160. évfolyam (2026) | 3. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Kulcsár Beáta

Szerkesztőség:
Bácsatyai Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Kovács Janka, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Kiadó, szerkesztőség: H–1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E-mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
160. évfolyam (2026) 3. szám

Szerkesztőbizottság:
A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba, Molnár Antal, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:
Robert John Weston Evans (Egyesült Királyság), Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország), Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA), Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország), Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:
Marosi Zsófia

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu
ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TÖRTÉNETI NYELVÉSZET ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Hoffmann István: Bevezető 403

Hoffmann István: Helynév-rekonstrukció és a helynevek kronológiai rétegei 405

Rácz Anita: Helynévmintázatok történettudományi és régészeti kapcsolatai 417

Tóth Valéria: Anonymus és a történeti helynév-rekonstrukció 433

Póczos Rita: 11. századi írott források a helynév- és nyelvtörténeti vizsgálatokban 445

TANULMÁNYOK

Szilágyi Zsolt: Piacközpontosodás Magyarországon 1720 és 1828 között 453

Buzgó Gábor: Aprózódó földek, gyarapodó gazdák. A birtokstruktúra átalakulása a bihari Nagylétán 1864 és 1910 között 501

Horváth Gergely Krisztián – Tompa László: A Grundherrschaft–Gutsherrschaft fogalompár recepciója a magyar társadalom- és gazdaságtörténetben a két világháború között 541

KÖZLEMÉNY

Mátyás Zoltán: Főváros és fürdőváros. Budapest szerepvállalása Szováta idegenforgalmának fejlesztésében (1940–1944) 565

TÖRTÉNETI IRODALOM

Lakatos Bálint (közreadja): Habsburg-diplomaták Magyarországon (1521–1526) I–II. (*Csermelyi József*) 591

Ament-Kovács Bence: Uradalom és plébánia. Helyi életvilágok a multietnikus Dél-Dunántúlon (1699–1767) (*Gőzsy Zoltán*) 594

Gyimesi Emese: Szendrey Júlia és Petőfi Sándor szerelmi szabadságharca (*Bodrogi Ferenc Máté*) 597

M. Lovas Krisztina: Márciusok Ferenc József Magyarországán. Egy 1848-as ünnep anatómiája (*Cieger András*) 600

Ujváry Gábor: Antiszemita zsidómentők? Hóman Bálint, Zsindely Ferenc, Makkai János, Mester Miklós és Kemény Gábor 1944-es szerepének előzményei (*Hammerstein Judit*) 602

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI 607

BEVEZETŐ

A magyarság Kárpát-medencei történetének legrégebbi időszakát kutatva a történettudomány és a történeti nyelvészet képviselői a modern kori tudományosság kezdeteitől kölcsönösen támaszkodnak egymás eredményeire. Ez a tudományos együttműködés és egymásra utaltság szükségszerűen következik a rendelkezésre álló – egyébként meglehetősen szűkös – források azonosságából. A honfoglalást követő századokból ránk maradt írásos dokumentumok a történészek ismereteinek legbiztosabb alapját jelentik, a nyelvészek számára pedig a magyar nyelv első írásos emlékeit adják. A két diszciplína eltérő érdeklődése és célja, valamint ezzel összefüggésben az elméleti és módszertani megközelítések különbözősége olyan ismereteket eredményeznek, amelyek – a tapasztalatok szerint – jól kiegészítik egymást. Az együttműködés a korábbi időszakokban leginkább olyan formában valósult meg, hogy a két szakterület képviselői egymás eredményeire támaszkodva, azokat többnyire kiindulópontként használva, saját eszköztárukkal új, immár saját kutatási területükre vonatkozó következtetéseket fogalmaztak meg. Minthogy azonban mind a történettudományon, mind a történeti nyelvészeten belül – ahogyan a tudományos vizsgálatokban általában is – sokféle elmélet, elképzelés megjelent és vitázott egymással az adott korra vonatkozóan is, a két tudományterület kapcsolata is egyre szövevényesebbé vált.

Ebben a helyzetben a történeti nyelvészet oldaláról változást hozott az a körülmény, hogy az 1980-as évek végétől megerősödött a nyelvtudománynak az a területe, amely – a névtudomány diszciplínájának jelentős fejlődésével összhangban – az Árpád-kor magyar szórványemlékeinek és azok kutatásának kitüntetett figyelmet szentelt. Az általános nyelvtörténeti keretbe ágyazott történeti személynév- és helynévkutatás előretörése Benkő Loránd és Kiss Lajos tevékenységével indult meg, de munkásságuknak igen komoly követőtábora alakult ki a fiatalabb generációk képviselőiből is. Jelentős támaszt nyújtott a munkálatoknak a történettudomány oldaláról a 20. század utolsó harmadában kiadott megbízható, kritikai szűrőn átment forráskiadványok és történeti földrajzi kötetek egész sora. A funkcionális nyelvészet és az onomasztika szemléletét és eredményeit hasznosító történeti nyelvészet úgy vonta kutatásai körébe az Árpád-kori források egyre szélesebb körét, hogy eközben elméleti alapjait és módszereit is megújította.

Az alábbi írások segítségével ezek közül szeretnénk bemutatni néhány új, szemléletformáló megközelítést. Az Árpád-kori forrásokban a magyar szókészlet elemei közül döntően hely- és személynevek fordulnak elő. Ezek nyelvészeti vizsgálatában hagyományosan az etimológiai elemzésnek van kitüntetett szerepe, amely az adott nyelvi elemek keletkezési körülményeinek feltárására törekszik. Ez a megközelítés az utóbbi időben kiegészült azzal, hogy a vizsgálat a nevek teljes

nyelvi történetét igyekszik végigkövetni; a helynév-rekonstrukciós eljárás emellett a neveket bonyolult rendszertani összefüggéseikben is vizsgálja. Ezt a lehetőséget mutatja be az alábbiakban Hoffmann István tanulmánya. A helynevek nyelvi jellegzetességeik alapján különböző típusokba sorolhatók, és ezekhez kronológiai jegyek rendelhetők. A típusok között megmutatkozó relatív időviszonyok egy-egy térség helynévmintázataiban is jól kirajzolódnak, és ezek alapján felvázolhatók a helynévrendszerek időbeli összefüggései. E megközelítés alkalmazására mutat példát Rácz Anita írása. A helynevek és a személynevek az Árpád-korban bonyolult kapcsolatokat mutatnak, és a fenti módszerekkel ezen a téren is újabb eredményekre juthatunk. Tóth Valéria tanulmánya ezt az összefüggésrendszert elemzi az Árpád-kor kulcsfontosságú történettudományi és nyelvtörténeti forrásának, Anonymus gesztájának a példáján. A nyelvtörténeti kutatások lehetőségét az utóbbi évtizedekben kibővítette az is, hogy egyre nagyobb figyelem irányult az úgynevezett bizonytalan kronológiai státuszú forrásokra. Póczos Rita írása azt veszi számba, hogy ennek révén milyen mértékben bővült a nyelvtörténeti vizsgálat alá vehető 11. századi források köre.

A fenti megújulási folyamatokkal összefüggésben alapvetően megváltozott a történeti nyelvészet művelőinek a történettudományhoz való viszonyulása is. A nyelvtörténészek munkájuk során a módszertani egyneműség követelményét szem előtt tartva a korábbiakhoz képest immár kevésbé törekednek arra, hogy a két tudományterület eredményeit egymásra építve összegezzék tudásukat, mivel ez az eljárás – a történeti diszciplínák bizonytalansági tényezőit is figyelembe véve – többnyire nem csökkenti, hanem sokkal inkább növeli a téves következtetések esélyét. Eredményesebbnek tűnik az az eljárás, amely a különböző tudományterületek eredményeit egymással szembesítve kívánja szolgálni az elengedhetetlen tudományos együttgondolkodást, a multidiszciplináris megközelítést. Írásainkkal a történettudomány és a történeti nyelvészet évszázados kapcsolatát szeretnénk tovább erősíteni, elmélyíteni oly módon, hogy egyúttal az együttműködésnek ezt az újfajta formáját is szorgalmazzuk.

Hoffmann István

Hoffmann István

HELYNÉV-REKONSTRUKCIÓ ÉS A HELYNEVEK KRONOLÓGIAI RÉTEGEI*

A magyarság korai történetének kutatásában a történettudomány fontos forrásai közé tartoznak a régi magyar nyelv emlékei is. Aligha tévedek azzal a megállapítással, hogy a nyelv gazdag elemkészletéből a történész szakma képviselőit mindig is a tulajdonnevek, közülük is a helynevek érdekelték leginkább. Ezek történeti forrásértékét a történettudósok a nyelvészeknél is korábban felismerték: a 19. század közepén elsőként a későbbi kiváló egyháztörténész, Révész Imre szorgalmazta a helynevek történeti érdekű összegyűjtését, 1864-ben pedig az ugyancsak történész Pesty Frigyes szervezte meg a mind a mai napig legszélesebb körben elvégzett helynévfeltáró munkát.[1]

A helynevek nyelvi vizsgálatát a magyar nyelvtudományban elsőként Melich János emelte a századforduló táján a kor nyelvészeti kutatásainak színvonalára. E tevékenysége elválaszthatatlan attól, hogy – Gombocz Zoltánnal együtt – a magyar nyelvre vonatkozóan megteremtette a modern értelemben vett etimológiai kutatásokat,[2] és ezzel együtt kidolgozta a szófejtésben nélkülözhetetlen hangtörténet alapjait is. A 20. század első harmadában elért eredményeihez kapcsolódott az 1930-as évektől Kniezsa István, aki a helynév-etimológia mellé – tulajdonképpen annak támogatására – létrehozta a helynevek szemantikai és morfológiai jegyeken alapuló tipológiáját, valamint ehhez kapcsolódóan a nevek kormeghatározó értékének elméletét, amellyel bizonyos helynévtípusokba tartozó nevek keletkezési idejét kívánta meghatározni a forrásokban való feltűnésüktől függetlenül.[3]

Ezt a helynévelemzési módszert – amely a 20. század közepére lényegében már minden részletében készen állt – Melich és Kniezsa valójában nem is a magyar nyelv történetének vizsgálata céljából dolgozták ki, hanem – ahogyan fő műveik címei: *A honfoglaláskori Magyarország,*[4] illetve a fentebb említett *Magyarország*

* A tanulmány az MTA Magyar Nemzeti Helynévtár Programja keretében készült.

[1] A 19. századi helynévkutatásról lásd *Szabó T. Attila:* A magyar helynévkutatás a XIX. században. In: *Uő:* Nyelv és település. Válogatott tanulmányok, cikkek. Bukarest 1988. 13–84. Első közlése: 1944.

[2] Ennek legfontosabb eredménye: *Gombocz Zoltán – Melich János:* Magyar etymologiai szótár I–II. Bp. 1914–1944.

[3] *Kniezsa István:* Magyarország népei a XI. században. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. II. 365–472.; *Uő:* Keletmagyarország helynevei. In: Magyarok és románok I–II. Szerk. Deér József – Gáldi László. Bp. 1943–1944. I. 111–313.

[4] *Melich János:* A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1925–1929.

népei a XI. században is mutatják – sokkal inkább a Kárpát-medence honfoglaláskori, illetve 11. századi etnikumtörténetének a kutatására hozták létre, vállalva egyúttal azt a forráshiányból adódó kényszert is, amely nyelv és etnikum azonosságából indult ki.

Eredményeiket a század második felében az Árpád-korral foglalkozó történészek széles körben felhasználták, megállapításaikra fontos történeti következtetéseket építettek. Ezek közül itt most csak a korszakkal foglalkozó egyik legfontosabb művet, Györffy György többkötetes munkáját, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzát*[5] említem meg.

A század utolsó évtizedeire azonban a helynevekkel kapcsolatos, addig általánosan elfogadott tételeket egyre több körülmény megkérdőjelezte. Az első bírálók egyike az Árpád-korral foglalkozó jeles történész, Kristó Gyula volt, aki kezdetben főképpen a helynevekhez kapcsolódó kronológiai határokat vette revízió alá, majd átfogó tanulmányban helyezte Kniezsa módszerét a történettudomány számára alkalmazhatatlan, elfogadhatatlan eljárások közé.[6]

De meghaladottá váltak a korábbi elképzelések a történeti nyelvtudomány és az időközben önálló tudományszakká erősödött onomasztika kutatóinak többsége számára is. Ennek egyik oka a névelméleti felfogások gyökeres megváltozásában keresendő, amelyek a neveket a funkcionális nyelvszemléletnek megfelelően jelentéssel bíró nyelvi kategóriának tekintik. Ebben az elméleti keretben újraértelmezhetővé váltak a helynév-tipológia elemzési szintjei és alapkategóriái, és ennek alapján koherens helynévelemzési modell vált kialakíthatóvá.[7] Emellett előtérbe került a helynevek keletkezésének és változásának kognitív, illetőleg társadalmi háttere is, amely teret kapott a korai nyelvemlékek – közte a szórványemlékek – interpretálásában is.

Mindezek a körülmények együtt jártak a magyar onomasztikának az utóbbi három évtizedben történt látványos megerősödésével és tudományos presztízsének növekedésével. Kialakult a helynevek nyelvi elemzésének egy olyan elméleti kerete és vizsgálati módszertana, amely új perspektívákat nyitott e tudományterület számára. Ebben a témakörben nemcsak sokszínű tematikájú részletkutatások eredményei láttak napvilágot, hanem összegző munkák is megjelentek,[8] amelyek fontos feladatuknak tekintették a további kutatások legfontosabb irányainak

[5] *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998.
[6] *Kristó Gyula:* Magyarország népei Szent István korában. Századok 134. (2000) 1. sz. 3–44.
[7] Ehhez főképpen lásd *Hoffmann István:* Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen 1993. Második kiadás: Bp. 2007.
[8] *Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria:* History of Hungarian Toponyms. Hamburg 2017; *Uők:* Régi magyar helynévadás. *A* korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai. Bp. 2018. 459–470.; *Uők – Kis Tamás:* A magyar helynevek története. Debrecen 2022, lásd https://mnytud.arts.unideb.hu/mhntort/.

felvázolását is. E gondolatkörből tanulmányomban két témakört emelek ki a helynév-rekonstrukció és a helynevek kronológiai problémáit körüljárva.

Helynév-etimológia és helynév-rekonstrukció

A helynevek tudományos magyarázatában kezdetektől fogva keletkezésük vizsgálata áll a középpontban. A névkeletkezés, a névadás helyzetében ugyanis a névben az általa megjelölt helyről olyan ismeretek fejeződnek ki, amelyek fontosak lehetnek a múlt történetének kutatói számára. Ezeknek a névben rögzült információknak a felismerését azonban megnehezíti a nyelvek változása, valamint egymással való kapcsolata és ennek során egyes nyelvi elemek kölcsönzése. A névadás okairól, motivációjáról, magáról a névadási helyzetről pedig a legritkább esetben van csak közvetlen tudomásunk a régiségből.

Ezért a klasszikus helynév-etimológia többnyire kénytelen volt beérni azzal, hogy az egyes neveket magyarázva bemutatta, mely nyelvben, milyen nyelvi elemekből (közszókból és személynevekből) jött létre a kérdéses név. A nehezebben megfejthető nevek esetében azonban emellett más körülményeket is kénytelenek voltak figyelembe venni a szakemberek eredményeik hitelesítése érdekében. Ezek a vizsgálati szempontok a 20. század végére összegződtek, egységes keretbe rendeződtek, és a helynév-etimológia módszerének a helyébe egyre inkább a helynév-rekonstrukció eljárása lépett. Ennek főbb jellemzőit mutatom be a továbbiakban.

A helynév-rekonstrukció a nevekre – a klasszikus helynév-etimológiától eltérően – nem mint elkülönült nyelvi egyedekre, hanem mint gazdag összefüggésrendszerben, hálózatban létező nyelvi elemekre tekint. Ez a hálózat több dimenzióban vizsgálható.

Az első ezek közül az a nyilvánvaló elvárás, hogy a helynévadatok forrásokban való feltűnését az adott forrás viszonyrendszerében kell értelmezni. Ennek az amúgy evidensnek tűnő szempontnak a fontosságát különösen szemléletesen bizonyították Benkő Lorándnak az 1990-es évek elejétől írott Anonymus-tanulmányai,[9] emellett ő volt az is, aki a leginkább szorgalmazta a kulcsfontosságú szórványemlékek újraelemzését is.

Ennek megfelelően – Bárczi Géza klasszikus művét[10] több mint fél évszázaddal követve – két monográfia is napvilágot látott a Tihanyi alapítólevélről.[11] Majd

[9] *Benkő Loránd:* Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1998; *Uő:* Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Bp. 2003.

[10] *Bárczi Géza:* A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp. 1951.

[11] *Hoffmann István:* A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen 2010; *Szentgyörgyi Rudolf:* A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása. Bp. 2014.

ezt követték további munkák a Tihanyi összeírásról,[12] a Százdi alapítólevélről,[13] a Bakonybéli összeírásról[14] és a Garamszentbenedeki alapítólevélről[15]. E fontos munkák a legújabb nyelv- és névtörténeti ismeretek birtokában új megvilágításba helyezték a forrásokban ránk maradt több száz 11. századi helynévi adatot.

Kiemelendő, hogy ezek a vizsgálatok szakítanak azzal a hagyományos nyelvtörténeti felfogással, amely – a helyesírás- és hangtörténeti vizsgálatok szempontjait szem előtt tartva – szinte kizárólag az eredetiben megőrződött, hiteles forrásoknak szánt figyelmet. Szőke Melinda fent említett munkája nyomán többen is igazolták, hogy az átiratban fennmaradt, illetve a hamis, valamint az interpolált oklevelek helynévanyaga megfelelő módszertan alkalmazásával ugyancsak hasznosítható nyelv- és névtörténeti szempontból. Ez az eljárás elsősorban a legkorábbi helynévkincsről való ismereteinket gyarapíthatja: ott nyújt tehát segítséget, ahol a legjelentősebb az adathiány.

E munkák szerzői kitüntetett figyelmet szentelnek annak a – mondhatni történeti szocioonomasztikai – kérdésnek is, hogy az oklevelek kiállításában közreműködő személyek miként befolyásolhatták az oklevelekben megjelenő vulgáris elemek nyelvi alkatát. Különösen fontosak azok a megállapítások, amelyek a nevek szövegbe foglalásának gyakorlatát, illetve az oklevélszerzőkhöz kapcsolható elemeket tárgyalják.

Elemi követelménynek tűnik, hogy a névadatok vizsgálata ne elszigetelten, hanem tágabb összefüggésrendszerben, egymásra vonatkoztatva történjen meg. A hagyományos etimológia azonban gyakran megelégedett néhány adat kiemelésével a gazdag adatsorból, sőt az adatok pontos azonosítását, lokalizálását sem tekintette elengedhetetlen feltételnek, mivel főképpen a nevek formai oldalára (morfológiai és hangtani jellegére) fordította figyelmét.

A lokális azonosítás és a minél gazdagabb adatolásra való törekvés nélkülözhetetlen a nevek változásainak vizsgálatában, ami a helynév-rekonstrukciónak is alapvető szempontja. A nevek változástipológiája ugyanis fontos kronológiai következtetésekre ad lehetőséget, és a változásvizsgálat a nyelvi adaptáció körülményeinek elemzésében is kiemelt szerepet tölt be.[16]

---

[12] *Kovács Éva:* A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 34.) Debrecen 2015.

[13] *Kovács Éva:* A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 48.) Debrecen 2018.

[14] *Pelczéder Katalin:* A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 56.) Debrecen 2022.

[15] *Szőke Melinda:* A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 33.) Debrecen 2015.

[16] Ehhez lásd *Tóth Valéria:* Településnevek változástipológiája. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 14.) Debrecen 2008.

A lokális azonosítás fontossága – amely a történészek számára persze mindig is elsődleges jelentőséggel bírt – felveti azt a szempontot is, hogy az egyes neveket és jelöltjeiket lokális összefüggésrendszereikben is feltétlenül vizsgálni kell. A lokális környezet vizsgálata egyrészt nélkülözhetetlen a névadás motivációjának hitelesítése szempontjából: mivel ugyanis a névadás szituációjáról – ahogyan erre már utaltam – nincsenek konkrét ismereteink, ezt csak általános kognitív-szemantikai tapasztalatok alapján vázolhatjuk fel; elkerülhetetlen tehát, hogy ezeket az ismereteket szembesítsük a valóság konkrét viszonyaival. A névkörnyezet figyelembevétele másrészt az adott név kapcsolatrendszerének az elemzését jelenti, összevetve azt a térség további makro- és mikroneveivel. Ennek fontossága azon a feltevésen, illetve ismereten alapul, hogy egy-egy földrajzi és társadalmi szempontból összetartozónak tekinthető térség névadásában hasonló névminták érvényesülnek, és az egyes neveknek e névmintákhoz való viszonya is feltétlenül vizsgálandó. A helynevek lokális szemléletű elemzése különösen fontos a többnyelvű térségek nyelvi térszerkezetének és e mintázat változásának felvázolásában.

Régi tapasztalata az is a névkutatásnak, hogy egy-egy névforma a nyelvterület különböző részein is feltűnik, ahogyan ezt például a *Taszár* településnevek esete is mutatja. Ezek együttes elemzése a névrekonstrukció folyamatában – a fentiekből következően – azokra a kérdésekre is választ kínál, hogy a nevek keletkezésében és történeti változásaiban milyen azonosságok és különbözőségek mutatkoznak meg mind területi, mind pedig kronológiai vonatkozásban.[17] Ha ugyanis a szláv 'ács' jelentésű foglalkozásnévből eredő *Taszár ~ Teszér* településneveket összevetjük a végső soron ugyancsak a szlávból átvett 'pajzsgyártó' értelmű foglalkozásnévből származó *Csatár ~ Csitár* településnevekkel, világosan kirajzolódnak területi különbségeik, amelyekből név- és szótörténeti következtetések vonhatók le. A *Taszár ~ Teszér* helynevek ugyanis a történelmi Magyarország északnyugati-nyugati részén fordulnak elő, ami arra utal, hogy e nevek névadói valószínűleg szláv nyelvűek lehettek. A *Csatár ~ Csitár* nevek viszont lényegében az egész ország területén megtalálhatók, amiből inkább magyar nyelvű névadó népességre következtethetünk.

E területi alapú vizsgálat még inkább hatékony lehet, ha ennek során a nevek nyelvi kapcsolatrendszerének további dimenzióit is figyelembe vesszük. A lexikális-morfológiai viszonyok összefüggései alapján vizsgálhatók például azok a nevek, amelyek azonos lexikális elemekből alakultak, mint például a nyelvünkből mára közszóként eltűnt *debre ~ debrő ~ deber* 'völgy, gödör' földrajzi köznévből alakult helynevek. Ez a szláv eredetű szó a magyar helynévkincsben többféle névalkotási eljárással is megjelenik: metonímiával (vagyis a formáját érintő nyelvi

[17] Ehhez lásd *Tóth Valéria:* Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásában. Helynévtörténeti Tanulmányok 15. (2019) 21–48.

változások nélkül), névképzéssel és összetétellel is alakultak belőle helynevek, amelyek a nyelvterület különböző részein is előfordulnak, bizonyítva névadóik magyarnyelvűségét.[18] Ezek a névbokorvizsgálatok nemcsak az egyes névrekonstrukciók bizonyosságát erősítik, hanem a névrendszerek és ezáltal a nyelv területi és kronológiai viszonyainak jellemzőire is rávilágíthatnak.

A nevek szemantikai természetű kapcsolatrendszerén alapuló vizsgálata elsősorban a névadás kulturális-történeti hátterének megvilágítását teszi lehetővé. Ez az eljárás korábban is használatban volt már, ám a helynév-rekonstrukció egyik dimenziójaként – a fenti vizsgálati szempontokkal együtt alkalmazva – új összefüggésekre irányíthatja rá a figyelmünket.

A helynevek keletkezésének időbeli viszonyai

A helynév-rekonstrukciónak – ahogyan az etimológiának is – a leggyengébb pontja a név keletkezési idejének megállapítása. Ehhez az adatolás csak annyiban járulhat hozzá, hogy a forrásokban való megjelenés kétségtelenül jelzi a név meglétét. Ezt a problémát Kniezsa István az általa létrehozott helynév-tipológia alapján kísérelte meg feloldani oly módon, hogy az egyes névtípusokhoz (például az úgynevezett puszta személynévi településnevekhez vagy a törzsnévből alakult nevekhez) konkrét időhatárokat rendelt, amelyek között – megítélése szerint – az adott csoportba tartozó nevek keletkeztek. Az egész felfogásnak korábban már részletes bírálatát adtuk,[19] itt most csak a nyelvnek azt az általános jellegzetességét emelem ki, hogy a nyelvi változások nemcsak hogy többnyire igen hosszú lefolyásúak, hanem nagy térbeli eltérés is jellemző az érvényességükre. Ebből adódóan egyes nyelvjárásokban akár ma is használatban lehetnek olyan formák, amelyek szélesebb körben az Árpád-korban voltak elterjedtek. A nyelv ezen általános sajátossága alól természetesen a helynevek sem kivételek.

Az egyes nevekhez tehát valamely névtípusba való tartozásuk alapján nem rendelhetünk hozzá abszolút értelemben vett kronológiai értéket, de egyfajta relatív időbeliséggel a különféle névtípusok mégiscsak jellemezhetők. Kniezsa helyesen ismerte fel tehát, hogy egyes névtípusok összességükben régebbiek, archaikusabbak másoknál; azt az eljárását azonban nem fogadhatjuk el, hogy egy-egy – alapvetően nem nyelvi érvek alapján kijelölt – időintervallumba sorolt be minden egyes, az adott típusba tartozó nevet.

Amennyiben nyelvi tekintetben biztos ismeretekre kívánunk támaszkodni, akkor csakis a ténylegesen előforduló helynévadatokra hagyatkozhatunk a

[18] *Hoffmann István:* Egy elfeledett földrajzi köznév nyomában. Helynévtörténeti Tanulmányok 10. (2014) 119–138.
[19] *Hoffmann István – Tóth Valéria:* A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. Századok 150. (2016) 2. sz. 257–318.

kronológia kérdésében még akkor is, ha tudjuk, hogy az egyes nevek forrásokbeli előfordulása a keletkezésükhöz képest véletlenszerű. Ha azonban nem egyedi nevek kronológiai viszonyait vizsgáljuk, hanem nagyobb névállományokét, névrendszerekét, akkor ez az esetlegesség az adatolásban kiegyenlítődik, hiszen minden névtípust egyformán érinthet.

Figyelembevéve azt, hogy a helynevek időbeli változása és ezzel együtt térbeli változatossága mind szemantikai, mind pedig szerkezeti jellegzetességeiket is érinti (ugyanúgy, mint minden más nyelvi elemét is), az egyes helynévtípusok relatív kronológiai viszonyait is ezekben az összefüggéseikben vizsgálhatjuk.

1. ábra: A népnévből alakult településnevek relatív kronológiai viszonyai az ómagyar korban

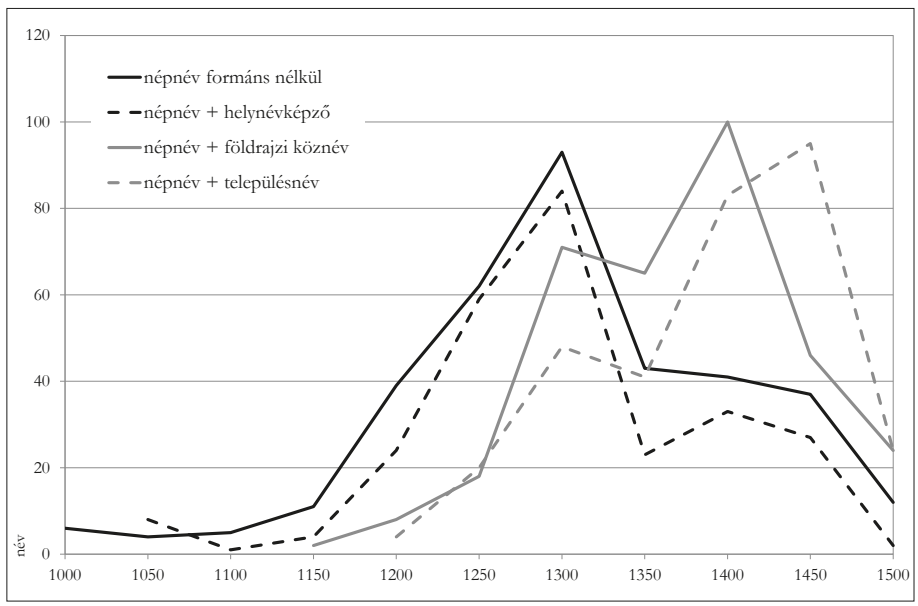

Forrás: *Rácz Anita:* Etnonimák a régi magyar településnevekben.
(A Magyar Névarchívum Kiadványai 37.) Debrecen 2016. 180. alapján.

Rácz Anita ezt a vizsgálati szempontot elsőként egy szemantikailag egynemű helynévtípusra, a népnévvel alakult településnevekre alkalmazta, amelyek a magyarság közé betelepülő idegen eredetű és nyelvű népelemekre utalnak.[20] Szerkezeti tekintetben jelen vannak közöttük a településnevekre jellemző alapvető szerkezeti típusok: az egyrészes nevek (amelyekben a népnév alapalakban: *Német* vagy

[20] *Rácz Anita:* A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. Helynévtörténeti Tanulmányok 11. (2015) 17–34.

képzővel: *Németi* szerepel) éppúgy, mint a kétrészesek (a népnév települést jelentő földrajzi köznév: *Németfalu,* vagy már meglévő településnév: *Németkér* jelzőjeként áll). Az ebbe a szemantikai névtípusba tartozó több mint 1300 ómagyar kori településnév szerkezeti változatai jellegzetes kronológiai viszonyokat mutatnak: az egyrészes nevek első előfordulásainak csúcsidőszaka több mint másfélszáz évvel megelőzi a kétrészesekét (1. ábra).

Ugyanez a trendforduló, a kétrészes nevek aránybeli előretörése a személynevet tartalmazó településnevek körében – Tóth Valéria kutatásai szerint – már a 13. század második felében megmutatkozott (2. ábra).

2. ábra: A személynévből alakult településnevek relatív kronológiai viszonyai a korai ómagyar korban

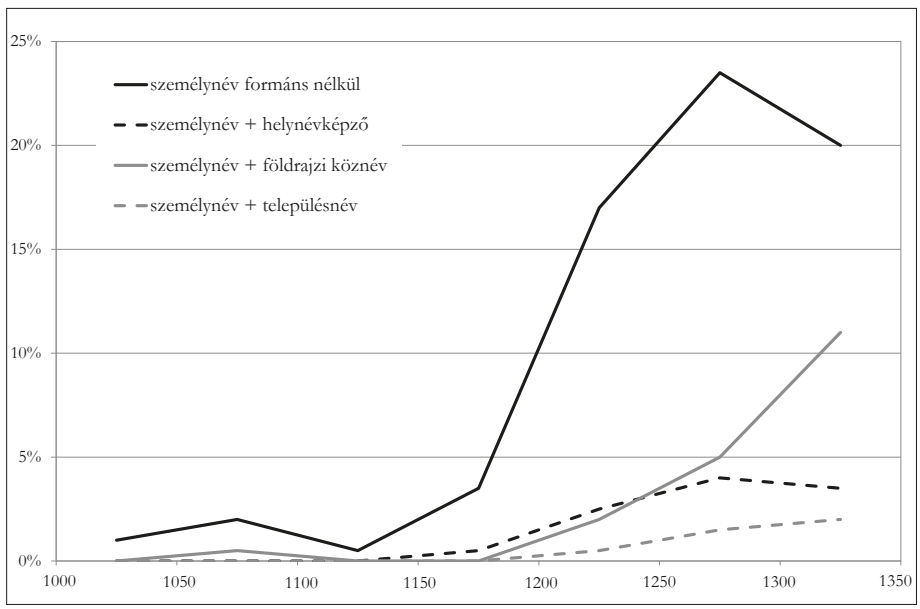

Forrás: *Tóth Valéria:* Személynévi helynévadás az ómagyar korban. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 41.) Debrecen 2017. 88. alapján.

Hasonló összefüggéseket tapasztalunk akkor is, ha különböző szemantikai csoportba tartozó településnév-típusokat hasonlítunk össze kronológiai tekintetben: ebből az összevetésből az derül ki, hogy a törzsnévből és a foglalkozásnévből alakult nevek 14. század előtti előfordulása jóval gyakoribb más szemantikai csoportokénál, még a fentebb említett népnevekénél is (3. ábra).

3. ábra: A társadalmi csoportnévből alakult településnevek relatív kronológiai viszonyai az ómagyar korban

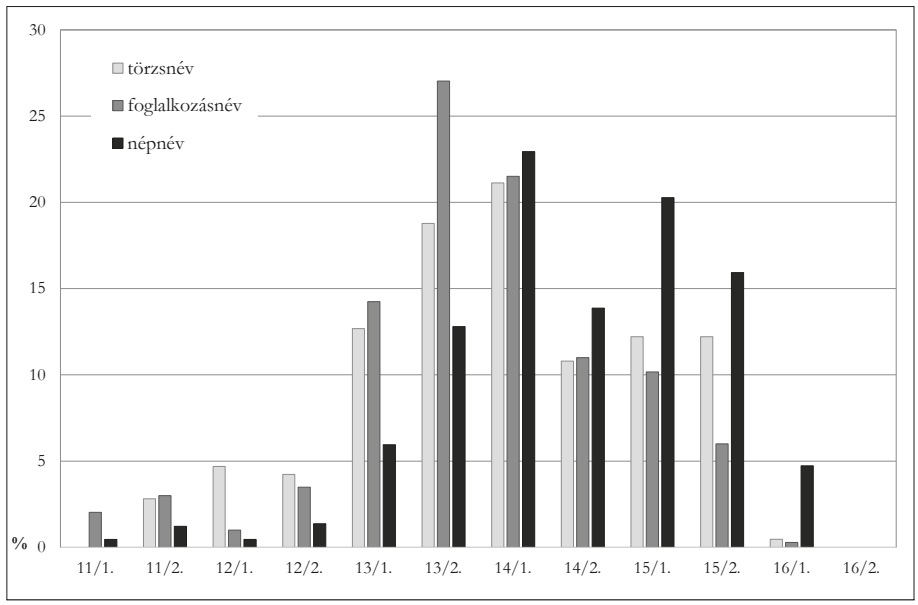

Rácz Anita: A foglalkozásnévi eredetű településnevek történeti tipológiai sajátosságai. In: A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére. Szerk. Bárth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna. Bp. 2015. 419. alapján.

Ezek a relatív kronológiai vizsgálatok konkrét nyelvi adatok alapján igazolnak olyan feltevéseket, amelyeket korábban többnyire vitatható, semmiképpen sem bizonyítható – nem nyelvi természetű – érvek alapján fogalmaztak meg. Emellett ismételten fontos hangsúlyozni azt a különbséget is, hogy a relatív kronológiai felfogás szakít azzal a korábbi téves gyakorlattal, amely a különböző típusokba tartozó egyes nevek keletkezését – nyelvi jellegzetességeiknek megfelelően – valamely behatárolt időszakban tartja csak elképzelhetőnek.

Ezzel a felfogással persze megfosztjuk magunkat attól az – egyébként téves – elképzeléstől is, hogy például minden olyan településnevet, amely személynévből alakult formáns, vagyis helynévképző vagy 'település' jelentésű földrajzi köznévi utótag nélkül, 13. század előtt keletkezett névnek (és így településnek) tekintsünk. Helyette viszont adódik az a valós lehetőség, hogy egyes térségek településnév-állományát egy-egy hosszabb időszakra vonatkozóan időbeli jellegzetességeit tekintve is a tényleges adatok alapján jellemezzük. A relatív kronológia által különböző időrétegekbe sorolt (tehát archaikusabb, illetve újabb típusú) nevek elemzése ugyanis kirajzolja egy-egy térség névmintázatát, amelyet időbeli változásában is jellemezni tudunk. Az ómagyar kori Bihar vármegye településnevei

például jól mutatják összességében is azt a változást, amelyet a fentiekben egyetlen szemantikai típusra, a magyar nyelvterület népnevet tartalmazó településneveire vonatkozóan megállapítottunk, és amely az egyrészes nevek fokozatos háttérbe szorulását jelzi az időben egyre inkább előtérbe kerülő kétrészes nevekkel szemben. A 13. század végén az egyrészes nevek még az egész névállomány négyötöd részét tették ki, ezek aránya a 16. század végére majd 20%-kal csökkent. Ennél is erőteljesebb a személynévből alakult nevek arányváltozása: ezek az első időszakban a településnevek több mint felét adták, három évszázaddal később viszont már csak a bő negyedét.[21]

A relatív kronológiai vizsgálatokat eredményesen alkalmazhatjuk különböző térségek azonos korból való névállományának jellemzésére is: ebben az összevetésben egyes térségek névmintázatai eltérést mutathatnak archaikus, illetve újszerű tipológiai jellegzetességeik tekintetében. A nem túl hosszú folyású Zsitva völgyének alsó szakasza például némileg archaikusabb mintázattal jellemezhető, mint a felső, mivel az alsó szakaszon a nevek 91%-a egyrészes, és a személynévi eredetűek 60%-ot tesznek ki; a felső szakaszon ugyanezek a típusok 87%, illetve 50%-os arányban jelennek meg.[22]

Két távolabbi térségnek, a fent említett Biharnak és a Bakonyalja vidékének összevetése mind a 13., mind a 16. századra vonatkozóan még határozottabb eltérést jelez a Bakonyalja archaikusabb névmintázatával. Itt ugyanis a 13. század végén még 90% volt az egyrészes nevek aránya, ami a 16. század végére 64%-ra esett vissza, a személynévieké pedig 66%-ról csaknem a felére, 34%-ra csökkent.[23]

A nyelvi térszerkezet vizsgálatának lehetőségei

Ezeknek a térségeknek a vizsgálata jó példát nyújt arra vonatkozóan is, hogy a helynév-rekonstrukció és a relatív kronológia módszerét alkalmazva milyen eredményekre juthatunk a magyar és más Kárpát-medencei nyelvek térszerkezetének feltárásával. A településnevek mellett a többi névfajta, a víznevek és a mikronevek elemzésbe történő bevonásával pedig a korábbiaknál jóval eredményesebben tudjuk megítélni a helynevek nyelvi eredetbeli rétegeinek egymáshoz való időbeli és térbeli viszonyait és az egyes térségekben együtt élő nyelvek kapcsolatrendszerét. Ennek az igen komoly sikerekkel kecsegtető eljárásnak a részleteit itt azonban nincs módom tárgyalni.

---

[21] *Hoffmann I. – Rácz A. – Tóth V.:* A korai ómagyar kor helynevei i. m. 371–377.
[22] *Hoffmann István:* Ómagyar kori helynévmintázatok a Zsitva völgyében. Helynévtörténeti Tanulmányok 15. (2019) 49–88.
[23] *Hoffmann István:* Magyar–szláv helynévmintázatok az ómagyar kori Bakonyalján. Magyar Nyelvjárások 57. (2019) 23.

A fent elmondottak összegzéseképpen azt állapíthatjuk meg, hogy az Árpád-kori Magyarország onomasztikai és nyelvi térszerkezetének vizsgálatában a helynév-rekonstrukció és a relatív kronológia elemzési módszere újfajta lehetőségekhez juttatja a kutatókat. E módszerek alkalmazása az egyes térségekre vonatkozóan elvégzett kutatómunka során újabb részletekkel gazdagíthatja az eljárást, és finomíthatja az eddigi megállapításokat. A nyelvi elemeknek a nyelv- és névtörténeti módszerekkel történő vallatása azonban csakis a nyelvre vonatkozó ismereteket tárhat fel, közvetlenül semmiképpen sem alkalmas település- és etnikumtörténeti következtetések levonására. Ezen a téren újabb eredményeket a történettudomány és a régészet ismereteivel való összevetés ígér leginkább.

TOPONYMIC RECONSTRUCTION AND THE CHRONOLOGICAL LAYERS OF TOPONYMS

By István Hoffmann

SUMMARY

The history of language and toponyms is an important auxiliary and partner science of history in the research of early Hungarian history. The use of toponymic sources from the Middle Ages is indispensable for clarifying the linguistic and ethnic conditions of that period. In this field, particularly in the first half of the 20th century, János Melich and István Kniezsa achieved significant results through the development of toponymic etymology and typology. However, the general development of research in the history of names and languages has highlighted their shortcomings, which can be remedied by applying methods developed in recent decades. Toponymic reconstruction, which has replaced toponymic etymology, employs a far more complex set of criteria to trace the history of the origin and evolution of individual names, as well as the position of each toponym within a broader or narrower system of names. The temporal specificity previously applied is no longer considered a chronological feature valid for every element of each type of toponym. In contrast, the examination of the relative chronological relationships between the various types allows for a comparative analysis of different regions within the linguistic area and, at the same time, for the presentation of changes in the linguistic spatial structure.

Rácz Anita

HELYNÉVMINTÁZATOK TÖRTÉNETTUDOMÁNYI ÉS RÉGÉSZETI KAPCSOLATAI*

A helynévtörténeti kutatások során bebizonyosodott, hogy egy jól körülhatárolt területről származó, megfelelő terjedelmű névanyag vizsgálata lehetőséget teremthet névtörténeti, névföldrajzi következtetések levonására. Az eddig elvégzett hasonló elemzések tanúsága szerint egy-egy terület névkincse más területekétől eltérő sajátosságokat is mutathat. A nyelv általános névkeletkezési szabályainak megfelelően kialakult névrendszeren belül a részben specifikus szabályok alapján létrejött helynevek önálló részrendszert alkotnak, s az általuk megrajzolt onomasztikai képek egymás mellé illesztésével – egy puzzle-képhez hasonlóan – fokozatosan mutatkoznak meg a vizsgált korszak magyar helynévrendszerének területi jellegzetességei. A korábban folytatott hasonló célú vizsgálatok jellemző térbeli keretét a középkori vármegyék jelentették. A közelmúltban azonban olyan településnév-vizsgálatok indultak meg, amelyek eredményei arra utalnak, hogy a névrendszerekben mutatkozó jellemző eltérések, azaz a jellegzetes névalkotási minták és az ezek alapján körvonalazódó jelenséghatárok – a nyelven kívüli meghatározó körülmények közül a területiség szempontját előtérbe helyezve – sokkal inkább kapcsolhatók a természeti földrajzi, vízrajzi és domborzati sajátosságokhoz, a természetes táji tagoltsághoz, mint a mesterségesen létrehozott területi egységekhez.[1] Ezen újabb kutatások az egyes névrendszerek különbségeinek, az úgynevezett névmintázatok (névjárások) kialakulásának az okát a nyelven kívüli, külső körülmények közül – az idegen nyelvű környezet hatása és a migráció mellett – a természeti földrajzi környezettel nagy mértékben összefüggő településtörténeti tényezőkben látják. Jelen munkám e gondolat köré épül.

A Sebes-Körös bihari vízvidéke

Az alábbiakban bemutatott névmintázat-vizsgálatot az általam több munkában is visszatérően tárgyalt Bihar vármegye településtörténeti szempontból központi részére vonatkozóan végeztem el. A vármegye gazdag vízrendszerének legjelentősebb folyója a megye középső részén kelet–nyugati irányban folyó, így a vármegyét szinte két részre tagoló Sebes-Körös. Vízrajzi tekintetben a tőle északra fekvő

* A tanulmány a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

[1] Lásd *Hoffmann István:* Ómagyar kori helynévmintázatok a Zsitva völgyében. Helynévtörténeti Tanulmányok 15. (2019) 49–88.; *Uő:* Magyar–szláv helynévmintázatok az ómagyar kori Bakonyalján. Magyar Nyelvjárások 57. (2019) 5–29.

vidéket a vele párhuzamosan folyó Berettyó és mellékvizei, a tőle délre elterülő területet a szinte ugyancsak párhuzamosan haladó Fekete-Körös és a hozzá kapcsolódó vízfolyások határozták meg. A hegyekből alacsonyabb dombvidéken át érkező Sebes-Körös Várad környékén érte el a megye alföldi jellegű területét, ahol lelassulva, több kisebb ágra szakadva sokszor szinte meder nélkül árasztotta el vízzel a környező területeket, létrehozva a megye nyugati vidékén elterülő nádas és mocsaras jellegű Sárrét (Kis- és Nagy-Sárrét, utóbbi a középkorban Nagy-Sár) térségét (1. ábra).

1. ábra: A Sebes-Körös vizsgált vidéke a Kárpát-medencében

Forrás: M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete által készített *A Kárpát-medence vízborította és vízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt* című térkép (Bp. 1938) alapján.

A Sebes-Körös mentén fekvő települések tehát az eltérő domborzati viszonyok következtében eltérő körülmények között jöhettek létre: a folyó felső szakaszának jobb partja mentén Várad vonaláig dombság húzódott, a bal partját egy szélesebb síkvidéki sáv követte. A természeti adottságok azonban Váradnál megváltoztak, így innen számítható a Sebes-Körös alsó folyása. A Berettyó felőli jobb oldalán húzódó alföldi jellegű területet Körösköznek nevezték, amelynek folytatása a megye nyugati határa felé a Nagy-Sárrét mocsaras vidéke. A Sebes-Körös bal partjának Fekete-Körös felőli széles sávját Kölesér néven ismerték, amelynek domborzati, táji jellemzői hasonlóak a jobb part vidékének adottságaihoz.

A következőkben e meghatározó jelentőségű folyó völgyének ómagyar kori helynévanyagát megvizsgálva arra teszek kísérletet, hogy a településnevek néhány strukturális, kronológiai és szemantikai sajátosságának figyelembevételével rámutassak a Sebes-Körös menti területek névmintázatainak néhány eltérő jellemzőjére. Az így kialakuló kép tanulságait pedig végül igyekszem összevetni a Sebes-Körös vidékének régészeti kutatások által megismert eredményeivel.

A Sebes-Körös vidékének régiói

A vizsgálathoz a folyó folyása mentén a természeti viszonyokat alapul véve négy területet különítettem el: a Sebes-Körös alsó és felső folyását, illetve a két szakasz jobb és bal parti vidékét. A településnevek száma a jobb parton az alsó és felső folyás mentén fekvő települések tekintetében kiegyenlített (65:68), a bal parton azonban a települések és így a névalakok száma is magasabb (83:119). (A régiókat a továbbiakban az alábbi rövidítésekkel fogom jelölni: AD = Sebes-Körös alsó folyásának déli, bal partja; AÉ = Sebes-Körös alsó folyásának északi, jobb partja; FD = Sebes-Körös felső folyásának déli, bal partja; FÉ = Sebes-Körös felső folyásának északi, jobb partja). Az alábbi térkép a négy kijelölt régió területét mutatja (2. ábra).

2. ábra: A Sebes-Körös vidékének vizsgált régiói

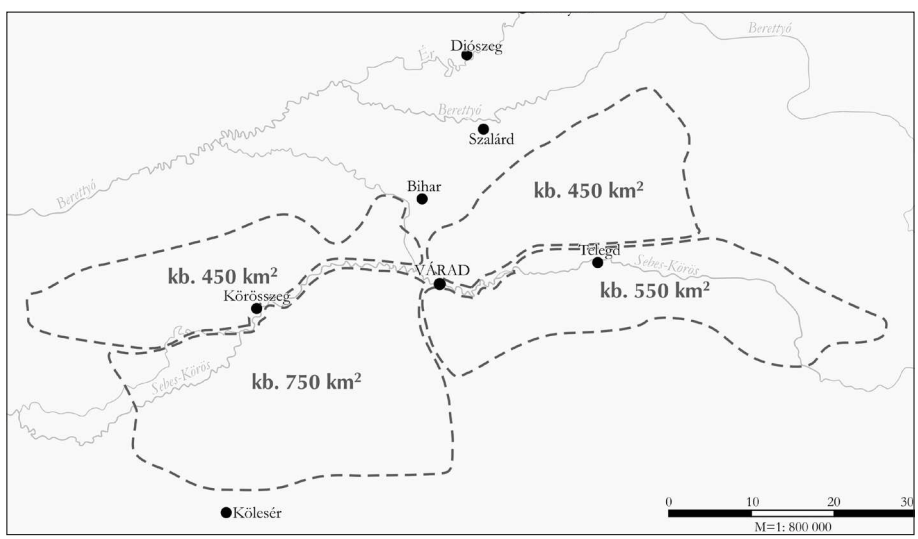

A térképet az általam megadott adatok alapján Nagy Béla készítette.

Település(nev)ek feltűnése a Sebes-Körös völgyének négy régiójában

A vizsgálat során elsőként azt célszerű áttekinteni, hogy a fentebb bemutatott négy régió településnevei milyen időbeli eloszlásban jelennek meg a forrásokban.

A Sebes-Körös menti régiókban fekvő települések elnevezései ugyan nem alkotnak kiemelkedően gazdag névanyagot, névkorpuszuk mérete azonban egyértelműen lehetővé teszi a régiók saját névrendszereinek, névmintázatainak a megrajzolását és összevetését.

E gyenge adatoltságú terület települései egészen a 13. század elejéig alig-alig bukkannak fel az írott forrásokban. A 11. századból csupán egy, esetleg két adatunk van; a 12. századból is mindössze újabb két településről tudósítanak. A legkorábbról, a 11. század végéről a vármegye kezdetektől legjelentősebb, földrajzi tekintetben is centrális helyzetű települése, *Várad* (FÉ)[2], illetve *Keszteg* (FD)[3] elnevezése adatolható. A következő században a forrásokban még két, Várad szomszédságában fekvő település bukkan fel: *Fugyi* (FD)[4] és *Olaszi* (FÉ)[5]. A csekély korai névelőfordulás nyilvánvalóan a térség forrásszegény voltával is magyarázható.

Az adatok száma – ahogyan azt az alábbi ábra is mutatja – a 13. század második felétől kezd fokozatosan emelkedni mind a négy régióban, jól érzékelhető ugyanakkor a folyó alsó folyásának bal partján (AD) fekvő települések adatszámának a többitől eltérő, hirtelen megugrása (3. ábra).

3. ábra: Településnevek feltűnése a régiókban

	13/1.	13/2.	13/3.	13/4.	14/1.	14/2.	14/3.	14/4.	15/1.	15/2.	15/3.	15/4.	16/1.	16/2.	16/3.	16/4.
AD	14	18	21	34	40	50	48	50	51	53	54	53	52	51	51	49
FD	6	9	12	20	23	29	31	30	32	31	35	36	38	37	42	42
AÉ	13	12	15	23	25	26	26	29	32	31	32	32	27	27	28	28
FÉ	4	7	8	14	16	16	18	17	23	22	25	24	25	24	25	26

Forrás: *Rácz Anita:* A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. Második, jav., bőv. kiadás. Nagyvárad 2022.

[2] Cod. 12. sz./1095-re: *Uaradin ~ Warad. Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. I. 682.
[3] 1075/+1124/+1217: *Caztech,* *1220/1550: *Questest.* Uo. I. 633.
[4] 1141: *Fudi*. *Georg Heller:* Comitatus Bihariensis. Die historischen Ortsnamen von Ungarn 20. München 1986. 127.
[5] 1184: *Olasi. Szabó M. Attila:* Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára I–II. Csíkszereda 2003. I. 700.

Ezt az emelkedést leginkább a felső folyás ugyancsak bal parti részén (FD) megfigyelhető gyarapodás tudta megközelíteni, igaz, jóval később, jellemzően csak a 15. század végétől.

Feltűnő, hogy e két terület egyaránt síkvidéki jellegű, míg a gyérebben adatolt alsó folyás jobb (AÉ) partjának környéke vizenyősebb, mocsaras vidék, a felső folyás jobb partja (FÉ) pedig dombság.

A településszám megállapításakor a település nevének legkorábbi, forrásokban való megjelenését vettem alapul, és a településeket időben mindaddig folyamatosan létezőnek tekintettem, amíg a források ezt valószínűsítették. Ennek megfelelően, ha egy névalak egy-két negyedszázados időintervallumban nem adatolható, ám később ismét felbukkan a forrásokban, az általa jelölt települést a forráshiányos időszakra vonatkozóan is meglévőnek tekintettem.

Ennek kapcsán mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy a források által megőrzött névadatok az elnevezések keletkezési idejéről nem mondanak semmit, fennmaradásuk a történelmi véletlen kérdése. Az adatok csupán arról tudósítanak, hogy a településnév és így a vele megjelölt lakott hely az adatolást megelőzően már létezett. Ennél pontosabb, a névkeletkezés idejére vonatkozó kronológia (azaz abszolút kronológia) tudományos eszközök híján nem állapítható meg. A forrásokban dokumentált adatok alapján azonban megvizsgálhatjuk az egyes településnév-típusok feltűnésének legintenzívebb időszakát, divatját. Mivel a nevek fennmaradásának véletlenszerűsége minden névegyedet, így minden névtípust azonos módon érint, ezért az egyes névtípusok egymáshoz viszonyított, ún. relatív kronológiáját nagyobb névmennyiség esetén a települések első névelőfordulásai is szépen kirajzolják.[6] (Ehhez lásd még Hoffmann István e kötetben szereplő írását is.[7])

A településnevek szerkezeti sajátosságai a négy régióban

A helynévrendszerben felfedezhető, területhez köthető különbözőségek, az úgynevezett névmintázatok jól megragadhatók a településnevek szerkezeti sajátosságaiban mint a nevekben elsődlegesen megmutatkozó nyelvi tulajdonságokban. A helynevek szerkezeti tekintetben vagy egyrészesek (ezekben a név által jelölt helyről egyetlen információ fejeződik ki: *Kovácsi*, *Gyarmat*, *Besenyőd*) vagy kétrészesek lehetnek (ez utóbbiban két információ jelenik meg: *Endre/falva*, *Kovács/telke*, *Oláh/fenes*). Az

[6] Vö. *Rácz Anita:* Régi magyar településnév-típusok relatív kronológiai viszonyai. In: Az ember és a nyelv – térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján. Szerk. Benő Attila – T. Szabó Csilla. Kolozsvár 2016. 50–61.; *Uő:* Helynévtörténeti adalékok Bihar vármegye korai településtörténetéhez. Helynévtörténeti tanulmányok 17. (2021) 55–72.

[7] *Hoffmann István:* Helynév-rekonstrukció és a helynevek kronológiai rétegei. Századok 160. (2026) 3. sz. 405–415.

egyes kisebb, regionális részrendszerek különböző képet mutathatnak az egy- és kétrészes elnevezések arányaiban, illetve a közöttük felfedezhető összefüggésekben és kapcsolataikban. A továbbiakban ezeknek a szempontoknak a vizsgálata áll a középpontban.

Az elemzett négy régió eltérő település- és településnévszámaiban rejlő egyenetlenségek kiküszöbölése érdekében a vizsgálat során minden esetben a százalékos arányokat érdemes figyelembe venni, s ezeket célszerű összehasonlítani. Ezért az itt következő négy diagram a vizsgált régiók egy- és kétrészes elnevezéseinek előfordulását százalékos megoszlásban mutatja (4–7. ábra).

4–7. ábra: A régiók egy- és kétrészes elnevezéseinek százalékos aránya

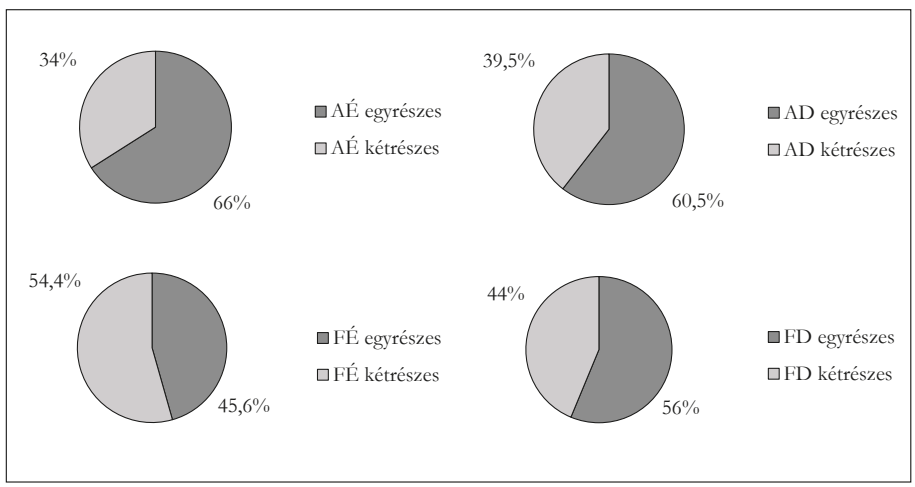

Forrás: *Rácz A.:* A régi Bihar vármegye i. m.

A térségek névkincsében – egyetlen kivételtől eltekintve – az egyrészes nevek túlsúlya meghatározó a kétrészes elnevezésekkel szemben a kezdetektől a teljes ómagyar korban (a nyelvtörténeti periodizáció szerint a honfoglalástól 1526-ig terjedő időszakban). Az egyrészes nevek előfordulása a Sebes-Körös alsó folyásának jobb partján (AÉ) volt a legjellemzőbb, ahol a korszakban használatos településnevek több mint fele, 66%-a ilyen szerkezetű. Ettől az aránytól mintegy 5–10%-kal marad el a túlparti terület, az alsó és a felső folyás bal parti vidéke (AD, FD). Jelentősebben eltérő képet mutat azonban a felső folyás északi partjának (FÉ) névkincse, ahol nem túl markáns többséggel, 54%-kal a kétrészes nevek kerülnek többségbe.

A klasszikus történeti helynév-tipológia által inkább intuitív módon megfogalmazott és az utóbbi időkben a relatív kronológiai vizsgálatok által tényszerűen

igazolt megállapítás[8] szerint az egy- és kétrészes településnevek közül az egyrészes elnevezések jóval archaikusabbnak tekinthetők, mint a kétrészesek, azaz a magyar helynévrendszer korábbi rétegéhez tartoznak. Ez alapján megállapíthatjuk, hogy a Sebes-Körös menti négy régióban az egyrészes nevek aránya a kétrészesekhez képest azt mutatja, hogy a folyó alsó szakaszán – mind a déli (AD), mind az északi (AÉ) oldalon – korábban jöhettek létre települések, mint a felső szakasz mentén. E tekintetben a leginkább archaikus az alsó szakasz északi régiójának (AÉ) névrendszere, a legkevésbé archaikusnak pedig a felső szakasz északi régiójának (FÉ) névkorpusza mutatkozik.

Az egyrészes nevek szemantikai struktúrája

A településnevek újabb, funkcionális szempontú vizsgálata – amely a településnevek szemantikai tartalmát állítja a középpontba – további fontos információval szolgálhat egy adott névrendszer leírásához. Az alábbi diagramokon a négy régió archaikusabb, egyrészes településneveiben megmutatkozó szemantikai tartalom százalékos megoszlását láthatjuk (8–11. ábra).

Az egyes régiók területén létrejött településnevekben a jelentéstartalom vizsgálatakor is jól látható névmintázatbeli eltérések rajzolódnak ki. Szembetűnő hasonlóságot mutat ebben a tekintetben is a Sebes-Körös alsó folyása mentén fekvő két régió (AD, AÉ) egyrészes elnevezéseinek állománya. E két területen – de legjellemzőbben az AÉ régióban – létrejött egyrészes településnevek döntő részét a magyar helynévadás egyik legősibb névtípusát képviselő, a személynévre visszavezethető, birtoklásra utaló elnevezések adják. (Ebbe a névtípusba tartozik például az egyik legkorábbról ismert helynevünk, a *Levedia* is.) Az AD régióban e nevek aránya jellemzően megközelíti a 60%-ot, az AÉ területen pedig zömmel 60% fölötti az arányuk. Ez a névtípus a szintén humán környezetre utaló úgynevezett társadalmi csoportnevekkel (törzsnév, népnév, foglalkozásnév) létrehozott elnevezésekkel együtt – amelyeket ugyancsak a régi helynévtípusok közé sorolhatunk – az AD és az AÉ régió egyrészes neveinek szinte a kezdetektől 75–80%

[8] Vö. *Rácz Anita:* Les ethnonymes dans les toponymes hongrois. La Nouvelle Revue d'Onomastique 56. (2014) 183–196.; *Uő:* A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. Helynévtörténeti Tanulmányok 11. (2015) 19–37., 20–21.; *Uő:* Les noms de groupes sociaux dans les anciens noms de communes Hongrois. In: Proceedings of the Third International Conference on Onomastics "Name and Naming" Conventional / Unconventional in Onomastics. Ed. Oliviu Felecan. Cluj-Napoca 2015. 540–550., 546–548.; *Uő:* Etnonimák a régi magyar településnevekben. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 37.) Debrecen 2016. 180–181.; *Uő:* Régi magyar településnév-típusok i. m. 58.; *Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria:* History of Hungarian Toponyms. Hamburg 2017. 174–175.; *Uők:* Régi magyar helynévadás. Bp. 2018. 262–263.; *Rácz Anita – Tóth Valéria:* Settlement Names Derived from Ethnonyms as Historical Evidence: the Case of Medieval Hungary. Voprosy onomastiki 16. (2019) 1. sz. 104–120., 109–112.

körüli arányát adta. Ezeken kívül az AD régió területén 21–12%-kal csökkenő arányt, az AÉ régióban pedig 15–27%-ban növekvő tendenciát mutatva, a természeti környezetre utaló elnevezések is megjelennek, egy-egy névben pedig az épített környezet szolgált a névadás motivációjául.

8. ábra: Az alsó déli régió egyrészes neveinek szemantikai típusai százalékértékkel

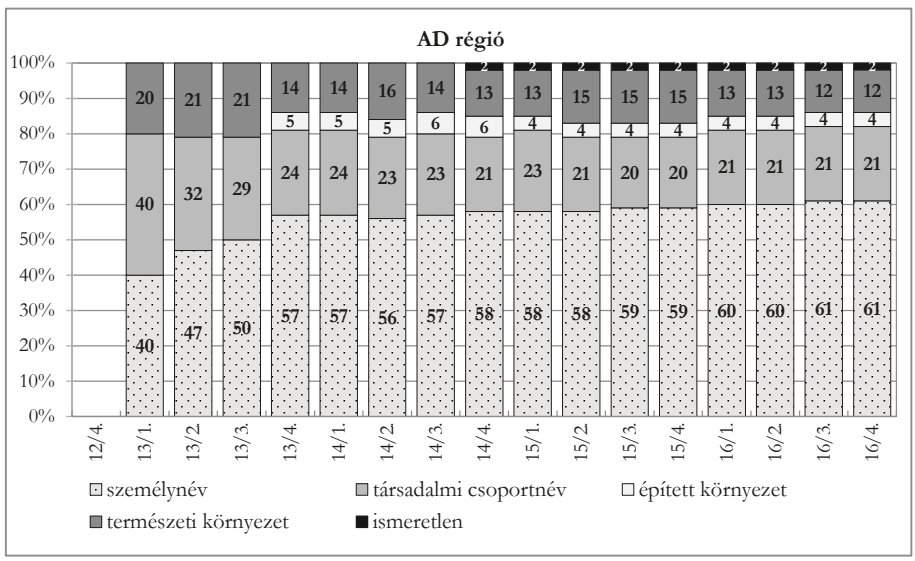

Forrás: *Rácz A.:* A régi Bihar vármegye i. m.

Ettől egyértelműen eltérő szemantikai mintázat rajzolódik ki a folyó felső folyásának településneveiben. A FD régió településnevei között csupán 40% körüli a személynévre visszavezethető elnevezések aránya, s az idő előrehaladtával itt egyre erőteljesebb motivációt jelent a névadásban a települések természeti környezete (17–32%). Ez a motiváció még hangsúlyosabban jellemző a Sebes-Körös felső folyásának északi partja mentén települt, a FÉ régióhoz tartozó falvak elnevezésében, ahol kezdetben 30, majd 50% körüli arányt képviselnek az ide sorolható településnevek. Figyelemre méltó, hogy a személynévi eredetű elnevezések ebben a régióban feltűnően későn, csak a 13. század végén és igen csekély arányban jelennek meg. Mindez azt jelezheti, hogy a birtoklás tényének (pontosabban a birtokos személyének) a településnevekben való kifejezése itt és ekkor már nem volt olyan fontos névadási motiváció.

9. ábra: Az alsó északi régió egyrészes neveinek szemantikai típusai százalékértékkel

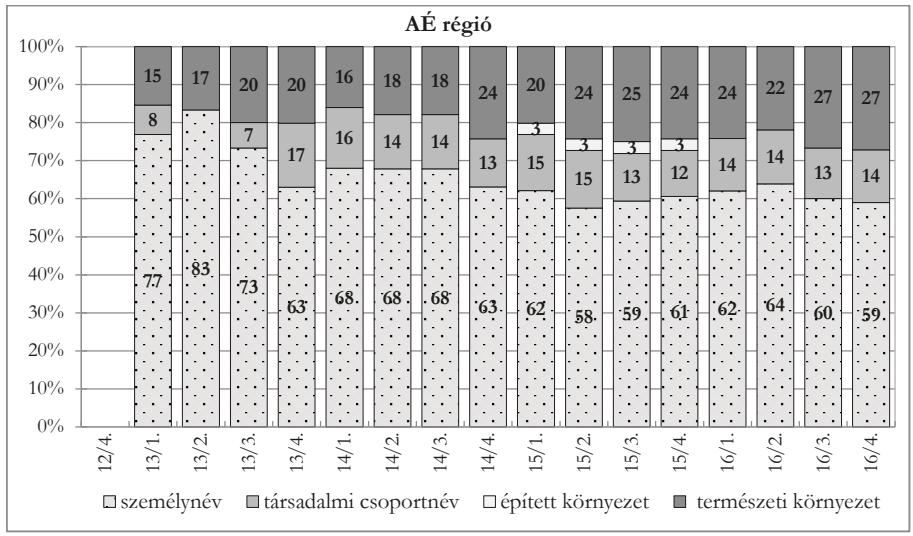

Forrás: *Rácz A.:* A régi Bihar vármegye i. m.

10. ábra: A felső déli régió egyrészes neveinek szemantikai típusai százalékértékkel

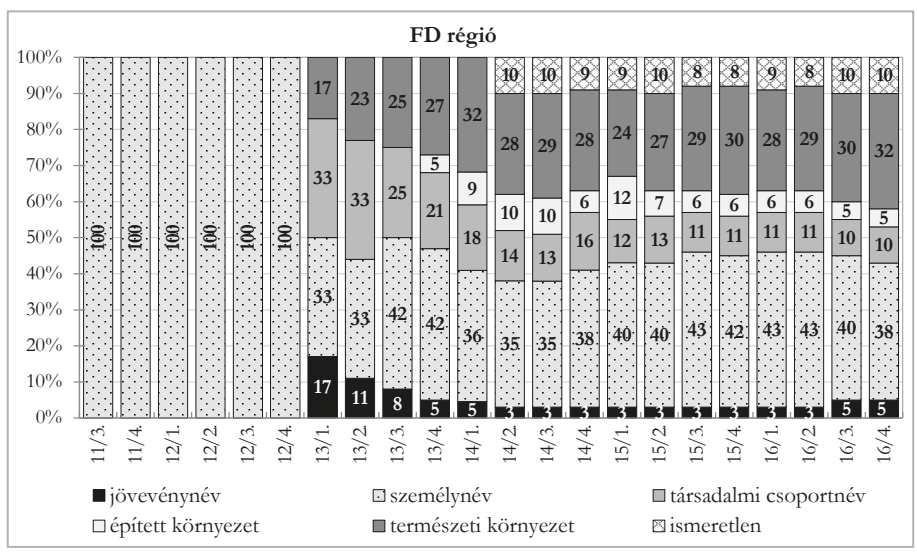

Forrás: *Rácz A.:* A régi Bihar vármegye i. m.

11. ábra: A felső északi régió egyrészes neveinek szemantikai típusai százalékértékkel

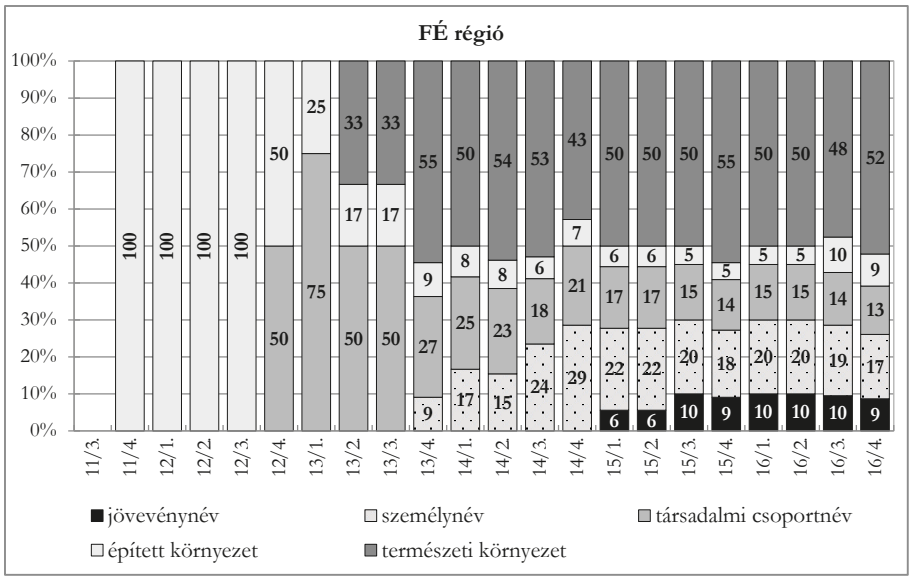

Forrás: *Rácz A.:* A régi Bihar vármegye i. m.

A vizsgált négy régió ómagyar kori névkorpuszának szemantikai elemzése alapján tehát hasonló megállapításra juthatunk, mint amit a szerkezeti elemzés nyomán is megfogalmazhatunk: a Sebes-Körös-menti régiók közül a legarchaikusabb névállománnyal e tekintetben is az AÉ régió rendelkezik. Ettől leginkább eltérő kép a FÉ régió névkincsének mintázatában rajzolódik ki.

Településtörténeti szempontból figyelemre méltó még a FD régióban a 13. század elejétől, a FÉ régióban pedig a 15. század elejétől – nem nagy számban – feltűnő idegen eredetű nevek csoportja (FD: *Bertény* [szláv], *Pestere* [román], FÉ: *Derna* [szláv] > Magyar- vagy Alsó*derna,* Oláh- vagy Felső*derna*), amely kétségkívül betelepülő nem magyar nyelvű népességet jelez.

A kétrészes nevek mint újabb névréteg

Amint már arról fentebb szó esett, a kétrészes településnevek összességében a településnevek újabb típusát képviselik az egyrészes típusokhoz képest (12–15. ábra).

12. ábra: A felső déli régió kétrészes neveinek százalékos aránya

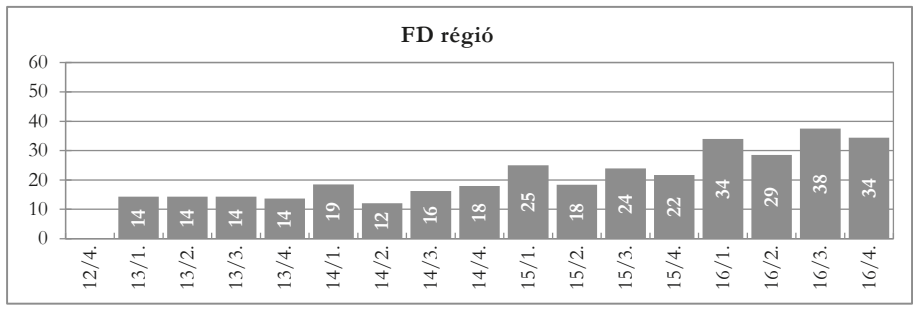

Forrás: *Rácz A.:* A régi Bihar vármegye i. m.

13. ábra: Az alsó déli régió kétrészes neveinek százalékos aránya

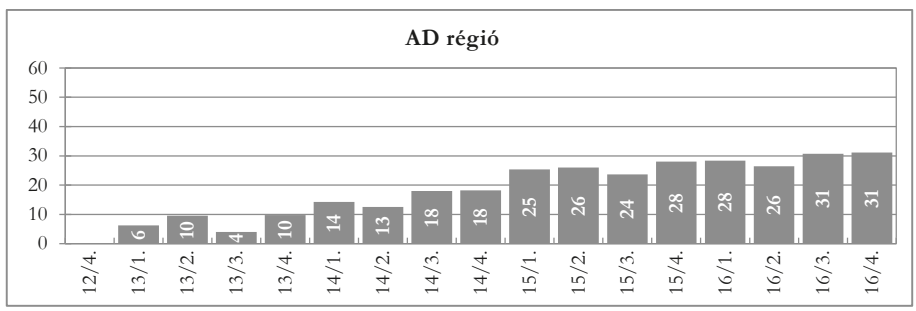

Forrás: *Rácz A.:* A régi Bihar vármegye i. m.

14. ábra: A felső északi régió kétrészes neveinek százalékos aránya

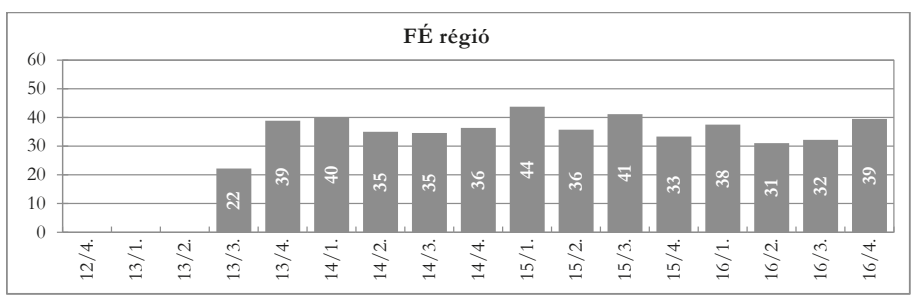

Forrás: *Rácz A.:* A régi Bihar vármegye i. m.

15. ábra: Az alsó északi régió kétrészes neveinek százalékos aránya

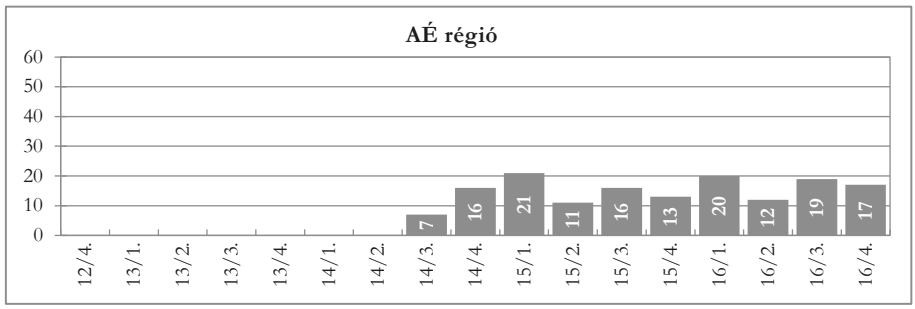

Forrás: *Rácz A.:* A régi Bihar vármegye i. m.

A névmintázatok eltéréseit a továbbiakban a kétrészes településnevekre koncentrálva célszerű jellemezni. A kétrészes elnevezések legkorábban a 13. század elején bukkannak fel a Sebes-Körös bal partján (12–13. ábra), előfordulásuk csekély mértéke ebben a kezdeti szakaszban nem különbözik az alsó és a felső folyás mentén (FD, AD). Ez időtől kezdve azonban a kétrészes nevek aránya mindkét területen folyamatosan emelkedik: a FD névanyagban 12–38%, az AD névadatok között 4–31% a növekvő részvételük. Kissé később, csak a 13. század második felétől maradtak fent kétrészes elnevezések a FÉ régióból (14. ábra), ahol már a forrásokban való legkorábbi megjelenésüktől kezdve tartósan magas arányban, 22–44%-kal képviseltetik magukat. Két tekintetben is látványosan elütnek az AÉ terület adottságai a többi régióétól (15. ábra). Egyfelől az adatok szerint innen – a másik három régióhoz képest kronológiailag jócskán lemaradva – csak egy évszázaddal későbbről, a 14. század második felétől adatolhatók az első kétrészes névalakok. Másfelől e kétrészes településnevek belső aránya itt a legalacsonyabb a négy régió közül (7–21%), ami arra utal, hogy – ebből a szempontból is – a vizsgált régiók közül ez a terület rendelkezik a legarchaikusabb névállománnyal.

Mindezek alapján a négy régió településneveinek szerkezeti típusaiban megfigyelhető arányok és kronológiai sajátosságok két dologra is rámutathatnak.

1.) A Sebes-Körös déli partja mentén (FD, AD) a névállomány kialakulása időben hosszabban elnyúló folyamat volt, amelynek során a kétrészes elnevezések számának mérsékelt, de folyamatos növekedésével átalakultak a településnévrendszer belső arányai is.

2.) Az északi part mentén (FÉ, AÉ) időben gyorsabb ütemben alakult ki, és később is stabilabb, sőt lényegében szinte változatlan struktúrájú maradt a településnév-állomány.

Ez a nem túl markáns, de mégis jellemző különbség a Sebes-Köröstől északra, illetve délre fekvő területek benépesülési ütemének némi különbségére is utalhat. A déli részeken a kétrészes nevek számának csekély, de folyamatos emelkedése a betelepülés és az ezzel járó falualakulás lassú, folyamatos jellegére enged következtetni. A folyótól északra eső térségekben rövidebb ideig tartó (FÉ: a 13. század második felében, FD: a 14. század második felében), de intenzívebb betelepülési folyamattal számolhatunk.

Történettudományi ismeretek a térség betelepüléséről

A kora középkori Bihar vármegye területének megtelepedési időpontjáról pontos adatokat a történettudomány mindeddig nem tudott felmutatni. Az általam itt vizsgált térség településtörténeti viszonyával – ismereteim szerint – nem foglalkozott a történettudomány. A megye korai történetét 1940-ben megíró Jakó Zsigmond úgy vélte, hogy a vidék természeti adottságai a honfoglalás idején igen kedvezőek lehettek a letelepedésre, amiből arra következtetett, hogy a honfoglaló magyarok itt le is telepedtek, s a térséget az ősfoglaló nemzetségek – közöttük az Ákos- és a Kátanem – birtokának tartotta. Véleménye szerint a 10–11. század fordulóján jöttek létre a törzsnévi eredetű települések, míg a népnévre visszavezethető névvel rendelkező települések a 11–12. században alakultak ki. Ennek alapján elképzelése szerint a terület lakott helyeinek nagy többsége a 12. század végén már létezett.[9]

Györffy György ősi nemzetségekről ugyan nem beszélt, de elgondolása szerint a bihari herceg szállásterülete e vidéken a 10. század elején már kialakult, s hamarosan létre is jöttek a foglalkozásnévi eredetű településnevek.[10]

Kristó Gyula[11] és Zsoldos Attila[12] véleménye szerint valamely magyar törzs szálláshelye lehetett Biharvár; Bárány Attila[13] pedig régészeti leletekből indul ki, amikor a vidék nemzetségi megszállásáról szól. Az itt éppen csak felvillantott vélemények azonban jórészt csupán elméleti alapokon álló hipotézisek és feltevések egyértelmű történeti vagy régészeti bizonyítékok nélkül.[14]

---

[9] *Jakó Zsigmond:* Bihar megye a török pusztítás előtt. (Település- és népiségtörténeti értekezések 5.) Bp. 1940. 85–87.

[10] *Györffy György:* Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 36–41.; *Uő:* Az Árpád-kori Magyarország i. m. I. 571–575.

[11] *Kristó Gyula:* Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Elvek és utak. Bp. 1980. 458–459., 465., 467.

[12] *Zsoldos Attila:* Bihar megye korai története. In: Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről 1. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad 2014. 167–190., 177.

[13] *Bárány Attila:* Adalékok az Ákos-nemzetség bihari birtokainak településtörténetéhez. Publicationes Universitatis Miskolcinensis 9. (2004) 3. sz. 5–39. 27.

[14] Lásd még *Révész László:* A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13.) Szeged–Bp. 2020. 194–196.

Régészeti ismeretek a térség korai Árpád-kori történetéről

Révész László a közelmúltban a Tiszántúl korabeli temetőinek nyomait vizsgálta, így többek között a Körös-Berettyó és a Nagy-Sárrét vidékét is górcső alá vette.[15] Úgy gondolom, ez kitűnő lehetőséget nyújthat arra, hogy az általam kutatott és ezen írásomban röviden bemutatott Sebes-Körös-menti régiók településneveinek elemzéséből levont névtörténeti tanulságokat megkíséreljem összevetni a Révész László által bemutatott régészeti eredményekkel. Vajon a két tudomány eredményei megerősítik vagy éppen gyengítik egymást, a tendenciák egy irányba mutatnak vagy széttartanak?

Révész László sorra veszi a jelzett területen a régészet által napjainkig feltárt korai sírokat és temetőket, az azokban talált tárgyi leleteket. Célja, hogy az ezekből levonható tanulságokat a kutató elődök eredményeire támaszkodva újrafogalmazza, az újonnan felmerülő, illetve a korábbról örökölt kérdésekre rávilágítson, s azokhoz lehetséges megoldási javaslatokat kapcsoljon. Mindezt azért is tartja továbbra is igazán jelentős feladatnak, mert „[...] a 10. század kutatásában a régészeti leleteknek kiemelten fontos szerepük van. Ebből az időszakból ugyanis belső írott forrásaink nincsenek."[16] Tanulmányom utolsó részében e munka nyomán azt emelem ki, hogy az általam fentebb elemzett Sebes-Körös menti régiók történetéről mit tudhatunk meg az eddig megismert régészeti leletek alapján.

Révész László könyvében a Sebes-Körös folyásának vidékéről a 10–11. századra vonatkozóan azt állapítja meg, hogy „A Sebes-Körös mentén Nagyvárad a legkeletibb pont, ahonnan korszakunkba sorolható temetőket ismerünk."[17] Ezek az általam a folyó alsó folyásának északi oldalán (AÉ) meghatározott régió több településéhez köthető korai, 10–11. századi nyomok: a Sárréthez tartozó Komádi, (Magyar)Homorog, (Körösszeg)Apáti, (Berek)Böszörmény, illetve az általam már az AD régióhoz tartozóként megjelölt (Körös)Tarján több régészeti lelőhelye.

A fentiekhez a következők tehetők hozzá a történeti névtan oldaláról: bár az itt felsorakoztatott települések nevének a forrásokban való első felbukkanása ugyan Várad kivételével – ahogyan már említettem – a 13. századtól adatolható, reményeim szerint munkámból az is kitűnt, hogy az AÉ régió névanyaga mind a strukturális sajátosságait, mind a szemantikai tartalmát illető vizsgálatok eredményei alapján a négy régió legarchaikusabb névkorpuszának

[15] Uo. 170–184.
[16] Uo. 7.
[17] Uo. 178.

tekinthető. S bár nyilvánvaló, hogy az egyes falvak megtelepedésének időpontjáról, de még a településnevek létrejöttének idejéről sem tud a névtan pontos információval szolgálni, az ómagyar kori településnevek tanúsága alapján arra következtethetünk, hogy a Sebes-Körös folyásának alsó, északi part menti szélesebb sávja (AÉ) lehetett a folyó menti területek közül a legkorábban lakott. Ez a megállapítás összhangban áll az említett 10–11. századi régészeti leletek földrajzi elhelyezkedésével, s ezzel a névtörténeti és régészeti eredmények kölcsönösen kiegészítik egymást.

Munkájának egy helyén Révész László ezt írja: „A rendkívül bizonytalan nyelvészeti adatok önmagukban történeti, illetve politikatörténeti kérdések megoldásához nem elegendőek, ha pedig azok hiányosságait az ugyanilyen minőségű történeti és régészeti forrásokkal kívánják enyhíteni, akkor a végeredmény a vegyes érvelés módszertani zsákutcája lesz."[18] Ezzel a gondolattal magam is egyetértek. Ugyanakkor azt remélem, hogy ez a tanulmány is elég meggyőzően példázza azt, hogy a történeti névkutatás és a régészet saját kutatási eszközeivel és módszereivel saját jogon elért eredményeit egymással összevetve, s ezzel a két tudományterület dialógusát kezdeményezve újabb ismeretekhez juthatunk a Kárpát-medence és a magyarság múltjáról.

THE HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RAMIFICATIONS OF TOPONYMIC PATTERNS

By Anita Rácz

SUMMARY

The study of the toponymic evidence of a well-defined area provides an opportunity to draw conclusions regarding the history of names, dialects, and linguistic geography. Within the framework of toponymic geography, the phonological, morphological, and lexical characteristics of an area, as well as the structural features of toponyms, can be explored. Such researches are based on the assumption that the toponymic set of a given area may exhibit characteristics distinct from those of other regions. By comparing the linguistic patterns thus revealed, the general linguistic conditions of the period under study can also be delineated.

According to recent research, the characteristic divergences of toponymic systems (place-name structures, naming patterns) are much more closely linked to natural geographical and topographical features than to artificial territorial units; thus, these differences, as well as the development of dialectal variations – in addition to the influence

[18] Uo. 316.

of foreign-language environments and migration – can be explained by the influence of the natural geographical environment.

In my study, I examine the Old Hungarian toponyms of the Sebes-Körös valley, a river that played a defining role in the lives of the inhabitants of historical Bihar County. Taking into account the etymological, spatial, and chronological characteristics of the place names, I highlight several distinctive features of the naming patterns in the areas along the Sebes-Körös, and also compare the results with the findings of archaeological research in the region.

Tóth Valéria

ANONYMUS ÉS A TÖRTÉNETI HELYNÉV-REKONSTRUKCIÓ*

A helynév-etimológiának a magyar történeti névkutatásban évszázados hagyományai és vitathatatlan érdemei vannak. Az is bizonyos ugyanakkor, hogy a történeti helynév-rekonstrukcióként ismert módszer révén, amelynek alkalmazhatóságát több írás is igazolta, megbízhatóbb eredményekre juthatunk. Az eljárás lényegét nem részletezem,[1] csupán azt jelzem, hogy a történeti helynév-rekonstrukció egy-egy név magyarázatában (például *Taszár*) éppen úgy alkalmazható,[2] mint egy-egy térség (például Bihar vármegye, a Bakonyalja, a Zsitva melléke) korai névrendszerének bemutatásában, s ezzel összefüggésben bizonyos etnikai kérdések megválaszolásában.[3]

Az említett módszert követő tanulmányok szerzői okleveles források helynévi adataira támaszkodva végeztek vizsgálatokat. Mostani írásomban ezzel szemben két olyan kérdésre keresem a választ, amelyek ezidáig nem merültek fel a történeti helynév-rekonstrukció kapcsán. Egyrészt arra vagyok kíváncsi, hogy vajon mennyire lehet eredményes ez a módszertani eljárás, ha az oklevelek mellett az elbeszélő történeti forrásoknak (esetünkben Anonymus *Gesta Hungarorum* című munkájának) az adataira is támaszkodunk. Másrészt pedig az érdekel, hogy vajon bevonhatók-e az eljárás hatókörébe a helynévi adatok mellett a geszta személynévi adatai is. Ezekre a kérdésekre a mű egyetlen szöveghelyéből kiindulva, annak egy konkrét személynévi adatát felhasználva igyekszem választ adni.

A geszta 48–49. fejezetének szövegére és magyar nyelvi adataira már korábbi – az itt alkalmazottól eltérő szempontokat előtérbe állító – írásaimban is

---

* A tanulmány a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

[1] Lásd ehhez Hoffmann István e folyóiratszámban közölt írását: *Hoffmann István:* Helynév-rekonstrukció és a helynevek kronológiai rétegei. Századok 160. (2026) 3. sz. 405–415.; illetve korábban: *Uő:* Nyelvi rekonstrukció – etnikai rekonstrukció. In: Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Szerk. Hoffmann István – Juhász Dezső. Debrecen–Bp. 2007. 11–20.; valamint *Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria:* Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai. Bp. 2018. 459–470.

[2] *Tóth Valéria:* Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásában. Helynévtörténeti Tanulmányok 15. (2019) 21–48.

[3] *Hoffmann I. – Rácz A. – Tóth V.:* Régi magyar helynévadás i. m. 360–380.; *Hoffmann István:* Víznevek és településnevek etnikumtörténeti tanulságai. Történeti Földrajzi Közlemények 5. (2017) 3–4. sz. 47–61.; *Uő:* A Bakonyalja etnikai viszonyai a honfoglalást követő évszázadokban. In: „*...ahogy a csillag megy az égen...*". Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére. Szerk. Hajba Renáta – Tóth Péter – Vörös Ferenc. Szombathely 2017. 137–150.; *Hoffmann István:* Magyar–szláv helynévmintázatok az ómagyar kori Bakonyalján. Magyar Nyelvjárások 57. (2019) 5–29.; *Uő:* Ómagyar kori helynévmintázatok a Zsitva völgyében. Helynévtörténeti Tanulmányok 15. (2019) 49–88.

támaszkodtam.[4] Ezek eredményeire természetesen itt is építek, de az újonnan megfogalmazott problémák révén újabb kutatási irányokat is megnyitok.

A geszta említett szöveghelyét Pais Dezső fordításában közlöm olyan módon, hogy a latin anyaszöveg magyar nyelvű névadatait zárójelben betűhíven is megadom.

> 48. Veszprém (*bezprem*) városa
> A sereg második részével Szalók (*zolocu*) apját Ösbőt (*vsubu*) meg Ősét (*eusee*) küldötték ki avégre, hogy menjen Veszprém (*bezprem*) városa felé, s hódítsa meg annak a földnek összes lakosságát egészen Vasvárig (*castrum ferreum*). Ekkor Ösbő (*usubu*), a sereg kapitánya és vezetője, miután a vezér elbocsátotta, felemelve zászlaját megindult, és a Pákozd-hegy (*pacoztu*) alatt ütött tábort. Innen továbblovagolva a Pét-mezőn (*peytu*) szállottak meg, s három napig ott is maradtak. A negyedik nap pedig Veszprém váráig (*bezprem*) nyomultak. Ekkor Ösbő (*usubu*) meg Őse (*eusee*) seregüket elrendezve heves támadást intéztek a római katonák ellen, akik Veszprém várát (*bezprem*) őrizték. És állt a harc köztük egy héten át. Ám végül is a második hét szerdáján, midőn mind a két fél serege a harci küzdelemben szörnyen kifáradt már, akkor Ösbő (*usubu*) meg Őse (*eusee*) sok római katonát karddal pusztítottak el, másokat pedig agyonnyilaztak. A még megmaradt rómaiak most már a magyarok merészségének láttára Veszprém várát (*bezprem*) odahagyva futásnak eredtek, s életüket mentve a németek földjére siettek. Ösbő (*usubuu*) meg Őse (*eusee*) egészen a németek határáig üldözte őket. Egy nap pedig, mikor a magyarok és rómaiak a határon voltak, a rómaiak lappangva átúszták azt a folyót, amely Pannónia (*pannonie*) és a németek határán van. Erről a folyót a magyarok Lapincsnak (*loponsu*) hívták, mert a rómaiak a magyaroktól való félelmükben lappangva úszták át.
>
> 49. Vasvár (*De castro ferreo*)
> Innen visszatérőben Szalók (*zoloucu*) apja Ösbő (*usubuu*) meg Örkény (*urcun*) apja Őse (*eusee*) bevették Vasvárt (*castrum ferreum*), és elvitték túszul a lakosok fiait. Aztán továbblovagolva, a Balaton (*bolotun*) vize mentén Tihanyhoz (*thyon*) értek. Majd – miután a népeket ott meghódították – tizennegyednapra bevonultak Veszprém várába (*bezprem*).[5]

[4] *Töth Valéria:* Barangolások Anonymusszal – avagy szempontok a magyar nyelv történeti forrásainak értékeléséhez. Magyar Tudomány 183. (2022) 8. sz. 977–991.; *Uő:* Anonymus Gesta Hungarorumának Veszprém megyei kötődésű szórványai. Magyar Nyelvjárások 61. (2023) 959–974.

[5] A fordítás szövegét lásd *Anonymus:* Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Ford., jegyz. Pais Dezső, bev., jegyz. kieg. Györffy György. Bp. 1975. 122–123. Eredeti: Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Ford., bev., jegyz., térk. ell. Pais Dezső. (A Napkelet Könyvtára 14.) Bp. 1926.

Honfoglalás-történetének szereplőit és azok személyneveit – mára általánosnak tartható vélekedés szerint – Anonymus (P mester) rendszerint maga alkotta meg, mégpedig saját korának helyneveit felhasználva.[6] Ezt az az ismeret magyarázza, hogy a korban a személynevek gyakran szolgáltak helynevekhez alapul: a formáns nélküli személynévi helynévadás az Árpád-kor legjellegzetesebb településnév-adási gyakorlata volt.[7] Így pedig jól érthető, hogy Anonymus az általa megalkotott honfoglaló hősöket éppen arra a vidékre vezeti, ahol a nevükkel megegyező település található, s ott foglaltat vagy építtet velük várat, esetleg más fontos események részeseiként szerepelteti őket, s ezzel a valójában megfordított névkeletkezési iránnyal mintegy hitelesíteni is igyekszik a történetét, az adott személyek, nemzetségek ottani birtokjogát a honfoglalásig visszavezetve.

A geszta 48–49. fejezetének történetleírását térképen is ábrázolhatjuk. A térképen fekete szimbólummal szerepelnek a helynévi szórványok, világosszürkével pedig azok a helynevek, amelyek a személynevekhez szolgáltak alapul. A bizonytalanul lokalizálható neveket zárójelben adtam meg. A nevek mai alakja mellett dőlten a geszta megfelelő helynévi vagy személynévi adatát is feltüntettem, de ha a névnek több változata is volt, közülük a térképen csak egyet szerepeltettem (1. ábra).

1. ábra: A 48–49. fejezet történetleírása térképen ábrázolva

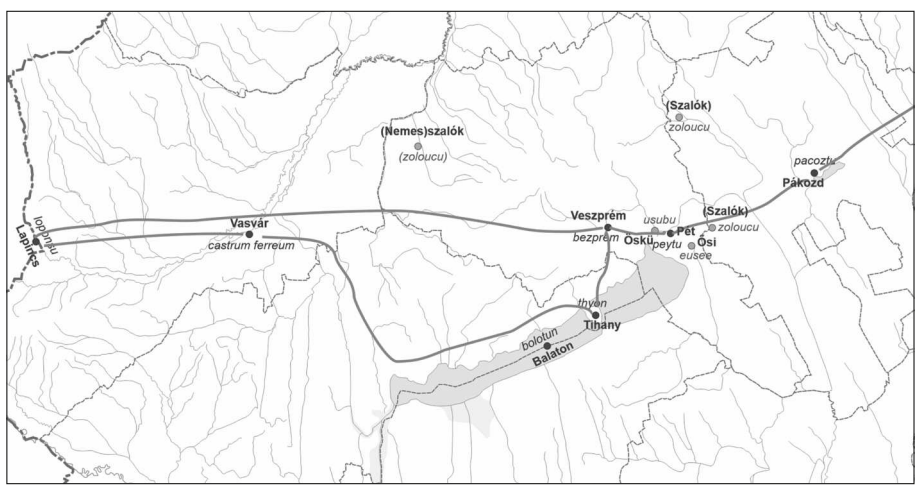

Forrás: Györffy György térképmelléklete (In: *Anonymus:* Gesta Hungarorum i. m.) alapján készített saját térkép.

[6] Vö. például *Benkő Loránd:* Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1998. 11–27.; *Uő:* Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Bp. 2003. 32–33.

[7] *Tóth Valéria:* Személynévi helynévadás az ómagyar korban. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 41.) Debrecen 2017. 75–125.

Azt is tudjuk – és az elmondottakból ez ugyancsak következik –, hogy a geszta magyar nyelvű szórványainak hitelességére sajátos kettősség jellemző. A honfoglalás korára vonatkozóan egyik tulajdonnévi kategória elemei sem szolgálhatnak tanulságul, Anonymus korát illetően viszont a helynevek névtörténeti forrásértéke vitathatatlan.[8] Az elbeszélő történeti források (köztük Anonymus gesztájának) helyneveit ezért az adott forrás keletkezésének korára vonatkozóan a történeti helynév-rekonstrukció során ugyanúgy kell kezelnünk, mint az oklevelek helynévi szórványait.

Más a helyzet viszont a geszta (és általában az elbeszélő történeti munkák) személynévi szórványainak értékelésével. Ezek egy része a forrás keletkezésének korára nézve sem bír – személynévi szerepében legalábbis – semmiféle történeti forrásértékkel, hiszen ezeket a szöveg szerzőjének (esetünkben Anonymusnak) a fantáziája keltette életre.[9] De Anonymus munkamódszerét látva vajon nem lehet-e ezeknek a személynévi adatoknak a helynévtörténet számára mondanivalója? Ez a kérdés áll a továbbiakban az írásom középpontjában, s a kérdésre a választ egyetlen személynév, az anonymusi *Szalók* kapcsolatrendszerét taglalva igyekszem megadni.

A *Szalók* név Anonymus gesztájában és a korabeli magyar nyelvben

A történeti névrekonstrukció egyik fontos alapelve az, hogy az adott nevet az azt tartalmazó forrás szövegéből nem kiszakítva, hanem annak szerves részeként kell vizsgálni.[10] Amint azt az előzőekben láttuk, a gesztában Szalók mint Ősbő fia tűnik fel, és valójában Ősbő a honfoglaló hős, Szalók csupán passzív szereplő (s általa a Szalók nemzetség is csak rejtve van jelen a gesztában, szemben némely más nemzetséggel). A szakmunkák alapján azt is tudjuk, hogy Szalók nem történelmi személy, azaz ő is Anonymus teremtő fantáziájának szülötte.[11] Az itt idézett 48–49. fejezet mellett előfordul még a 19. és az 52. fejezetben is: mindkét helyen az ott leírt eseményekben ténylegesen tevékenykedő Ősbő fiaként.[12] Négy elő-

[8] *Tőth V.:* Barangolások Anonymusszal i. m. 985.
[9] Uo. 986–988.
[10] *Hoffmann I.:* Nyelvi rekonstrukció – etnikai rekonstrukció i. m. 15.; *Tőth V.:* Módszertani problémák i. m. 23.
[11] *Benkő L.:* Név és történelem i. m. 22–23.
[12] 19. cap.: „Et in legatione illa missi sunt duo strennuissimi milites: Vsubuu pater *Zoloucu*, et Velec, a cuius progenie Turda episcopus descendit", azaz „Abban a követségben két igen serény vitéz volt a küldött: *Szalók* apja Ösbő meg Velek, akinek ivadékából származik Torda püspök". Scriptores rerum Hungaricarum I–II. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban SRH) I. 59–60.; *Anonymus:* Gesta Hungarorum i. m. 97. Illetve 52. cap.: „Tunc dux Usubunec patri *Zoloucu* pro suo fidelissimo servitio dedit castrum Bezprem cum ominibus [sic!] appendiciis suis", azaz „Azután *Szalók*

fordulása közül háromszor a személynév *zoloucu* (19. cap. 8. sor; 49. cap. 1. sor; 52. cap. 13. sor), egyszer pedig *zolocu* (48. cap. 1. sor) alakban szerepel. Korabeli hangzása [szolouku] ~ [szalóku] lehetett. A geszta szövegéből az is kiderül, hogy Szalók apja, Ősbő fő tevékenységi területének Anonymus Veszprém megyét kívánja láttatni: erről tanúskodnak egyrészt a 48–49. fejezet itteni eseményei, másrészt pedig az, hogy az 52. fejezet szerint Árpád Ősbőnek adományozza Veszprém várát hűséges szolgálataiért. Arra, hogy a tárgyalt szövegrészben szereplő személynevek mindegyikének vannak Veszprém megyei kötődései, itt nem térek ki részletesebben,[13] csak jelzem, hogy már pusztán ez a körülmény is indokolttá teszi azt, hogy efféle összefüggéseket a *Szalók* név esetében is felvethessünk.

A *Szalók* mint nyelvi elem Anonymus korában szerteágazó tulajdonnévi hálózattal jellemezhető. Megtaláljuk egyrészt referáló funkciójú személynévként (például [1093–1095]: *Zoloc* szn., 1213/1550: *Zoloc* szn.)[14] és nexusjelölő szerepű nemzetségnévként is (például 1214: de genere *Zolouc*).[15] A *Szalók* nemzetség ráadásul Veszprém megyében is birtokolt.[16]

A nemzetség itteni birtoklásának helynévi nyomai is vannak. E helynevek közül a legfontosabb az a Csánki történeti földrajzában említett *Szalók* település (1486: poss. seu pred. *Zalok*),[17] amely a P. mester által megörökített Pét mezejétől (in campo *peÿtu*) nem messze feküdt, és ahol Anonymus Ősbőt alvezér társával, Ősével együtt táboroztatta. A történeti földrajz szerint ettől északabbra, Veszprém és Fejér megye határán Veleg helység mellett feküdt még egy *Szalók* nevű hely (1390: poss. Sykatur al. nom. *Zalok*).[18] Ezeknek a településneveknek

apjának, Ösbőnek hűséges szolgálatáért Veszprém várát adományozta minden tartozékával együtt". SRH I. 105.; *Anonymus:* Gesta Hungarorum i. m. 127.

[13] Lásd ehhez *Tóth V.:* Anonymus Gesta Hungarorumának Veszprém megyei kötődésű szórványai i. m. 965–970.

[14] *Györffy György:* Diplomata Hungariae Antiquissima I. Bp. 1992. 301.; *Fehértói Katalin:* Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Bp. 2004. 838. A referáló személynév fogalmához és ómagyar kori jellemzéséhez lásd *Tóth Valéria:* Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 38.) Debrecen 2016. 158–181.

[15] Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest (később Bp.) 1860–1874. (a továbbiakban ÁUO) VI. 368.; *Fehértói K.:* Árpád-kori személynévtár i. m. 838. A nexusnevek fogalmához és ómagyar kori jellemzéséhez lásd *Tóth V.:* Személynévadás i. m. 181–241., ezen belül a nemzetségnevekről pedig uo. 183–212.

[16] *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1900. Második, reprint kiadás. Bp. 2004. 45.

[17] *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913. (a továbbiakban Cs.) III. 251. Elpusztult település Veszprémtől keletre, Ősi (Anonymus korában Őse) mellett; erre vonatkozóan én magam semmilyen további támogató adatot nem találtam.

[18] Cs. III. 344. Ez ma *Sikátor* néven puszta a Veszprém megyei Bakonycsernye határában, lásd pl. Második katonai felmérés (1819–1869), Arcanum Adatbázis Kft., https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/; Harmadik katonai felmérés (1869–1884), Arcanum Adatbázis Kft., https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey75000/ (letöltés: 2025. dec. 5.).

csak kései (14–15. századi) adatai ismeretesek, így Árpád-kori létük jelen tudásunk szerint nem igazolható, de nem is zárható ki, főleg ha figyelembe vesszük, hogy éppen Anonymus személynévalkotása vethet fel gyanút a létezésükre.

Mindamellett kissé távolabb, a megye nyugati részén már az Árpád-korból is ismerünk *Szalók* település(eke)t: az egymás mellett fekvő későbbi *Nemesszalók*ot és *Pórszalók*ot.[19]

Anonymus, noha jól ismerhette a nemzetséget, esetleg ilyen nevű személyeket is, minden bizonnyal felhasználta a *Szalók* helynevet, hiszen nem véletlenül szerepelteti ezen a vidéken hőseit.[20] A geszta szövege szerint ugyanis – amint ezt láthattuk az előzőekben – Árpád Szalók apját, Ősbőt Ősével együtt Veszprém felé küldte annak bevételére, és ők el is foglalták azt.

Szalók településnevekkel egyébként a Kárpát-medencében másutt is találkozunk, ahogyan ezt a 2. ábra szemlélteti.

Ezek némelyike ugyancsak összefüggésben áll a Szalók nemzetség birtoklásával (az erre vonatkozó információkat az alábbiakban meg is adom), másoknak viszont nem igazolható a nemzetségnévi kapcsolata. Ez utóbbiak a *Szalók* referáló névből alakulhattak, de az is elképzelhető, hogy más előzménnyel bírnak.

---

[19] Ómagyar kori adatai a következők: 1254: Greg. filio Greg. de *Zlouk* [...] Greg. de *Zlouk.* Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 40 035.; 1271: nobiles viri de genere Zlouk [...] terra [...] de iuxta Morzol *Zloukfelde* vulgariter nominata. Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre et al. Győr, majd Bp. 1865–1891. (a továbbiakban HO) I. 51., ÁÚO VIII. 367., Cs. III. 251.; 1271/1276: nobiles viri de genere Zlouk [...] terra *Zolouk* [...] terra *Zlouk* [...] utilitatem fori [...] in *Zlouk.* MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 282 694., HO I. 53.; 1307: nobiles de *Zolouk* [...] nobiles de genere Zolowk [...] nobiles de *Zolovk* [...] nobiles de *Zolouk* [...] in villam *Zolouk* [...] ecclesia beati Martini de *Zolok* [...] nobiles de *Zolouk.* MNL OL DF 282 695., HO I. 103–104., Cs. III. 251.; 1332>1342: Nicolaus filius Pauli de *Zolouk.* MNL OL DF 200 889., Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1953. (a továbbiakban VeszprReg.) 249. sz.; 1332>1343: Nicolaus filius Pauli de *Zolouk.* MNL OL DF 200 896., VeszprReg. 249. sz.; 1336: *Zalowk.* Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–. Szerk. Kristó Gyula et al. Bp.–Szeged. 1990–. (a továbbiakban AOklt.) XX. 90/65.; 1340: *Zolouk.* AOklt. XXIV. 212/454.; 1345: *Zalook.* AOklt. XXIX. 80–81/63.; 1495: *Eghazaszalok*. Cs. III. 251.; 1540: *Fewlsew Zalok. Ila Bálint – Kovacsics József:* Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964. (a továbbiakban VeMHtLex.) I. 290–291. (*Nemesszalók* alatt); 1609: *Por Szalok.* VeMHtLex. I. 335. Az adatok némelyike a Szalók nemzetség birtoklását is jelzi. Az adatsorban látható 1337 előtti adatokat Solymosi Lászlónak köszönöm (2022. dec. 11.).

[20] *Anonymus:* Gesta Hungarorum i. m. 164.; *Benkő L.:* Név és történelem i. m. 22–23., 25–26.; *Uő:* Beszélnek a múlt nevei i. m. 61.

2. ábra: *Szalók* településnevek a középkori Kárpát-medencében

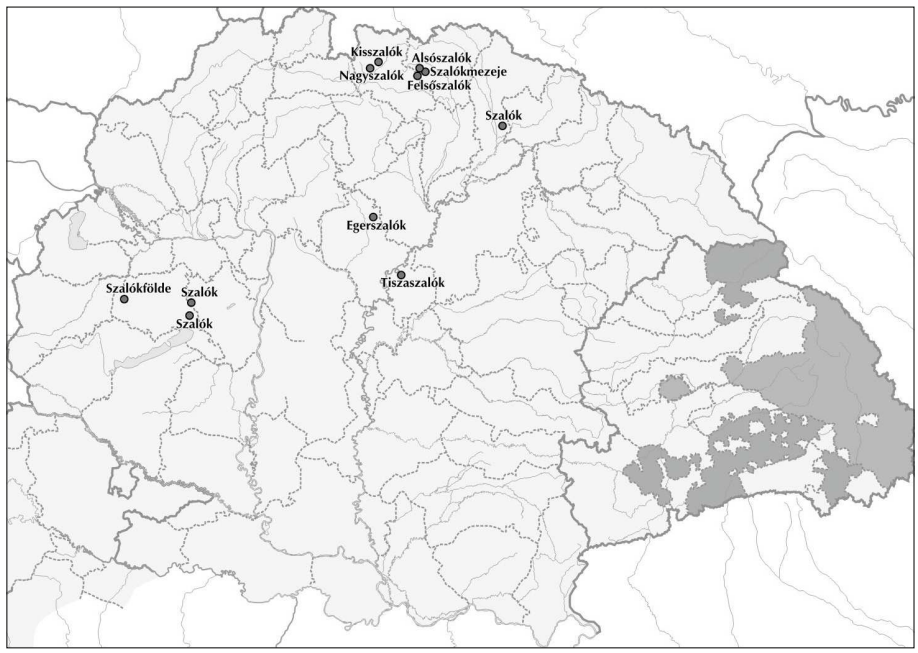

Forrás: a térképet az általam megadott adatok alapján Nagy Béla készítette.

Heves vármegyében *Egerszalók*[21] és *Tiszaszalók;*[22] Zemplén vármegyében *Szalók;*[23] Szepes vármegyében *Nagyszalók*[24] és *Kisszalók;*[25] Sáros vármegyében több települést is magában foglaló birtok neveként szerepelt a *Szalókmezeje* név,[26] ennek

[21] 1248/1402/1438: *Zalowk*, 1328>1344: *Egerzalouk. Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. (a továbbiakban Gy.) III. 132–133.; vö. 1256: tota generatio *Zolouk.* Gy. III. 132.

[22] 1261/1271: *Zalouk*, 1339: *Tyzazalowk.* Gy. III. 133.; vö. 1270/1284: de gen. *Zolouk* [...] generationi *Zolouk.* Gy. III. 133.

[23] 1315: *Zalouk. Georg Heller:* Comitatus Zempliniensis. (Die historischen Ortsnamen von Ungarn 13.) München 1981. 171.; *Kiss Lajos:* Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Negyedik, bőv., jav. kiadás. Bp. 1988. (a továbbiakban FNESz) II. 517.

[24] 1251/1281: v. *Zolok.* MNL OL DL 346.; 1275/1279: v. *Zolouk.* MNL OL DL 74 778.; 1437: Nicolaus de *Nogzalok.* MNL OL DF 285 511.

[25] 1336>1336: Antelagius filius Poza de *Zalochfolua,* Paulus frater eiusdem [...] Paulus filius Pouka de predicta *Zaloch.* MNL OL DL 68 828.; 1344: Arach filius Pauli de *Zlauikfalua.* MNL OL DL 3741.; 1349>1349: Arach de *parva Slauk.* MNL OL DL 30 652.; 1382/1383: Johannes filius Laurentii de *Zalokfalua.* MNL OL DL 60 410. *Nagyszalók* (más néven *Szalók*) és *Kisszalók* (más néven *Szalókfalva, Szalók, Szlavikfalva*) adatait Kenyhercz Róbertnek köszönöm (2023. jan. 12.).

[26] 1312: *Zalokmezeie. Nógrády Árpád:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Új sorozat. Sáros vármegye. Bp. 2022. 528.

területén feküdt a több néven is adatolható *Alsó-* vagy *Nagyszalók*[27] és az ugyancsak több névváltozattal megjelenő *Felső-* (itt még *Új-*) vagy *Kisszalók*.[28] A Sáros megyei települések a Tarca jobb oldali mellékvize, a *Szalók* néven említett vízfolyás mellett fekszenek.[29]

A *Szalók* személynév, amely végső soron e településnevek előzménye volt, valószínűleg szláv eredetű; vö. cseh *Slávek* (<**Slavъkъ*) szn., le. *Sławek, Sławk* szn.[30] A törökből való magyarázata (vö. csag. *solaγ* 'balkezes, balog')[31] nem fogadható el: ezt hangtani érvek is kizárják. A magyarba vélhetően *Szlavek* formában bekerülő személynév hangtani adaptációval *Szlók* formát nyert (lásd ehhez az adatsorban a *Zlouk* típusú adatokat), mivel a szláv *-ove- ~ -ave-* a magyarban rendszerint *-ó-* lesz, ahogyan ezt legszembetűnőbben az *-ovec ~ -ovci* végű szláv nevek *-óc* végű magyar adaptációja mutatja (például *Rakovec* > *Rákóc*).[32] Ezután a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával jött létre a *Szolók ~ Szalók* hangalak.[33]

A Kárpát-medence területén előforduló *Szalók*ok névhasználati szempontból azonban nem feltétlenül azonos módon ítélhetők meg. Egyik-másik, vegyes etnikumú területen (például Szepes vármegyében) előforduló *Szalók* településnév (és változatai) kapcsán nem minden alap nélkül vetődik fel ugyanis az esetleges szkriptori névalkotás, azaz a magyar nyelvű írnok beavatkozásának, a „névmagyarításnak" a lehetősége.

A szepesi *Kisszalók* adatainak vizsgálata alapján például egy fontos kettősségre mutathatunk rá: a *Szalók*(*falva*) típusú alakok mellett *Szlavik*(*falva*) és *Szlauk* (*~Szlavk?*) típusú névváltozatokat is találunk, ráadásul ez utóbbiak jóval nagyobb számban dokumentálhatók a 14. század végéig, mint az előbbiek. A már az első adatolás idején szászok által lakott *Nagyszalók* német nyelvű névváltozataiban ugyancsak mindkét előzményt felfedezhetjük.[34] Ezek az adatok pedig azt a kérdést is felvetik, hogy milyen etnikumhoz tartozók használták őket; illetve

---

[27] 1321: p. *Zalok*, 1366: *Zalauk inferiorem et antiquam*, 1423: p. *Naghzalok.* Uo. 528–529.
[28] 1330/1332: *Nouo Slauk,* 1423: p. *Kyszalok.* Uo. 529.
[29] 1316: fl. *Zolouk* [...] cadit in Tharcha, 1329: aqua *Slauk.* Uo. 670., ill. térképmellékletek.
[30] FNESz I. 47. *Abádszalók* alatt.
[31] SRH I. 60.; vö. még *Pais Dezső:* Ősbő. Az anonymusi honfoglaláshagyomány hiteléhez. Magyar Nyelv 24. (1928) 169.
[32] Az adaptációs jelenséghez lásd *Kenyhercz Róbert:* A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről (az *-óc* végű helynevek a magyarban). Nyelvtudományi Közlemények 110. (2014) 205–226.
[33] A szó eleji mássalhangzó-torlódások helynevekbeli feloldásáról lásd részletesen *Kenyhercz Róbert:* A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke. Debrecen 2013.
[34] 1352/17. sz. Más: civ. seu v. *Slaukendorff.* MNL OL DF 264 187.; 1407: v. *Schlauigdorf.* MNL OL DF 266 933. Ez a német névforma ugyanakkor ún. reszemantizáción átesett – vagy esetleg ugyancsak írnoki – alak is lehet, a ném. *schlau* 'ravasz', *Schlauigkeit* 'ravaszság' szavak beleérzése alapján. (A reszemantizációs változásokhoz lásd *Tóth Valéria:* Településnevek változástipológiája. Debrecen 2008. 165–178.)

mennyire volt egyik-másik alak valós használatú névforma, vagy mennyiben tekinthetők inkább a hivatali írásbeliség (magyar vagy más esetben talán német anyanyelvű írnok) nyelvi beavatkozásának. Kis- és Nagyszalók adatai között ugyanis szláv, német (szász) és magyar nyelvű névformák is szerepelnek, amelyek azonban nem feltétlenül jelentik e népcsoportok egyidejű jelenlétét és e névalakok együttes, párhuzamos használatát. A szláv *Szlavik, Szlavk* elnevezés és az ennek alapján megszülető német kétrészes (*-dorf* utótagú) név tényleges használata mellett a *Szlavikfalva* talán az írnoknak az előbbiek mintájára megalkotott egyéni leleménye, tulajdonképpen „magyarítása". Ebben a kérdésben akkor láthatnánk tisztábban, ha az adott települések mikrotoponimáit s azok nyelvi jellemzőit is ismernénk.

Ehhez van ugyan egyetlen fogódzónk, de ez is csak a kérdőjelek számát szaporítja. Amikor IV. Béla 1251-ben a túróci konventnek adományozta *villa Zolok*ot, a következő határjeleket említették: in capite *Beneducpotaca,* ad *Gonoynuk,* ad arborem, que dicitur *zemeryk,* cum *villa Mathey,* per *Kanatopam* ad *Niresmal,* ad aliud *Gonoynuk,* super alium fluvium *Kanathopam*.[35] Fekete Nagy Antal szerint az, hogy egyrészt a Szalók nemzetség nevéből származik a falu neve, másrészt 1251-ben vannak magyar nyelven megnevezett határjelei, arra utal, hogy a tatárjárás előtt magyarok voltak a lakói.[36] Ez a két körülmény azonban nem tekinthető elég nyomósnak, mert a *Szalók* nemzetségnévi előzmény itt nem igazolható,[37] továbbá a határpontok közül csak a *Benedek pataka* és a *Nyíres-mál* tűnik magyar eredetűnek; a *Ganajnok,* a *Konotopa* és a *szemerek* a térségben használt szláv (későbbi szlovák) nyelvből erednek, noha a hangalakjuk alapján a *Ganajnok* és a *szemerek* magyar adaptációk (a *Konotopá*t pedig nem kellett magyarosítani, mert a hangszerkezete teljesen megfelel a magyar nyelv hangszerkezeti sajátosságainak). A latinos *villa Mathey* megjelölés mögött bármilyen nyelvű névhasználat állhat. Német nevet viselő határjelek Nagyszalók határjárásában tehát nincsenek, ennek ellenére persze élhettek ott már ez idő tájt is szász *hospes*ek, más forrásokból ugyanis kiderül, hogy a környező településeken a 13. század második felében többnyire szászok laktak. 1317-ben (Nagy)Szalókot is a kiváltságos szepesi szász települések között sorolták fel,[38] vagyis akkor már bizonyosan főleg szászok lakták.

Az itt elmondottak még egy elméleti kérdést vetnek fel, s ez még összetettebbé teszi az alapproblémát. Ha ugyanis a *Szlavik, Szlavk* típusú adatok szláv

[35] 1251/1281. MNL OL DL 346.
[36] *Fekete Nagy Antal:* A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. 209.
[37] Karácsonyi János szerint a Szalók nemzetségnek Veszprém, Zala, Somogy, Heves és Küküllő megyékben voltak birtokaik. *Karácsonyi J.:* A magyar nemzetségek i. m. 45–56., főképpen 45.
[38] MNL OL DF 281 727.

nyelvhasználókhoz kapcsolódnak (amint ez gyanítható), kik voltak a település(ek) névadói? Amennyiben ezek a nevek szláv személynévi előzményre mennek vissza, a névadók a formáns nélküli személynévi helynévadás modellje alapján – jelenlegi tudásunk szerint legalábbis – csak magyarok lehettek. De vajon biztos-e a személynévi származtatásuk? Nem lehetséges-e az, hogy egy más etimológiai előzményű településnév az írnoki beavatkozás vagy a környező magyar népesség névhasználata következtében nyerte el végül *Szalók* alakját, s került bele ennek révén az elsődlegesen is *Szalók* nevet viselő települések táborába? A kérdést két dolog segíthet megoldani. Egyrészt az, ha feltételezzük: a szláv személynévhez képző járult (egy birtoklást kifejező *-jь* formáns), s ez esetben a szláv nyelvű névadás valószínűsítésének nincs semmi akadálya; másrészt az, ha felvetjük: a helynévnek szláv közszói etimológiája is lehetett, s ez esetben is szlávok tekinthetők a névadóknak. A különböző szláv személynév-etimológiai szótárakban rendre ott találjuk a *Slavek, Slavik* személyneveket (olykor kifejezetten gazdag történeti adatolással, helynevekbeli előfordulásaik feltüntetésével), de közszói etimológiai hátterükről ezek a munkák nem szólnak.[39] E személyneveknek és a *Szlavik, Szlavk* helyneveknek a cseh *slávik,* szlk. *slavík* és a le. *słowik* 'fülemüle' jelentésű szavakkal (illetve ezek ősszláv előzményeként a **solvьjь* lexémával) való esetleges etimológiai összefüggését (és ily módon a közvetlen szláv helynévadás lehetőségét) nem zárhatjuk ugyan ki, de látva, hogy e szavak helynévi származékai között nem találkozunk a fenti adatsorokban látható *Szlavik, Szlavk* alakokkal,[40] az óvatosság mindenképpen indokolt. Azt ugyanakkor megfogalmazhatjuk, hogy a *Szlavik, Szlavk*-féle helynévalakok mögött esetleg szláv névadás is meghúzódhat, és *Szalók* formájuk az oklevél megszövegezőjének nyelvi beavatkozásával állhat összefüggésben.

Az említett problémák és az írnoki beavatkozás lehetősége azonban a Veszprém megyei *Szalók* helyneveket, valamint azok nemzetségnévi előzményét és tényleges névhasználati értékét nem érinti.

A személyek konstruálásában és a személynévalkotásban P. mestert feltehetően inspiráló Veszprém megyei helynevek némelyike csak a geszta keletkezésének koránál későbbi forrásokból adatolható bizonyosan. Ezt tapasztalhattuk a *Szalók* településnevek esetében is. Adataikat látva (az egyik a 13. század közepéről, a másik két bizonytalanul „gyanúba" hozott pedig a 14–15. századból dokumentálható)

[39] Lásd pl. *Gerhard Schlimpert:* Slawische Personennamen in Mittelalterlichen Quellen zur deutschen Geschichte. Berlin 1978. 126–127.; *Jan Svoboda:* Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha 1964. 108.; *Franz Miklosich:* Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen. Heidelberg 1927. 97.

[40] Lásd ehhez *Vladimír Šmilauer:* Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der Slawischen Toponomastik. Praha 1970. 167.

két lehetőséggel számolhatunk. Elképzelhető egyrészt, hogy Anonymus Szalók személyét és nevét általa ismert *Szalók* nevű személyek és a *Szalók* nemzetség alapján alkotta meg, és helynévi inspiráció nem játszott ebben szerepet. Másik eshetőségként pedig azt vethetjük fel, hogy az említett *Szalók* nevű települések már Anonymus korában is léteztek, és a névalkotásban, az események vezetésében ez az ismeret döntő jelentőséggel bírt a gesztaíró számára.[41] Ha ez utóbbi lehetőséget komolyan mérlegeljük, a történeti helynév-rekonstrukció többdimenziós koordináta-rendszerében egy újabb tengelyt veszünk fel. Anonymus személynévi adatai – ennek fényében és a történet szálainak összefüggéseit figyelembe véve – ugyanis talán alkalmasak lehetnek arra, hogy az okleveles forrásokban csupán későbbről adatolható helyneveket a geszta korának, a 13. század elejének térképére felhelyezzünk. E kérdés eldöntése azonban – amennyiben lehetséges egyáltalán – már kívül esik a nyelvészet illetékességi körén.

ANONYMOUS AND HISTORICAL TOPONYMIC RECONSTRUCTION

By Valéria Tóth

SUMMARY

A new and effective method for the etymological study of toponyms is historical toponymic reconstruction, which takes into account not only the ultimate etymon of the names but also numerous other factors: the local context of the toponym, its complete set of data, its position within the given source, as well as its typological and phonological characteristics. In this paper, I demonstrate how this method can be applied to the toponymic material in Anonymous's *Gesta Hungarorum* (a narrative historical source), drawing on both toponyms and personal names. My analysis focuses on the name *Szalók:* through this example, I explain the method and summarize the results that emerge from its application.

The Szalók mentioned in the Gesta is not a historical or chronicle figure, but a creation of Anonymous, who portrays him as the son of Ősbő, the conquering hero whom Anonymous also invented. Several factors may have influenced the creation of Szalók's character and name: people bearing that name, the Szalók kindred, and the place names containing *Szalók* found in the region where, according to the story, Ősbő was active. In

[41] Ehhez még egy további körülményt is érdemes mérlegelnünk. A névkörnyezet vizsgálata a történeti helynév-rekonstrukció fontos aspektusa. Hoffmann István Bakonyalján végzett vizsgálatai azzal az eredménnyel jártak, hogy az analízisbe bevont folyóvölgyek közül a Bitva és a Halyagos menténék településnevei (ez utóbbiak közé tartozik *Szalók* is) – későbbi adatolásuk ellenére – archaikusabb mintázatot képviselnek, mint a Gerence, a Tapolca és a Torna mellékének településnevei. És a névrendszer archaikus jellegét legszembetűnőbben éppen a személynévből alakult elnevezések kiemelten magas relatív gyakorisága mutatja. *Hoffmann I.:* Magyar–szláv helynévmintázatok az ómagyar kori Bakonyalján i. m. 25–26.

this context, I review the toponyms *Szalók* in the Carpathian Basin (particularly those in Veszprém County), their etymology, and demonstrate that their toponymical value is not necessarily identical. Finally, I also discuss the extent to which Anonymous's evidence of personal names is suitable for placing toponyms, which can only be found in later sources, on the map of the Gesta's era, the early 13th century.

Póczos Rita

11. SZÁZADI ÍROTT FORRÁSOK A HELYNÉV- ÉS NYELVTÖRTÉNETI VIZSGÁLATOKBAN*

A magyarság Kárpát-medencei történelmével kapcsolatos legkorábbi, a térségben keletkezett írott források a 11. században jelentek meg. Közismert, hogy ebből az időszakból magyar nyelven írt szövegek nem maradtak fenn (vélhetően nem is készültek ilyenek), így a magyar nyelvtörténet számára kiemelkedő forrásértékkel bírnak a latin nyelvű oklevelekben található szórványemlékek, elsősorban a helynévi adatok. Legkorábbi nyelvemlékeink tudományos vizsgálata mintegy 150 éves múltra tekint vissza, melynek során a legtekintélyesebb Árpád-korral foglalkozó történészeink és nyelvtörténészeink a korai helynévi szórványok elemzésének eredményeire építettek. Az elmúlt másfél évszázadban a történeti helynévkutatás, s ennek részeként a korai forrásanyag vizsgálatának módszertana, valamint az ezekből levonható nyelv-, birtoklás- és népességtörténeti következtetések elmélete több, egymást követő ugrásszerű fejlődési szakaszon keresztül újult meg, és alakult át. Az utóbbi csaknem 15 évben ismét fordulóponthoz ért a toponomasztika, amely szükségszerűvé teszi a 11. századi írott forrásokkal kapcsolatos ismereteink újraértékelését, adott esetben módosítását is. Tanulmányom elsődleges célja, hogy állapotjelentést nyújtson a következő kérdésekről: milyen szemléletbeli változás történt az utóbbi években a korai források feldolgozásában és interpretációjában, mekkora mennyiségű és milyen minőségű szórványállománnyal számolhatunk a 11. század esetében, illetve hol tartanak most az újraértékelés munkálatai, és milyen feladatok állnak még előttünk.

Az oklevélszórványok helynév- és nyelvtörténeti forrásértéke

Györffy György több kötetesre tervezett munkájának első részében, az 1992-ben közzétett *Diplomata Hungariae Antiquissimá*ban[1] az 1000 és 1131 közötti időszakra datált oklevelek kritikai kiadását végezte el. Ez az iratgyűjtemény a 11. századból 35 olyan oklevelet tartalmaz, amelyekben a Kárpát-medencére vonatkoztatható helynév található.[2] Ezek forrásértéke több tényező miatt is különböző a 11. század esetében. Egyrészt eltérő a bennük található szórványok száma: általában néhány

* A tanulmány a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

1 *Györffy György:* Diplomata Hungariae Antiquissima I. (a továbbiakban DHA I.) Bp. 1992.

2 A dolgozatban tárgyalt oklevelek körét praktikus okokból mechanikusan vontam meg a 11. század utolsó événél, így a korszakhoz bizonyára sok szállal kötődő 12. század eleji Kálmán-kori oklevelek nem kerültek be a vizsgálatba.

tucatnyi helynevet tartalmaznak, de például az 1015-re datált Pécsváradi alapítólevél[3] nagyjából 140 névadatot őrzött meg, míg egy 1091 körülre datált iratban,[4] melyben Odilo, a Vallis Flavianában található Szent Egyed monostor apátja bejelenti a somogyi Szent Egyed monostor megalapítását, mindössze két magyar vonatkozású helynév szerepel. Ez a két névadat (*in Sumicensi, de Sumicenisibus*) ugyanazt a helyet jelöli (Somogy), s egyúttal a következő problémát is szemlélteti: a 11. századból fennmaradt adatok egy része latin vagy latinos formában szerepel, így a magyar nyelv története szempontjában kevésbé relevánsak, mint a vulgáris adatok. (A fenti példa töve a magyar névadással létrejött *Somogy* helynév, ez jól látható a latinosított formákban is, így nyelvtörténeti felhasználásukra, ha megszorításokkal is, de van lehetőség, szemben az olyan latin névalakokkal, mint például Pannonhalma vagy Pécs középkori neve: *Mons supra Pannoniam, Quinqueecclesiae,* amelyek mögött legfeljebb áttételesen kereshetünk magyar névformákat.)

A korai oklevelek forrásértékének a különbözősége a kronológiai státuszukból is következik: ahogy diplomatikai és (birtoklás)történeti szempontból, úgy a nyelvtörténet aspektusából sem mindegy, hogy milyen változatban maradt fenn az adott irat: eredeti formában, átiratban vagy pedig hamisítványként. Az oklevéltan jelenlegi álláspontja alapján a 11. századra datált írott források közül mindössze négy[5] tekinthető eredetinek és hitelesnek: a Tihanyi apátság alapítólevele (1055),[6] Guden királyi serviens végrendelete ([1079])[7], a Dávid herceg által a Tihanyi apátság számára tett adományról szóló oklevél ([1089–1090])[8], valamint a Pannonhalmi apátság javainak Szent László kori összeírása ([1093–1095])[9]. A Tihanyi alapítólevél közismerten az első eredetiben fennmaradt írott forrásunk, ennek megfelelően mind az oklevél, mind a benne található egyes szórványok gazdag kutatástörténettel bírnak, legutóbb Hoffmann István, illetve vele csaknem egy időben Szentgyörgyi Rudolf elemezte és értékelte újra a legmodernebb nyelvtörténeti és filológiai eszközökkel.[10] A Tihanyi alapítólevél nagyjából 80 helynévi szórványt tartalmaz.[11]

---

[3] DHA I. 72–80.
[4] Uo. 269.
[5] Györffy közli a DHA-ban III. Henrik eredeti példányban fennmaradt Hainburgi adománylevelét is (1051), amelyben néhány ausztriai helynév mellett a *Duna* (*Danubii*), a *Fischa* (*Fiscaha*) és a *Lajta* (*Litaha*) nevek is szerepelnek. DHA I. 142–143.
[6] Uo. 149–151.
[7] Uo. 225–226.
[8] Uo. 264–265.
[9] Uo. 299–301.
[10] *Hoffmann István:* A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debrecen 2010; *Szentgyörgyi Rudolf:* A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása. Bp. 2014.
[11] A legtöbb oklevél szórványállományának számát csak körülbelül tudjuk megadni, ennek oka az, hogy egy-egy név több említéssel, több alakváltozatban is bekerülhetett a szövegekbe.

A nyelvtörténetírásban szinte közhelyszerűen hagyományozódik, hogy a régi oklevelek vizsgálatában korábban abszolút prioritást élveztek az eredeti és hiteles formában fennmaradt dokumentumok, az úgynevezett bizonytalan kronológiai státuszúakra pedig kevesebb figyelem irányult. A 11. századi oklevelek kutatástörténetét tanulmányozva ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy bár a Tihanyi alapítólevél esetében ez kétségtelenül igaz megállapítás, és elsőségének okán valóban mindig is kiemelt érdeklődés övezte, a másik három eredeti oklevelünk alig jelenik meg a nyelvtörténeti kutatásokban. A teljes feldolgozás – tudomásom szerint – egyik esetben sem történt meg, általában csupán egyes szórványaik etimológiai vagy birtoklástörténeti elemzésére került sor a kutatásokban. Guden végrendelete és Dávid dux oklevele bizonyára azért nem került be a tudományos vizsgálatokba, mert ezek alig tartalmaznak a nyelvtörténet számára hasznos adatot: az előbbiben csupán négy helynév található, Paloznak (*Poloznic*) neve mellett két latinos formájú helynév (*Dimisiensi, Strigoniensi*) és Pannónia latin neve (*Pannonia*); az utóbbi pedig hét helynévi adatot említ, Aranyán (*Aurea loco*) és a Duna (*Danubius*) latin megnevezése mellett öt Bodrog megyei halastó nevét (*Budrig, Eurim, Weimir, Plas, Strisin*). A Pannonhalmi összeírásban ezekkel szemben 34 helynévi szórvány található, de eredetisége ellenére sem kapott igazán figyelmet a történeti kutatásokban, szemben például a Pannonhalmi apátság alapítólevelével, amelyet ugyan az évszázad első évére kelteztek, fennmaradt példánya azonban egészen bizonyosan nem eredeti, mai formája többszörös átírás eredménye, amely vélhetően interpolációt is elszenvedett.[12]

A nem eredeti formában fennmaradt oklevelek mint helynév- és nyelvtörténeti források

A teljes 11. századi, tehát az eredeti, hiteles okleveles anyagban található helynévi szórványok száma (figyelembe véve a latin, latinosított és az azonosíthatatlan neveket is) valamivel több, mint 120. Ez a forrásmennyiség a nyelvtörténeti vizsgálatokhoz éppúgy kevés, mint ahogyan a népességtörténeti kutatásokhoz. A forráshiány feloldására a helynévkutatás története során különböző megoldások születtek, amelyek alapvetően megegyeztek abban, hogy a későbbi adatolású neveket, névcsoportokat igyekeztek visszavezetni a régiségbe (a 11. századba vagy akár korábbra, a honfoglalás idejére).[13]

[12] DHA I. 36–3.; *Érszegi Géza:* Szent István pannonhalmi oklevele. Oklevéltani kommentár. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I–III. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 1996. I. 47–89.
[13] Lásd például *Melich János:* A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1925–1929; *Kniezsa István:* Magyarország népei a XI. században. In: Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik

Az elmúlt években a történeti helynévkutatás egészen új irányokat keres az eredeti nyelvemlékekben fellelhető források kibővítésére: a kutatók újabb elemzéseikben – abból az alapvetésből kiindulva, hogy a nem eredeti formában fennmaradt oklevelek több kronológiai réteget tartalmaznak, valamint a diplomatikai és birtoklástörténeti vizsgálatok eredményét is szem előtt tartva – elsősorban nyelvtörténeti eszközökkel igyekeznek a vizsgált iratok legrégebbi, azaz a 11. századhoz köthető névállományát meghatározni. A következőkben ezeknek a kutatásoknak a 11. század egésze szempontjából releváns eredményeit összegzem.

Az oklevéltan a bizonytalan kronológiai státuszú okleveleket keletkezési körülményeik alapján több típusba sorolja: másolatok, átiratok, interpolált oklevelek, hamisítványok és fikciók.[14] Az ezekből kinyerhető 11. századi réteg sajátos megközelítéseket, módszertant kíván, de közös kiindulópont valamennyi vizsgálatában, hogy a szórványok névtörténeti és a nyelvtörténeti forrásértéke nem feltétlenül esik egybe:[15] az oklevelek ma ismert példányai ma már nem létező 11. századi előzményeinek a tartalma sok esetben felderíthető, kikövetkeztethető, ez pedig lehetővé teszi a nevek 11. századra való visszavezetését (névtörténeti forrásérték). E forrásérték a birtoklás- és a népességtörténet mellett főként az etimológia szempontjából releváns. A nyelvi sajátosságok (nyelvtörténeti forrásérték) – így a hangtörténeti, helyesírástörténeti, alaktani jegyek – korhoz kötése, azaz az eredeti változatra, illetve a fennmaradt példányra jellemző tulajdonságok elkülönítése sok esetben bizonytalan, mert a nyelvtörténeti folyamatok nem köthetők merev időhatárokhoz, a változások akár több évszázados tendenciaként is végbemehetnek.

Másolatok

A középkorban kiadott eredeti, hiteles oklevelekről gyakran készültek (egykorú vagy későbbi) másolatok, illetve átíró levelek (könyvek). Ezek akkor tekinthetők hitelesnek, ha jelentős változás nem történt a tartalmukban, illetve megfelelnek bizonyos formai követelményeknek. Szent István tíz okleveléből a diplomatika

évfordulóján I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. II. 365–472.; *Kristó Gyula:* Magyarország népei Szent István korában. Századok 134. (2000) 1. sz. 3–44.

[14] *Solymosi László:* Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecséttani tanulmányok. Bp. 2006. 9–13.; *Szőke Melinda:* A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. Debrecen 2015. 16.

[15] *Szőke Melinda:* Adalékok a Bakonybéli alapítólevél nyelvtörténeti forrásértékéhez. In: A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X. Szerk. Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs. Szeged 2019. 312–313.

egyet, a Veszprémvölgyi apácák adománylevelét (1018 u./1109)[16] minősíti hiteles átiratnak, az interpolált oklevelek közül kettőben (a Pannonhalmi apátság alapítólevelében, 1001/213/1240 u. és a Veszprémi apátság alapítólevelében, 1009/+257/[1295 u.]/469)[17] a helynévvel megjelölt területek, objektumok felsorolását vélhetően nem érintette a szöveg módosítása, egy további esetben pedig (a Pécsi püspökség alapítólevelében, 1009/+235/343/350/404)[18] mindössze egyetlen helynév minősült utólagos betoldás eredményének. Mindezek alapján e források bő 50 szórványa vonatkoztatható a 11. század első harmadára.[19]

Az évszázad közepéről egyáltalán nem maradt fenn másolt vagy átírt oklevél, és az utolsó évtizedekből is csupán három kevésbé jelentős, néhány szórványt tartalmazó ilyen iratot ismerünk (1091/XII., [1091]/XII/XIV., [...1090–1093]/227).[20] Ezekben összesen kilenc helynevet említenek, a hat latin, illetve latinos formájú adat mellett csupán Somogy (*Sumich*) és Krassó (*Crasson, Crasou*) szerepel két-két előfordulással.

Interpolált, hamisított oklevelek

Az írásbeliség, illetve az oklevelek jogbiztosító szerepének terjedésével az is egyre gyakoribbá vált a középkorban, hogy bizonyos jogokat, javakat úgy igyekeztek sajátjukként elismertetni a tulajdonosok, hogy azokat utólag beleszerkesztették egy korábbi iratba.[21] Az interpolált oklevelek kronológiai rétegeinek elkülönítésére Szőke Melinda dolgozott ki a Garamszentbenedeki apátság alapítólevelének elemzése során olyan új módszertant, amellyel az eredeti, 11. századi oklevél névállománya nagy valószínűséggel meghatározható,[22] és amelynek segítségével a közelmúltban több más, ugyancsak a 11. századra datált hamisítvány (illetve interpolált oklevél) korai rétegét sikerült beazonosítani.[23]

---

[16] Az irat datálását kutatásának kezdetei óta viták övezik, dolgozatomban a veszprémvölgyi oklevél (ahogyan valamennyi 11. századi oklevél) korhoz kötésében Györffy megállapításait követem. DHA I. 81–85.

[17] Uo. 26–41., 49–53.

[18] Uo. 54–58.

[19] Az oklevélállomány bemutatásában a 11. századot harmadonként tekintem át, ezek között ugyanis jellegzetes különbségek vannak: a Szent István által elindított oklevelezési gyakorlat első királyunk halála után megtorpant, a század közepéről kevesebb forrás ismeretes, a 11. század utolsó évtizedeiben azonban újraindult az oklevelek kiadása.

[20] DHA I. 266–269., 276–277.

[21] *Solymosi L.:* Írásbeliség és társadalom i. m. 9–13.

[22] *Szőke M.:* A garamszentbenedeki apátság alapítólevele i. m.

[23] *Kovács Éva:* A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 48.) Debrecen 2018; *Pelczéder Katalin:* A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 56.) Debrecen 2022; *Sarnyai Vivien:* Szent István veszprémi

A Szent István kori oklevelek között hat hamisítványt tart számon a diplomatika.[24] A Pécsváradi oklevél (+1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.) mintegy 140 helymegjelölést tartalmazó adatát egy kivételével (*Kölked* birtok) a 11. századra hitelesként értékelték a korábbi kutatások, Szőke Melinda azonban további ötöt kizár ezek közül nyelv- és névtörténeti tényezők alapján.[25] Zalavárral kapcsolatban két hamis oklevelet ismerünk, a korábbra keltezettben (+1019 [14. sz. eleje]/+1328/1347/1370) 69, a későbbiben (+1024 [14. sz. közepe]/+1339/1350) pedig 39 helynév szerepel. Ezek Szent István kori előzményével nem számol a diplomatika, elképzelhető azonban, hogy a hamisítók alapul vettek egy 11. század végi összeíró levelet, azt viszont, hogy a bő száz adatból mennyi bírhat valódi 11. századi forrásértékkel, a későbbi kutatások fogják kideríteni.[26] A Bakonybéli alapítólevél (+1037 [1240 k.]/+1246/1330) 34 helynevet tartalmaz, ebből 29 vezethető vissza a 11. század első harmadára.[27]

Az évszázad középső harmadából hat interpolált oklevél ismert (+1055/[1416 k.], 1057/+235/343/350/404, 1061/360/390, 1061/257/374>377/432/XVII., +1058/300/402/403, [1067 k.]/267),[28] ezek közül egynek, a Százdi alapítólevélnek ([1067 k.]/267) készült el a teljes nyelvtörténeti elemzése. Ennek az iratnak a jelentős hányadát hitelesnek tartja az oklevéltan, csupán a második felében feltételez interpolált szövegrészeket: ez újabb 55 adattal bővíti a 11. századra vonatkoztatható szórványok körét.[29]

A 11. század utolsó harmadára 11 hamisítványt kelteztek, ezek közül Györffy a DHA-ban kilencet *falsum*, illetve *fictum* értékeléssel látott el. Ebből a csoportból csupán egy, az 1082-re hamisított Veszprémi összeírás tartalmaz nagyobb mennyiségben adatokat (csaknem 100-at), a többiben összesen kevesebb mint 50 névadat található. Ebből az időszakból két oklevelet minősített a diplomatika interpoláció eredményének, ez utóbbiak pedig a közelmúltban részletes filológiai vizsgálat alá kerültek. A Garamszentbenedeki apátság alapítólevelének analízise[30]

---

püspökségnek írt adománylevele mint nyelvtörténeti forrás. Magyar Nyelv 118. (2022) 3. sz. 289–300.; uo. 4. sz. 444–459.

[24] A Ravennai és a Nyitrai okleveleket csak kései átiratokból ismerjük, ezeket a DHA nem közli a 11. századi oklevelek között, lásd még *Thoroczkay Gábor:* Szent István okleveleiről. Századok 143. (2009) 6. sz. 1410–1411.

[25] *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. I. 331.; DHA I. 63–80.; *Szőke Melinda:* A hamis oklevelek helynévtörténeti forrásértékének meghatározásáról. Helynévtörténeti Tanulmányok 17. (2021) 43–54.

[26] DHA I. 86–92., 98–102.; *Szőke Melinda:* Szent István Zalavári okleveleiről. Magyar Nyelvjárások 59. (2021) 27–38.; lásd még *Györffy György:* István király és műve. Bp. 1977. 325.

[27] DHA I. 113–119.; *Szőke M.:* Adalékok a Bakonybéli alapítólevél nyelvtörténeti forrásértékéhez i. m. 319.

[28] DHA I. 153–156., 160–162., 166–168., 170–174., 177–178., 182–185.

[29] *Kovács É.:* A Százdi alapítólevél i. m. 18–24., 27–28.

[30] *Szőke M.:* A garamszentbenedeki apátság alapítólevele i. m.

– amint fentebb említettem – az interpolált oklevelek elemzésének mintája lett a névkutatásban; ez a nyelvemlék nagyjából 160 helynévi szórványt tartalmaz, melyek közül mintegy 110 minősült 11. század véginek. A Bakonybéli összeírás elemzése a legfrissebb a 11. századi nyelvemlékelemzések közül, Pelczéder Katalin 2022-ben jelentette meg önálló kötetként vizsgálatának eredményeit.[31] Ez a forrás további 90 adattal gazdagította a 11. századinak gondolható névállományt.

Összegzés

Áttekintésként egyrészt azt érdemes számba vennünk, hogy a vizsgálatok jelenlegi eredményei alapján összességében hány adat áll rendelkezésünkre a 11. századból, másrészt pedig azt, hogy miként halad a 11. századi források feldolgozása. A század eleje esetében összességében 210–220 adattal számolunk, ez még a zalavári oklevelek esetleges 11. századi vonatkozású szórványaival (csaknem 100 helynévvel) bővülhet; az évszázad közepéhez nagyjából 140 adat kapcsolható, a még fel nem dolgozott interpolált oklevelek pedig további 230 adatot tartalmaznak, amelyeknek egy része esetleg visszavezethető a 11. századra; az évszázad végéről pedig mintegy 245 adat áll rendelkezésre, a még fel nem dolgozott hamisítványok csaknem 150 szórványt tartalmaznak.

Természetesen ezeknek az adatoknak a név- és nyelvtörténeti forrásértéke egyenként eltérő lehet, felderítésükhöz az egyes helynevek alapos mikrofilológiai elemzése szükséges, ami az említett oklevelek egy részének a vizsgálatában már lezárult, mások esetében folyamatban van, és jó néhányé még előttünk áll.

A számadatokat látva felmerülhet a kérdés: vajon soknak vagy kevésnek tekinthető ez az adatmennyiség, és mire lehet elég. Ahhoz képest, hogy a következő évszázadokból oklevelek ezreiben, tízezreiben őrződtek meg történeti vizsgálatokra alkalmas helynévi adatok, a 11. századból fennmaradt mintegy három tucat oklevél és ezek (egyelőre) szűk 600 névadata bizony csekély. És kevés ahhoz képest is, hogy milyen sokat várunk ezektől a forrásoktól: például a magyar nyelv 11. századi történetének (de legalábbis hang-, helyesírás-, lexéma- és morféma-történetének) megalapozását, vagy – történettudományi oldalról – a 11. századi népességi viszonyokkal kapcsolatos feltevések bizonyítását. Ahhoz képest azonban, hogy a 11. századig lényegében egyáltalán nincs írott forrásunk a magyarság Kárpát-medencei történetének tanulmányozásához, ez a szám talán mégsem tűnik annyira kicsinek. Különösen akkor nem, ha összevetjük a tanulmány elején jelzett adatmennyiséggel, az eredeti, hiteles forrásokban található 120 helynévi adattal. A további vizsgálatok függvényében a jelenlegi 600 forrásadat talán még

[31] *Pelczéder K.:* A Bakonybéli összeírás i. m.

néhány tucattal, esetleg néhány százzal gyarapodhat, de mai ismereteink alapján a 11. századi írott források körében ennél jelentősebb bővülés aligha várható.

A történeti és nyelvtörténeti szakmunkákban rendre felmerül az a kérdés is, hogy a 11. századra vonatkoztatható adatok közül vajon hány név vezethető vissza korábbi időszakra, a 10. századra vagy a honfoglalás korára. A források kezelésének és értékelésének imént bemutatott szemlélete, módszertana kizárólag azokat a helyneveket fogadja el az adott korszakra vonatkozó valós helynévnek, amelyek a kérdéses korszak írott forrásaiban (vagy korábbiakban) megjelennek. A 9–10. században ezeket pedig csak az ókortól adatolható nagy vizek (például *Duna*, *Száva*, *Balaton*), illetve egyes települések (például *Pécs*) nevei képviselik. Természetesen a 9–10. században sok ezer helynév létezhetett ezeken kívül is a Kárpát-medencében; bizonyára akadtak olyanok is, amelyek a 11. századi oklevelekben megjelennek. Arra nézve azonban, hogy konkrétan mely nevek és milyen formában léteztek e korai időszakban, legfeljebb csak sejtéseink lehetnek. Jelenlegi tudásunk alapján a biztosan az ezredforduló előtti nevek körének bővítésére sem további források, sem a későbbi adatolású nevek visszavezetésre alkalmas módszerek nem állnak rendelkezésünkre.

ELEVENTH-CENTURY WRITTEN SOURCES IN TOPONYMIC AND HISTORICAL LINGUISTIC RESEARCH

By Rita Póczos

SUMMARY

The study of periods with scarce written sources poses a particularly difficult challenge for researchers in historical studies. Over the past 150 years or so, various solutions have been devised to address this lack of data; the most common approach has been to attempt to trace linguistic elements (primarily toponyms) documented in later sources back to earlier times. In recent years, historical toponymic research has sought other ways to expand its sources: researchers are nowadays attempting to uncover the 11th-century layer of charters that have survived in non-original form, using the tools of toponymic and linguistic history, as well as taking into account findings from diplomatics, ecclesiastical history, and the history of land ownership. The primary aim of this study is thus to provide an overview of the quantity and quality of this „sporadic material" from the 11th century, to assess the current status of the re-evaluation process, and to identify the tasks that still lie ahead. Sources preserved in their original form contain approximately 120 toponyms; the latest analyses may expand this corpus nearly fivefold by incorporating fragments of copied and forged documents.

Szilágyi Zsolt

PIACKÖZPONTOSODÁS MAGYARORSZÁGON 1720 ÉS 1828 KÖZÖTT

Bácskai Vera, Beluszky Pál és Benda Gyula emlékére

Az elmúlt évek kutatásai[1] rávilágítottak arra, hogy az indusztriális kor (1850) előtti gabonakereskedelem történeti szerepe és jelentősége jóval összetettebb lehet az eddig gondoltnál. A helyi gabonatermelés (gabonafelesleg vagy -hiány) alapvetően befolyásolta a népességnövekedés lehetőségeit, ezért a régiók között megmutatkozó gabonaforgalmi egyenleg vizsgálata rámutat arra, hogy mely régiók, milyen mértékben szorultak gabonabehozatalra; és hogy ez az áruforgalom milyen hatással volt a piacközpontok sűrűbb hálózatának kialakulására, azaz a piacközpontosodás folyamatára. Végső soron ez a megközelítés egy eddigiektől eltérő, mindenekelőtt történeti ökológiai, gazdaság- és társadalomtörténeti kontextusba helyezi a gabonakereskedelem modern kori urbanizációra gyakorolt hatását, azt, hogy a piacközpontosodás miként változtatta meg mind a városi, mind a vidéki lakosság életkörülményeit a vasút megjelenése előtti egy-másfél évszázadban.[2]

A gabonatermesztés és a gabonakereskedelem mint előállítási és értékesítési folyamat, a fogyasztói szokások átalakulása, a kereslet-kínálat egyensúlyának változása együtt eredményezték a piacközpontok hálózatosodását, valamint a népesség, a munkaerő és a tőke bizonyos fokú koncentrálódását. A sűrűségnek e formája meghatározó szerepet játszott a későbbi modernizáció kibontakozásában, hiszen döntően befolyásolta, hogy kezdetben mely központok kapcsolódhattak az áru- és személyszállítás modern infrastrukturális hálózatához, a vasúthoz. Vajon tényleg önmagában a vasút formálta a 19. század második felében a Kárpát-medencei urbanizációt, mint ahogyan azt leegyszerűsítve gyakran gondoljuk? Vagy inkább a már meglévő piacközpont-hálózat „rajzolta elő" az épülő vasúthálózat főbb csomópontjait? Nyilvánvaló, hogy a későbbi vasúti hálózat nagyobb és legnagyobb csomópontjai már az 1820-as években piacközpontként

[1] A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció kutatócsoport keretében készült, amely egy nagyobb, még befejezetlen monográfia egyik fejezetének rövidített, átdolgozott változata. Így a jelen írásban foglalt megállapításaimat a készülő kötetben számos, itt nem közölt kontextus és elemzés egészíti ki. Ilyen például a 18–19. századi kontinentális gabonakereskedelem kvantitatív vizsgálata, amely európai összefüggésbe helyezi a Kárpát-medencei gabonakereskedelmet és piacközpontosodást csakúgy, mint a hazai piacközponthálózat kontinentális integrációjának a kérdését.

[2] Az utóbbi folyamat részletes ismertetése további kutatásokat igényel.

működtek. E tekintetben pedig egyértelmű, hogy a hálózat váza részben preformált volt a különféle területi egyenlőtlenségek mintázata mentén, részben viszont még alakítható, hiszen más tényezők szintúgy befolyásolták a kiépülését. Végtére is a sűrűsödés és a modernizáció folyamatai kölcsönösen hatottak egymásra.

A Kárpát-medence szűkebb értelemben vett magyarországi területének piacközponthálózata – Bácskai Vera és Nagy Lajos vizsgálata alapján – már a 19. század elején mérhető struktúra volt.[3] A hálózat kialakulásának eddig nem ismert, lehetséges körülményeit világítják meg a táji és a kontinentális folyamatok, amelyek egyúttal utat is nyitnak egy összetettebb értelmezés előtt. A Kárpát-medencei városokkal kapcsolatos több évtizednyi kutatói tapasztalatát foglalta össze Bácskai Vera még az ezredfordulón, amikor úgy fogalmazott, hogy a 18. században továbbra is „a kereskedelem, mégpedig a mezőgazdasági terményekkel folytatott kereskedelem, valamint kisebb mértékben a mezőgazdasági árutermelés maradt a legfontosabb városfejlesztő tényező, noha a várostörténet-írás ezt nehezen veszi tudomásul, és a gazdasági élet leírásánál sokkal kisebb teret szentel a kereskedelemnek, mint az egyre nyomorúságosabbá váló kézművesiparnak, az őstermelést pedig – néhány kivételtől eltekintve – egyenesen a városfejlődés ellen ható tényezőként tárgyalja”.[4] Olyan tézismondat ez, amely az elmúlt két évtizedben többnyire elkerülte a hazai történészek figyelmét, így jelentősége ellenére sem bontakoz(hat)ott ki körülötte diskurzus. Pedig aligha véletlen, hogy szintén több évtizedes kutatói tapasztalatként ezzel csaknem egy időben hasonló gondolatot fogalmazott meg a történeti kérdések iránt fogékony geográfus, Beluszky Pál is, mikor amellett érvelt, hogy a „18. század derekától a legjelentősebb városfejlesztő tényezővé a gabona felvásárlása, szállítása, feldolgozása vált”.[5] Kétségtelen, hogy mindketten különös figyelmet fordítottak a mezővárosok kutatására, és mindketten alkalmazták a táji szemléletmódot; sőt a vonzáskörzetek és a városhierarchia iránti kutatói érdeklődés is közös volt bennük.

A kutatói alapállás azonban különböző volt: míg Bácskai munkáját a társadalomtörténeti, addig Beluszkyét a történeti földrajzi megközelítés határozta meg; mégis, eltérő módszerekkel, de mindketten ugyanarra a következtetésre jutottak. Az egybevágó két idézet, külön-külön is, de így együtt még inkább olyan jelentős tudományos eredménynek számít, amely egyszerre két tudományterület megállapításaira épül. Ennélfogva a gabonakereskedelem kétségkívül a korai, 18. századi és 19. század eleji urbanizáció egyik legfontosabb hajtóereje lehetett nemcsak a Kárpát-medencei tájban, hanem Európa más vidékein is. Végső soron az éghajlattörténeti, a történeti ökológiai, a demográfiai, a gazdaság- és társadalomtörténeti

[3] *Bácskai Vera – Nagy Lajos:* Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp. 1984.
[4] *Bácskai Vera:* Városok Magyarországon az iparosodás előtt. (Osiris Könyvtár. Történelem.) Bp. 2002. 88.
[5] *Beluszky Pál:* Magyarország településföldrajza. Általános rész. (Dialóg Campus Tankönyvek. Dialóg Campus Szakkönyvek. Studia Regionum. Területi és Települési Kutatások 13.) Bp.–Pécs 2003. 77.

perspektíva, valamint a Big Data adatkezelési és adatfeldolgozási eljárások, a matematikai, a statisztikai s a térinformatikai módszerek együttes alkalmazása – ebben a munkában – egy minőségében eltérő tudás előállítására kínál lehetőséget: ezúttal a Kárpát-medencei piacközpontosodás története kapcsán.

A kis jégkorszak csendes évszázada

A kis jégkorszak[6] a legújabb kutatások alapján 1250 és 1300 között kezdődött globálisan, s valamikor 1850 és 1900 között, de bizonyos területeken, például a Kárpát-medencében legkésőbb a 20. század első felében ért véget.[7] Hogy milyen kiváltó okai lehettek az éghajlatváltozásnak, arról máig nincs tudományos konszenzus.[8] Tény azonban, hogy az erőteljes lehűlést a kései középkorban átmenetileg egy

[6] Geológiai és paleoklimatológiai kutatások bizonyítják, hogy a Föld éghajlata az elmúlt évmilliók során ciklikusan változott. Glaciálisok és interglaciálisok követték egymást. Lásd *Kim M. Cohen et al.:* The ICS International Chronostratigraphic Chart. Episodes 36. (2013) 3. sz. 200–201. A különféle jég-, pollen- vagy faévgyűrűminták elemzése jól mutatja a kisebb-nagyobb visszahűlési periódusokat, amelyek közül a leghosszabb, egyben legismertebb időszak az ún. kis jégkorszak. A fogalmat az amerikai geológus, François Émile Matthes használta elsőként 1939-ben, akkor még a maitól eltérő jelentésben. *Brian Fagan:* The Little Ice Age. How Climate Made History 1300–1850. New York 2020. 47–59. Kutatásai során felismerte, hogy a legutóbbi eljegesedés óta „újból egy jégkorszakban, egy mérsékelt, kis jégkorszakban élünk, immár nagyjából négyezer éve". *François E. Matthes:* Report of Committee on Glaciers, April 1939. Transactions American Geophysical Union 20. (1939) 4. sz. 520. (Saját fordítás. – Sz. Zs.). *François E. Matthes:* Committee on Glaciers, 1939–40. Transactions American Geophysical Union 21. (1940) 2. sz. 400.; vö. *Willie Wei-Hock Soon – Steven H. Yaskell:* The Maunder Minimum and the Variable Sun-Earth Connection. Singapore 2003. 208. *Hubert Horace Lamb:* Climate, History and the Modern World. (Second edition.) London–New York 1995. 155–169.

[7] *Lamb, H. H.:* Climate i. m. 192–221.; vö. *Gifford H. Miller et al.:* Abrupt onset of the Little Ice Age Triggered by Volcanism and Sustained by Sea-ice/Ocean Feedbacks. Geophysical Research Letters 39. (2012) 2. sz. 1–5. A periodizálás látszólagos bizonytalanságát az adja, hogy nemcsak kontinensenként, hanem regionálisan is különbségek mutathatók ki. Vannak olyan vidékek, ahol a lehűlés korábban kezdődött és hamarabb ért véget.

[8] A rendszer struktúrája és működése annyira összetett, hogy az okok is valószínűleg egyszerre sokfélék. Ráadásul a rendszer egyik kulcselemét, a Föld felszínének több mint 70%-át borító vízburkot még nem ismerjük eléggé, így a kiváltó okokról sem lehetnek határozott megállapításaink. Két tényező hatása azonban így is bizonyosnak tűnik: a naptevékenységé és a vulkanizmusé. *Jelle Zeilinga de Boer – Donald Theodore Sanders:* Volcanoes in Human History. The Far-Reaching Effects of Major Eruptions. Princeton 2002; vö. *Szilágyi Zsolt:* Alkalmazkodó mezőváros. A kecskeméti tanyák kialakulásának éghajlattörténeti kontextusa. Forrás 52. (2020) 7–8. sz. 14. Ezekre hivatkoznak a legtöbbet, de megemlítik a Föld pályaelemeinek változását, a lemeztektonikát vagy a meteorbecsapódásokat is. Ugyanakkor az utóbbi időben egyre nagyobb figyelmet nyert az Észak-atlanti oszcilláció mint éghajlatmódosító jelenség. Pozitív fázisban az átlagtól eltérően melegebb és szárazabb, negatív fázisban viszont hűvösebb és csapadékosabb éghajlatot eredményez a Kárpát-medence területén. *Mandl Éva:* Az Észak-atlanti Oszcilláció hatása a Kárpát-medence térségének éghajlatára. Szakdolgozat (ELTE). Bp. 2009. 41.; vö. *Gulácsi András:* Az antropogén klímaváltozás és a természetes klímaoszcillációk szerepe a szárazodásban és a szélsőséges időjárásban Magyarországon. Légkör 62. (2017) 2. sz. 72–81. Egyre több bizonyíték áll rendelkezésünkre arról, hogy korábban az észak-atlanti térség klímaingadozásai egyformán hatással voltak az európai kontinens éghajlatára és környezetére, beleértve a Kárpát-medencét is. Következésképp a naptevékenység és a vulkánkitörések – mint leggyakrabban figyelembe vett okok mellett – számolnunk kell az óceáni

visszamelegedési fázis követte, majd a kora újkorban ismét lehűlés kezdődött, ami a 17. század utolsó harmadában érte el a legmélyebb pontját, előidézve ezzel a kis jégkorszak leghidegebb évtizedeit.[9] A szélsőséges időjárás egyik legérzékletesebb leírását maga Rákóczi Ferenc fejedelem adta,[10] de ehhez hasonló társa, Mikes Kelemen bukaresti levele is, amelyben 1739–1740 teléről írt.[11] R. Várkonyi Ágnes szerint utóbbit a „kis jégkorszak tömör modelljeként" is felfoghatjuk.[12] Csaknem minden szerepel benne, amit a hideg időjárással kapcsolatban a kortársak fontosabb tapasztalatként rögzítettek.[13]

A 18. században azonban a felmelegedés, az éghajlat viszonylagos stabilitása vált jellemzővé (1. ábra). A természetes szaporulat és a bevándorlás révén látványosan nőtt Európa, azon belül a Kárpát-medence lélekszáma is. A téli átlagos középhőmérséklet több mint 1,5 Celsius-fokkal emelkedett miközben a feljegyzések szerint nyaranta gyakoribbá váltak az aszályos időszakok és az extrém hőmérsékleti kilengések.[14] A Balaton vízszintje a század második felében csaknem másfél méterrel csökkent.[15] A Fertő pedig 1740-ben és 1773-ban is kiszáradt.[16] Tekintve,

áramlatok, a sarki jégtakaró, a tengerjég kiterjedése és a szélrendszerek közvetett hatásával is, amikor az említett táj éghajlatváltozásait kutatjuk. *Gábor Újvári et al.:* Coupled European and Greenland Last Glacial Dust Activity Driven by North Atlantic Climate. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America (PNAS) 114. (2017) 50. sz. E10632–E10638.

[9] *Christian Pfister – Heinz Wanner:* Klíma és társadalom Európában. Az utolsó ezer év. Ford. Rácz Lajos. (Osiris Társadalomtudományi Könyvtár.) Bp. 2024. 63.

[10] A „földet hó borítá. Hosszú szekérsorokkal találkozám, melyeken [a] nemesek s tisztek nejei [...] szállásért és élelemért könyörgének; hidegtől dermedt csecsemőik sirása hallatszott mindenfelől, a féligfagyott keverékben, sárban összetört és megsüllyedt szekerekről". II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyar háborúról, 1703-tól végéig (1711). Szerk. és ford. Thaly Kálmán. Pest 1872. 282–283.

[11] Az „uttzákon egymás keziböl vonnyák ki a kenyeret, sokszor történt, hogy ebédhez ültem volna[,] de kenyerem nem volt. [M]ind ezeket nem lehet csudálni[,] mert másunnan semmit nem hozhatnak, itt pedig, vizmalom, molnár, minden esze fagyott. [...E]gész penitentzia irní, valahány betüt irok[,] mind annyiszor kel a tüzhöz tartanom a pennámot, hogy a ténta meg olvadgyon, de micsoda tüz ez is, mert még az is sokszor meg fagy, fát igen ritkán, és drágán lehet kapni. [...Bár közel a tavasz,] de itt ollyan fergetegek vannak, mint ha most kezdené a telet". *Mikes Kelemen:* Törökországi levelek és misszilis levelek. Szerk. Hopp Lajos. (Mikes Kelemen Összes Művei 1.) Bp. 1966. 247. (155. levél, 1740. március 15.)

[12] *R. Várkonyi Ágnes:* Mikes és a kis jégkorszak. In: Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére I. Szerk. Imre Mihály et al. Debrecen 2011. 278.

[13] *Wolfgang Behringer:* A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig. Bp. 2010. 154–157.

[14] *Judit Bartholy – Rita Pongrácz – Zsófia Molnár:* Classification and Analysis of Past Climate Information Based on Historical Documentary Sources for the Carpathian Basin. International Journal of Climatology 24. (2004) 1767. (5. ábra), 1771. (9. ábra).

[15] *Ságí Károly:* A Balaton vízállástendenciái 1863-ig a történeti és kartográfiai adatok tükrében. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 7. (1968) 449., 454. A Balaton vízszintje 1755 és 1805 között 106,4 méterről 105 méterre csökkent (tengerszintfeletti magasság). Vö. *Ságí Károly – Füzes Miklós:* Újabb adatok a Balaton 1863 előtti vízállás tendenciájának kérdéséhez. In: Somogyi Múzeumok Közleményei 1. (1973) 247–261.

[16] *Kiss Andrea:* Historical Climatology in Hungary: Role of Documentary Evidence in the Study of Past Climates and Hydrometeorological Extremes. Quarterly Journal of the Hungarian Meteorological

hogy a Kárpát-medence egyik legtörékenyebb ökoszisztémája az Alföld, nem meglepő, hogy egy ilyen méretű éghajlatváltozás alapvetően befolyásolta a táj természeti, gazdasági, demográfiai, településszerkezeti és egyéb arculatát; és aligha véletlen az is, hogy épp ebben a században vette kezdetét a tanyák expanziója.[17]

1. ábra: A Kárpát-medence téli félévi hőmérsékletváltozása a vulkánkitörések és a napfoltminimumok összefüggésében a 16–19. században

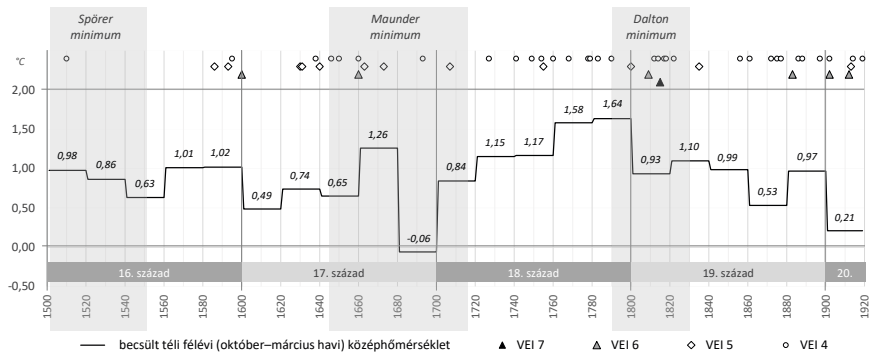

1510 Hekla (4)
1586 Kelut (5)
1593 Raung (5)
1595 Ruiz, Nevado del (4)
1600 Huaynaputina (6)
1630 Furnas (5)
1631 Vesuvius (5)
1638 Raung (4)
1640 Parker (5)
1640 Komaga-take (5)
1646 Makian (4)
1650 Santorini (4)
1660 Teon (4)
1660 Long Island (6)
1663 Usu (5)
1673 Gamkonora (5)
1693 Serua (4)
1707 Fuji (5)
1727 Öraefajökull (4)
1741 Oshima-Oshima (4)
1749 Taal (4)
1754 Taal (4)
1755 Katla (5)
1760 Makian (4)
1768 Cotopaxi (4)
1778 Raikoke (4)
1779 Sakurajima (4)
1783 Asama (4)
1783 Grímsvötn (4)
1790 Kilauea (4)
1800 St. Helens (5)
1808/9 Ismeretlen (6)
1812 Awu (4)
1812 Soufrière St. Vin. (4)
1814 Mayon (4)
1815 Tambora (7)
1817 Raung (4)
1818 Colima (4)
1822 Usu (4)
1822 Galunggung (5)
1835 Cosigüina (5)
1856 Komaga-take (4)
1861 Makian (4)
1872 Merapi (4)
1875 Vesuvius (4)
1877 Cotopaxi (4)
1883 Krakatau (6)
1886 Niuafo'ou (4)
1886 Okataina (5)
1888 Bandai (4)
1897 Mayon (4)
1897 Doña Juana (4)
1902 Pelée (4)
1902 Soufrière St. Vin. (4)
1902 Santa María (6)
1912 Novarupta (6)
1913 Colima (5)
1914 Sakurajima (4)
1919 Kelut (4)

Forrás: *Kern Zoltán:* Éghajlati és környezeti változások rekonstrukciója faévgyűrűk és barlangi jég vizsgálata alapján. PhD-disszertáció (ELTE). Bp. 2010. 83.; *Chaochao Gao – Alan Robock – Caspar Ammann:* Volcanic Forcing of Climate over the Past 1500 Years. An Improved Ice Core-based Index for Climate Models. Journal of Geophysical Research: Atmospheres 113. (2008) D23111., 1–15.; *Christopher T. Russell – Janet G. Luhmann – Lan K. Jian:* How Unprecedented a Solar Minimum? Reviews of Geophysics 48. (2010) 2. sz. 1–16.; *Sarah K. Brown et al.*: Volcanic fatalities Database. Analysis of Volcanic Threat with Distance and Victim Classification. Journal of Applied Volcanology 6. (2017) 15. sz. 1–20. Saját szerkesztés.[18]

Service 113. (2009) 4. sz. 329.

[17] *Rácz István:* Parasztok, hajdúk, cívisek. Társadalomtörténeti tanulmányok. Debrecen 2000. 317–380.; *Szilágyi Zs.:* Alkalmazkodó mezőváros i. m. 13–36.

[18] Megjegyzés: az Eszkimó-barlangból (Bihar-hegység) származó jégfúrás stabilizotópos adatai alapján rekonstruált téli félévi középhőmérséklet 20 éves felbontással (a görbe a Kern Zoltán által épített adatbázis felhasználásával készült), a napfoltminimumok intervalluma: Spörer (1450–1550 k.), Maunder (1645–1715 k.) és Dalton (1790–1820/1830 k.).

A 18–19. század fordulóján azonban ismét lehűlés kezdődött (1. ábra). A Földön egy geológiailag aktívabb korszak vette kezdetét: 1783 nyarán működésbe lépett az izlandi Laki vulkán, amelynek kitörése rendkívüli hatással volt elsősorban Észak- és Nyugat-Európa, de közvetve Közép-Európa gazdaságára és társadalmára is.[19] A következő fél évszázadban további, olykor rendkívüli méretű vulkánkitörések (mint a Tambora) gyakoroltak hatást Európa éghajlatára.[20]

Napjainkban többféle, változatos források feldolgozására épülő történeti klímarekonstrukció áll rendelkezésre. Wolfgang Behringer csoportosítása szerint megkülönböztetjük a „Föld archívumain", a „társadalom archívumain" és a műszeres méréseken alapuló rekonstrukciós eljárásokat.[21] Mindhárom forrástípus feldolgozásával készült már Kárpát-medencei klímamodellezés.[22] Történészi körökben

[19] *Charles A. Wood:* Climatic Effects of the 1783 Laki Eruption. In: The Year Without a Summer? World Climate in 1816. Ed. Charles Richard Harington. Ottawa 1992. 58–77. A tűzhányó kitörése az izlandi népesség 20%-ának, mintegy 9 ezer lakosnak a haláláért felelős közvetve vagy közvetlenül. *Edgar L. Jackson:* The Laki Eruption of 1783. Impacts on Population and Settlement in Iceland. Geography 67. (1982) 1. sz. 43.; *Thorvaldur Thordarson – Stephen Self:* Atmospheric and Environmental Effects of the 1783–1784 Laki Eruption. A Review and Reassessment. Journal of Geophysical Research Atmospheres 108. (2003) D1. sz. AAC7-1–AAC7-29. Ma már a francia forradalom egyik előzményeként tartják számon a kitörést, a felerősödő El-Niño hatásával együtt. Lásd *Richard H. Grove:* Global Impact of the 1789–93 El Niño. Nature 393. (1998) 6683. sz. 319.; *Albert Soboul:* A francia forradalom története, 1789–1799. Bp. 1999. 13.

[20] A Laki kitörése után évtizedekkel később egy újabb, mindmáig azonosítatlan, valószínűleg Dél-Amerikában fekvő tűzhányó robbant ki 1808 végén vagy 1809 elején, amely gázkibocsátás tekintetében az elmúlt ezer év hatodik, a 19. század második legnagyobb kitörése volt. *Alvaro Guevara-Murua et al.:* Observations of a Stratospheric Aerosol Veil from a Tropical Volcanic Eruption in December 1808: Is This the Unknown 1809 Eruption? Climate of the Past 10. (2014) 5. sz. 1707–1722.; vö. *Claudia Timmreck et al.:* The Unidentified Eruption of 1809. A Climatic Cold Case. Climate of the Past 17. (2021) 4. sz. 1455–1482. Hamarosan ezt követte a jól dokumentált Tambora explóziója 1815 tavaszán. E két utóbbi esemény úgynevezett páros kitörésnek minősül, mivel tíz éven belül követték egymást. *Harangi Szabolcs:* Egy vulkán, amely megrengette a világot. 200 éve tört ki a Tambora. Magyar Tudomány 176. (2015) 7. sz. 881–882. A legújabb kutatások pedig épp az ilyen esetekre hívják fel a figyelmet. Kiderült ugyanis, hogy e kettős kitörések különösen nagy szerepet játszanak az éghajlatváltozásban. Ráadásul ezek nemcsak egymás, hanem az 1790-ben kezdődő Dalton-napfoltminimum hatását is felerősítették, és közvetett módon a reformkori gazdasági és társadalmi folyamatokat is befolyásolták. *Rácz Lajos:* A kis jégkorszak éghajlati változásainak hatása az őszi búza terméseredményeire a Kárpát-medencében a reformkor idején. In: Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2021. Környezettörténet–historiográfia. Szerk. Demeter Gábor et al. Bp. 161–196. Vö. *Timmreck et al.:* The Unidentified Eruption i. m. 1455–1482.; *Keith R. Briffa et al.:* Influence of Volcanic Eruptions on Northern Hemisphere Summer Temperature over the Past 600 Years. Nature 393. (1998) 6684. sz. 450–455. Ez a konstelláció pedig nagyban hozzájárult például a kolera világméretű elterjedéséhez 1816 és 1832 között. *Behringer, W.:* A klíma kultúrtörténete i. m. 214–215. A Kárpát-medencében is jól érzékelhető éghajlatváltozás miatt az 1830-as évek időjárása különösen változékony lett: szinte minden második esztendő aszályosnak bizonyult, ám az évtized végére csapadékosabbá, egyben még hűvösebbé vált az időjárás. *Rácz Lajos:* Létezik-e a jelenkori globális felmelegedés? Avagy kései reflexiók egy tudományos hitvitáról. Korall 14. (2013) 53. sz. 123.; *Uő:* Az 1830-as évek éghajlati-környezeti válsága Magyarországon. Korall 9. (2008) 31. sz. 159–160.

[21] *Behringer, W.:* A klíma kultúrtörténete i. m. 19–26.

[22] (1) A természet archívumaira épülő modell: *Kern Z.:* Éghajlati és környezeti változások i. m. Kern-féle Klímarekonstrukciós Adatbázis (a továbbiakban KKA). Köszönöm Kern Zoltánnak, hogy az általa készített MsExcel adatbázist rendelkezésemre bocsátotta. (2) A társadalom archívumaira épülő

ezek közül a legismertebb Rácz Lajos munkája, aki a négy nagytáj (Dunántúl, Felvidék,[23] Erdély, Alföld) mintegy 130 településéről fennmaradt időjárási feljegyzésekre támaszkodva olyan adatbázist épített,[24] amely nemcsak regionális, hanem havi bontású éghajlattörténeti elemzést is lehetővé tesz (2. ábra).[25]

A Pfister-módszer alapján készült történeti klímarekonstrukció egyértelműen bizonyítja, hogy közepesen erős, fordított kapcsolat állt fenn a Kárpát-medencében a hőmérséklet és a csapadék alakulása között (r = –0,49) a vizsgált időszakban. Eszerint a hőmérséklet csökkenése a csapadékmennyiség emelkedésével, az időszakosan és állandóan vízzel borított területek növekvő kiterjedésével járt együtt az Alföldön. A Kárpát-medencében 1650 és 1800 között folyamatosan átlag feletti volt a csapadékmennyiség, két átmeneti időszakot, az 1680-as évek végét és az 1760-as évek közepét leszámítva. Ekkor ezek az értékek átlagos szintre süllyedtek (2. ábra). Megfigyelhető továbbá, hogy a csapadékmennyiség 1730 és 1760 között egyenletesen csökkent, miközben az éves középhőmérséklet előbb az 1720–1730-as években, majd az 1750–1760-as években szintén egyenletesen átlag közeli szintre emelkedett, s egészen az 1780-as évek közepéig – összefüggésben a Laki kitörésével – így is maradt. Ez az éghajlattörténeti szempontból elhúzódó, fokozatos átmenet optimális helyzetet teremtett az agrárgazdaság és a népességnövekedés számára.

---

modell: *Rácz L.:* Magyarország éghajlattörténete i. m. 24–51., 71–73. Rácz-féle Klímarekonstrukciós Adatbázis (a továbbiakban RKA). Köszönöm Rácz Lajosnak, hogy az általa készített MsExcel adatbázist rendelkezésemre bocsátotta. (3) A műszeres mérésekre épülő modell: *Bartholy J. – Pongrácz R. – Molnár Zs.:* Classification and Analysis of Past Climate i. m.

[23] Tanulmányomban a Felvidék helyett a Felföld elnevezést használom, részben azért, mert a Felvidék névalak csak az 1830-as évek végétől kezdett elterjedni, részben pedig azért, mert az utóbbi elválaszthatatlanul összefonódott a trianoni békeszerződés alapján Csehszlovákiához csatolt terület megnevezésével, valamint a két világháború közti revíziós politikai diskurzushoz tapadó negatív konnotációval. Ezzel szemben a Felföld elnevezés már a 15. századtól használatban volt. Vö. *Kiss Lajos:* Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1978. 215. 219.

[24] Az RKA felhasználásával a korábbiaktól eltérő adatlekérdezéseket és új számításokat végeztem, valamint a korábbiaktól szintén különböző adatvizualizációt készítettem (2. ábra). Megfigyelhető, hogy a KKA téli félévre vonatkozó és az RKA eredményei között alapvető eltérés mutatkozik (1. ábra és 2. ábra). Ez abban az esetben is fennáll, ha az utóbbi rekonstrukciónál szintúgy a téli féléves adatsort használjuk összevetésre. A pontos illesztés érdekében a 20 éves átlagértékek összehasonlítását 1660 és 1840 között 9 időmetszetben végeztem el. A teljes vizsgált időintervallumban a két adatsor között alig mérhető a kapcsolat (r = –0,05). Ezzel szemben 1660 és 1720 között (r = 0,83), valamint 1720 és 1780 között (r = 0,67) meglepően erős pozitív korreláció állapítható meg. Ez rávilágít egyfelől arra, hogy a két adatsor 1660 és 1780 között szakaszosan ugyan, de jól megfeleltethető egymásnak, másfelől arra, hogy az eltérő források és módszerek miatt a „töréspontokon" az 1720-as években és az 1780-as években olyan éghajlatváltozási folyamatok mehettek végbe, melyeket eltérő módon örökítettek meg a geológiai és a leíró történeti források. Az előbbi esetben a Maunder-napfoltminimum ért véget, az utóbbiban pedig a Laki vulkán tört ki, illetve kezdetét vette a Dalton-napfoltminimum időszaka. Ennek a kérdésnek a megválaszolásához további kutatások szükségesek.

[25] A naplók éghajlat- és időjárástörténeti forrásértékéről és azok forráskritikájáról lásd újabban *Vigh Barbara:* Vizsgálatok Széchenyi István gróf időjárással kapcsolatos megfigyelés[e]i és megjegyzései körül. In: KUT – Katasztrófák után... Természeti csapások, járványok és ökológiai folyamatok a történelemben. Szerk. Banai Zsófia et al. (Dimenziók 5.) Bp. 2023. 245–255.

2. ábra: A Kárpát-medence éghajlatváltozása 1650 és 1850 között

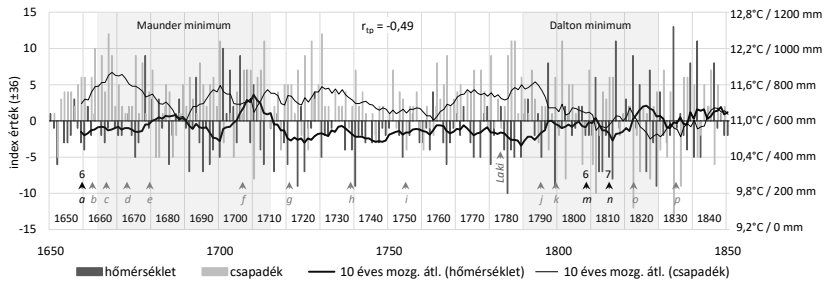

Forrás: RKA; továbbá *Rácz L.:* Magyarország éghajlattörténete i. m. 24–51., 71–73.; *Bartholy J. – Pongrácz R. – Molnár Zs.:* Classification and Analysis of Past Climate i. m. Saját számítás és szerkesztés.[26]

Az eddigi kutatások alapján egyelőre nem lehet pontosan számszerűsíteni a Kárpát-medence lakosságszám-változását a 18. században. A legelterjedtebb nézet szerint a lélekszám 1720-ban még csak 4,3 millió, 1790-ben viszont már 9,9 millió fő volt. Ezzel a növekmény mintegy 5,6 millió lélekre tehető.[27] Más becslések ellenben a kiinduló értéket vagy alacsonyabbra (4 millió fő alá)[28] vagy lényegesen magasabbra (5 millió fő fölé)[29] helyezik. Ezzel kapcsolatban Őri Péter inkább a bizonytalanságot hangsúlyozza. Szerinte mindössze abban mutatkozik

[26] Megjegyzés: a diagram jobb szélén szereplő hőmérséklet- és csapadékskála Celsius-fokban és milliméterben megadott értékei csak tájékoztató jellegűek. Bővebben lásd *Rácz Lajos:* Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged 2001. 38–39. A VEI (Volcanic Explosivity Index) a vulkánkitörések erősségét mérő skála, amelynek értéke 0 és 8 között változhat, de lehetséges a 8 feletti érték is. A 4-es szint alatti kitörések csak lokális hatásúak. *Christopher G. Newhall – Stephen Self:* The Volcanic Explosivity Index (VEI). An Estimate of Explosive Magnitude for Historical Volcanism. Journal of Geophysical Research 87. (1982) C2. 1232. A betűvel jelölt mutatók egy-egy VEI 5-ös vagy annál nagyobb erősségű vulkánkitörés időpontját rögzítik az ábrán: a) Long Island, 1660; b) Usu, 1663; c) Tarumai, 1667; d) Gamkonora, 1673; e) Tangkoko, 1680; f) Fuju, 1707 és 1708; g) Katla, 1721; h) Tarumai, 1739; i) Katla, 1755; j) Westdahl, 1795; k) St. Helens, 1800; m) ismeretlen, 1808 vagy 1809; n) Tambora, 1815; o) Galunggung, 1822; p) Cosiguina, 1835. *Briffa, K. R. et al.:* Influence of Volcanic Eruptions i. m. 453. A Laki vulkán 1783-as kitörése VEI 4-es erősségű volt, azonban földrajzi közelsége és nagy mennyiségű kén-dioxid kibocsátása miatt a következő években rendkívüli hatással volt Európa időjárására. *Thordarson, T. – Self, S.:* Atmospheric and Environmental Effects i. m.

[27] *Wellmann Imre:* Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: Magyarország története tíz kötetben 4/1. Magyarország története 1686–1790. Főszerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp. 1989. 73.

[28] *Faragó Tamás:* Bevezetés a történeti demográfiába I. Bp. 2011. 225.

[29] *Kováts Zoltán:* A népességfejlődés vázlata a honfoglalástól 1920-ig. In: Az Alföld történeti földrajza. Szerk. Frisnyák Sándor. Nyíregyháza 2000. 129–141.; *Uő:* A Kárpát-medence népesedési viszonyainak alakulása (900–1870). In: Történeti Demográfiai Évkönyv 2001. Szerk. Faragó Tamás – Őri Péter. Bp. 2001. 121–127. Ha a minimális, évi 2 ezrelékes népességnövekedéssel is számolunk, a Kárpát-medence lakosságának 1490 és 1720 között 3,3 millió főről közel 5,2 millió főre kellett volna emelkednie. Saját számítás. *Faragó T.:* Bevezetés i. m. 202.; *Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András:* Magyarország története 1301–1526. (Osiris Tankönyvek.) Bp. 1998. 279.

tudományos egyetértés, hogy a 18. századi népesedési viszonyok alapvetően befolyásolták a Kárpát-medencében zajló későbbi politikai, gazdasági, társadalmi és egyéb folyamatokat.[30] Kutatásai alapján pedig arra a következtetésre jutott, hogy vagy a század eleji lélekszám, vagy a század folyamán bevándorlók száma lehetett magasabb a korábban elfogadottnál.[31]

A kérdést azonban más megvilágításba helyezi az előbb bemutatott klímamodell. A kutatás jelen állása szerint éghajlattörténeti szempontból a Kárpát-medencei kis jégkorszak történetében a 18. század egészen kivételesnek számít. Sem előtte, sem utána (egészen az iparosodás koráig) nem volt olyan klímaperiódus, legfeljebb csak a 14. század első felében, amikor hosszabb időn keresztül ennyire kedvezőek lettek volna a körülmények egy dinamikus népességnövekedéshez (1. ábra). Önmagában nem a hőmérséklet-emelkedés és nem is a csökkenő csapadékmennyiség, hanem e két időjárási elem egymástól függő, együttes változása, a két görbe átlaghoz történő konvergálása, majd e szinten való rögzülése, tehát az 1710 és 1790 közötti „relatíve stabil éghajlat" volt az, amely kedvező helyzetet teremtett egy, korábban nem tapasztalt, gyors lélekszám-gyarapodáshoz a Kárpát-medencében (is). E stabil klíma azonban nem kizárólag Kárpát-medencei jelenség, amit az elmúlt évek nemzetközi kutatásai egyöntetűen megerősítenek, hanem egy olyan kiterjedt, huzamosabb ideig fennálló állapot volt, amely jelentős regionális eltérésekkel ugyan, de egész Európát jellemezte az utólag „csendesnek" mondott 18. században.[32] Christian Pfister úgy érzékeltette ennek az időszaknak a karakterét, hogy Nyugat- és Közép-Európában – néhány kivételtől eltekintve – csaknem egészében hiányoztak a szélsőségesen hideg és meleg nyarak.[33] Mindez arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a Kárpát-medencében lejátszódó transzformációk nem lehettek elszigetelt jelenségek a korszakban.

A török kort követő változások – nemzeti történetírásunkban régóta kanonizált – okaihoz immár kétségkívül a klímaváltozást s annak összetett következményeit is érdemes ezentúl hozzászámítanunk. Ennélfogva megalapozott az a feltevés, hogy a 18. század elején „elcsendesedő" éghajlatváltozást követő stabilabb klíma kedvezőbb időjárási feltételeket teremtett a jobb minőségű, nagyobb mennyiségű gabonatermés számára; a magasabb természetes szaporodás révén pedig a népességnövekedéshez is hozzájárulhatott. A tömeges adatfeldolgozás ma már annak értelmezési kontextusát is megnyitja, hogy a 18. századi demográfiai változásban – a jelentős méretű bevándorlás mellett – inkább a természetes szaporodás

[30] *Őri Péter:* A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. In: Történeti Demográfiai Évkönyv 2001 i. m. 193.
[31] Uo. 211–212.
[32] *Pfister, C. – Wanner, H.:* Klíma és társadalom Európában i. m. 274–290.
[33] Uo. 288.

játszott meghatározó szerepet; ami a korábbi elgondolásokkal szemben, alighanem nagyobb mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a Kárpát-medence lakosságszáma alig 70 év alatt a duplájára emelkedett. Ezzel párhuzamosan Európa népessége is (időarányosan) hasonló mértékben nőtt: a rendelkezésre álló adatok alapján a 18. század teljes időtartama alatt mintegy másfélszeresére gyarapodott.[34] Ezért nemigen lehet véletlen, hogy az 1720 és 1790 közt végbement népességnövekedés egybeesett az 1710 és 1790 között működő stabil klímaperiódussal.

Dövényi Zoltán más módszerekkel és más összefüggésben az előbb elmondottakkal meglepően egybehangzó tudományos eredményre jutott a közelmúltban. Kutatásai alapján arra az álláspontra helyezkedett, hogy „óvatosabban kellene kezelni azt az elterjedt véleményt, hogy a 18. századi gyors népességnövekedés a jelentős bevándorláson alapult. Ez már csak azért sem tűnik megalapozottnak, mert a 18. század viszonyai még nem tették lehetővé több millió személy befogadását egy országba, viszonylag rövid idő alatt. Így ajánlott a gyors népességszaporodás mögött elsősorban a természetes szaporodást keresni".[35] Az éles fogalmazás ellenére figyelemreméltó, hogy ugyanazon kérdésben egymástól két, gyökeresen eltérő módszerrel előállított tudás mennyire összecseng egymással.

A viszonylagosan stabil éghajlat nemcsak a demográfiai, hanem a gazdasági folyamatokra is kétségtelenül hatással volt. E két struktúra pedig kölcsönösen visszahatott egymásra. Nem igényel különösebb bizonyítást, hogy a tartósan kedvezőbb terméseredmények hátteret biztosíthattak egy nagyobb ütemű népességnövekedéshez, a növekvő lakosság emelkedő kereslete pedig bővülő kínálatot vont maga után. Természetesen ez az érzékeny egyensúlyi állapot – a korabeli agrártermelési technika mellett – jobbára az éghajlat függvénye volt. Mindaddig fenntartható maradt a korabeli viszonyok közt a magasabb természetes szaporodás, amíg a klíma stabilnak bizonyult. Abban a pillanatban azonban, amint az éghajlatban jelentős változás kezdődött, nem maradtak el sem a gazdasági, sem a társadalmi, de még csak a közvetett politikai válaszlépések sem, mint például a 18. századvégi politikai szervezkedések, amelyek mögött nyilvánvalóan más okok is meghúzódtak.

Fredrik Charpentier Ljungqvist munkatársaival közösen végzett közelmúltbéli kutatása egyértelműen bizonyította kontinentális viszonylatban, hogy az újkori Európában szoros összefüggés állt fenn a klímaváltozás és a mindenkori

[34] Európa lakosságszáma 1700-ban 95 millió fő, 1750-ben 111 millió fő és 1800-ban 146 millió fő körül alakult *Massimo Livi-Bacci:* A világ népességének rövid története. (Osiris Könyvtár, Történelem.) Bp. 1999. 50.; *Philip E. Ogden:* Demográfiai és társadalmi változások 1500-tól napjainkig. In: Európa történeti földrajza. Szerk. Robin A. Butlin – Robert A. Dodgshon. Bp. 2006. 248–251.

[35] *Dövényi Zoltán:* A migráció szerepe Magyarország 18. századi népességnövekedésében. Történeti Földrajzi Közlemények 4. (2016) 3–4. sz. 52.

gabonaárindex alakulása között. Az alacsonyabb nyári átlaghőmérséklet a gabonaárak emelkedését, a magasabb viszont azok csökkenését eredményezte (r = –0,41; tízéves mozgóátlagnál még erősebb volt a fordított kapcsolat, –0,63).[36] A kutatócsoport arra is rámutatott, hogy a csapadékmennyiség és -eloszlás kevésbé volt hatással a gabonaárak alakulására kontinentális méretekben, mint a hőmérséklet; ám ettől még a csapadékosabb nyarakat általában a jövő évi gabonaárak emelkedése követte (gyenge pozitív korreláció). Hangsúlyozták azonban, hogy a túlzott csapadékmennyiség, de a nyári aszály is kedvezőtlen hatással volt a gabonaárakra; érzékeltetve ezzel, hogy milyen összetett kölcsönhatásrendszerről is van szó. Felismerték – és ez témánk szempontjából különös jelentőséggel bír –, hogy a csapadék mennyisége és a gabona ára között szorosabb kapcsolat figyelhető meg a mezo- és mikrorégiók szintjén, mint a makrorégiók esetében. Ez egy olyan táj kapcsán, mint amilyen a Kárpát-medence vagy különösen az Alföld, lényegében azt jelenti, hogy a preindusztriális korszakban a csapadék és közvetve a gabonaárak alakulása között jellemzően erősebb pozitív korreláció tételezhető, mint mondjuk Nyugat- vagy Közép-Európa egésze esetében; kivált, hogy a kis jégkorszakban a Kárpát-medencében a csapadéknak – szemben a hőmérséklettel – jelentősebb szerep jutott. Az Alföldön, ahol egykor pusztán félméternyi vagy még kisebb szintkülönbség döntötte el, mely területek kerültek víz alá, s melyek maradtak meg szárazulatnak,[37] még inkább indokoltnak tűnik az a feltevés, hogy ilyen domborzati körülmények között egy nagyobb csapadékmennyiség kedvezőtlen hatással lehetett a szántóföldi növénytermesztés térbeli terjedésére. Ráadásul az Alföldet minden irányból dombok, hegyek ölelték körbe. A folyók többsége az Alföld irányába talált lefolyást. Medrük, elérve az alacsonyabban fekvő vidékeket, meanderezni (kanyarogni) kezdett, vízhozamuk egy része pedig a lefolyástalan láposokban gyülemlett fel. Így aztán a Kárpát-medencében, különösen az Alföldön valóban meghatározóbb lehetett a csapadék szerepe a helyi vagy tágabb értelemben vett regionális gabonaárak alakulásában.[38]

Visszatérve az éghajlatváltozás egyéb következményeinek vizsgálatához, megfogalmazható, hogy a Laki kitörésével a 18. századi stabil éghajlati periódusnak lassan vége szakadt. Az 1790-es évektől, a Dalton-napfoltminimum „működésével" felgyorsult az újabb klímaváltozás. Az adatokból jól látszik, hogy ez az

[36] *Fredrik C. Ljungqvist et al.:* The Significance of Climate Variability on Early Modern European Grain Prices. Cliometrica 16. (2022) 29–77.
[37] *Papp Antal:* A Nagy- és Kis-Sárrét vidékének régi vízrajza. (Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből 27.) Debrecen 1956. 1–7.; *Uő:* Fiatalkori vízrajzi változások a Tiszántúl középső részében történelmi adatok alapján. Földrajzi Közlemények 84. (1960) 1. sz. 77–84.
[38] Vö. *Rácz Lajos:* Mezőgazdasági terméskatasztrófák időjárási profilja a kis jégkorszak idején a tradicionális kori Magyarországon (1500−1850). Légkör 64. (2019) 2. sz. 4–7; *Uő:* A kis jégkorszak i. m. 161.

átalakulás a 19. század első felében extrém kilengésű, szélsőséges időjárással párosult. Gyakorivá váltak a nyári félévekben a nagy szárazságok, aszályok; de módosult a téli félév csapadékjárása is, ami például az 1820-as években a reformkori átlag alá esett. A napóleoni háborúkat követően, a Tambora explóziójával összefüggésbe hozható vulkanikus tél hatására 1816-ban úgynevezett nyár nélküli év köszöntött Európára csakúgy, mint Észak-Amerikára vagy Észak-Ázsiára.[39] Ínség és éhínség ütötte fel a fejét jelentős regionális eltérésekkel. Bár a Kárpát-medencében élő, 10 millió fölé emelkedő népesség élelmiszerszükséglete jelentősen megnőtt, sem a Laki, sem a Tambora kitörését követően – Faragó Tamás szerint – nem bontakoztak ki súlyos demográfiai következmények a térségben.[40] Katus László viszont ennek ellenkezője mellett érvelt több írásában is. Szerinte a 18–19. századi Kárpát-medence legnagyobb éhínsége 1815 és 1819 között pusztított, mindenekelőtt Erdélyben és a Tiszántúlon.[41] Dobszay Tamás és Fónagy Zoltán közösen írt munkájukban arra hívták fel a figyelmet, hogy 1816–1817 telén Bihar, Bereg, Krassó és Szatmár vármegyék területén – korabeli becslés alapján – mintegy 50 ezren haltak éhen.[42] Az áldozatok száma országszerte ennél jóval magasabb lehetett, annak ellenére is, hogy jelentős különbségek feltételezhetők az egyes vidékek között.[43] Akárhogy is, egy akkora népesség, mint ami a 19. század elejére kialakult a Kárpát-medencében, kétségtelenül érzékenyebbé tette – a korabeli mezőgazdasági-technológiai szint mellett – a tájat a szélsőséges időjárással szemben. Egy tízmilliós nagyságrendű lakossággal, aránytalan népsűrűséggel terhelt Kárpát-medencében az egymást követő rossz terményévek hatványozottabb gazdasági és társadalmi következményekkel jártak, mint a korábbi időszakokban. A népességnövekedés különösen az urbánusabb vidékeken, a többnyire előnytelen földrajzi adottságú hegyvidéki zárt medencékben és a magasabb

[39] *Keith R. Briffa et al.:* Tree-ring Width and Density Data Around the Northern Hemisphere: Part 2, Spatio-temporal Variability and Associated Climate Patterns. The Holocene 12. (2002) 6. sz. 769–770.
[40] *Faragó T.:* Bevezetés i. m. 179.
[41] *Katus László:* Magyarország a Habsburg Monarchiában. In: Magyarország története. Főszerk. Romsics Ignác. Bp. 2007. 546.; vö. *Uő:* A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs 2021. 133.
[42] *Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán:* A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Bp. 2005. 63. Ezzel egybehangzó adatokat közöl Adorján János agrárpolitikus is: Arad vármegyében 18 062 fő, Brassó vármegyében 10 485 fő, míg Bereg, Szatmár és Bihar vármegyében összesen 26 000 fő halt éhen 1816-ban és 1817-ben. *Adorján János:* A magyar föld korszerű problémái. Bp. 1937. 54.
[43] Nagy Lajos (Ludovicus Nagy) adatai alapján Bereg, Bihar, Krassó és Szatmár vármegye összesített lakosságszáma 948 127 főre tehető 1828-ban, mely érték egyúttal az 1816–1817 teléhez legközelebb eső forrásadat is. *Ludovicus Nagy:* Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti Regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum I. Budae 1828. 469–470. Az említett lakosságszámhoz mérten az 50 ezer fős halálozás 52–53 ezreléknek felel meg, ami a demográfiai átmeneti modell első (magas egyensúlyi) fázisában mérhető halálozási rátához képest is kiemelkedőnek minősül.

fekvésű településeken minden korábbinál szükségesebbé tette a gabonabehozatal biztosítását, az ellátás diverzifikálását, azaz egy jól működő gabonakereskedelmi hálózat kialakítását és fenntartását. A folyamat kétségtelenül alapvető hatással volt a gabonatermő tájak, illetve e tájakkal kereskedelmi kapcsolatban álló vidékek piacközpont-hálózatának formálódására és a településállomány tanyákkal történő rohamos bővülésére (mindenekelőtt az Alföld középső és déli területein). Ugyanakkor érthető, hogy épp ebben a látványos népességnövekedési ütemben terjedt el, és vált alapvető élelmiszerforrássá a hegyvidéken a burgonya.[44]

A stabil éghajlat hatása azonban nemcsak a gabonatermés mennyiségében mutatkozott meg, hanem olyan kedvező változásokkal is együtt járt, mint a kiterjedt vizes élőhelyek visszahúzódása, a szántóföldi területek expanziója vagy a közlekedési viszonyoknak az átlag körülire csökkenő csapadékszint miatti javulása.[45] Ez utóbbi az áruforgalom mellett a személyforgalomra is előnyösen hatott, kivált az Alföldön. Mind a megélénkülő kereskedelem, amelyet a növekvő lakosság áruszükséglete is ösztönzött, mind a belső vándormozgalom kedvezően hatott a korábban elpusztásodott vidékek újratelepítésére, a határ korábban nem művelt részeinek szántóföldi művelés alá vonására. E kölcsönhatásban álló folyamatok pedig más jelenségeket is befolyásoltak, többek között felgyorsították a különböző „sűrűsödési" folyamatokat, például a tájon belüli népességkoncentrációt vagy a települések (mindenekelőtt a tanyák) számának növekedését. Összességében a 18. századi stabil éghajlat számos téren kedvező gazdasági és társadalmi következményekkel járt hosszú távon, a Kárpát-medence gabonakereskedelmi hálózatának kialakulásával, e hálózat infrastruktúrájának kiépülésével pedig megalapozta és egyben felgyorsította a táj településállományának hálózatosodását, egyúttal hierarchizálódását. Végül ennek az összetett folyamatnak lett az eredménye, hogy az 1820-as években már egy bonyolult kapcsolatokkal, kiterjedt vonzáskörzetekkel rendelkező piacközpont-hálózat működött a Kárpát-medencében, mely jól ismert a Bácskai Vera és Nagy Lajos lassan fél évszázada megjelent közös munkájából.[46]

Az egyes régiók gabonahiányát a gabonafelesleggel rendelkező tájakról, Kárpát-medencei viszonylatban leginkább az Alföldről és a Kisalföldről lehetett pótolni. Ezért a piacközponthálózat nagyobb gyűjtő-elosztó központjai látványosan körülölelték az említett tájakat, s látszatra mind a Kárpát-medence fő

[44] *Selmeczi Kovács Attila:* Szántóföldi kapáskultúrák. In: Magyar néprajz II. Gazdálkodás. Szerk. Paládi-Kovács Attila – Szilágyi Miklós. Bp. 2001. 446–447.; vö. *Czoch Gábor:* „A városok szíverek". Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról. Pozsony 2009. 165.

[45] Ezzel kapcsolatban lásd *Szilágyi Zsolt:* Piacközpontok elérhetősége Magyarországon a 19. század elején. (URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv.) (Megjelenés alatt.)

[46] *Bácskai V. – Nagy L.:* Piackörzetek, piacközpontok i. m.

vásárvonala mentén formálódtak. Innen a hegyvidék felé sugarasan elágazva, koncentrikus zónákba rendeződve további központok alkották a hálózat kisebb gócait. E struktúra azonban még csak részben, elsősorban a Felföld középső és keleti régiójában bizonyított térszerkezet.[47]

Gabonakereskedelmi kontextusban az Alföld – nyilván már korábban is, de – főleg a 18. század középső harmadától (a növekvő Kárpát-medencei népesség élelmiszerszükséglete révén) egészen a 19. század közepéig gazdasági tekintetben perifériaként értelmezhető. Olyan termelői *hinterland* volt ekkor e táj, amely nyersanyagot, jelen esetben gabonát és élő állatot „exportált" nemcsak a környező régiókba, hanem más, távolabbi területekre is.[48] A 19. század közepétől kiépülő vasútvonalak eleinte a gabonaexportáló és -importáló tájak nagyobb piacközpontjait kötötték össze egymással. A század második felében az árvízrendezési és vasútépítési beruházások által felgyorsuló alföldi gazdaságszerkezet-váltás, tőkeakkumuláció és urbanizáció pedig az Alföldet (Kárpát-medencei viszonylatban) perifériából átmenetileg centrumterületté formálta. Az említett összetett sűrűsödési folyamat lehetővé tette a 19. századvégi alföldi modernizáció kibontakozását, amely ebben a kontextusban nem a kiegyezéssel (1867), hanem táji vonatkozásban a 18. századi stabil éghajlat kialakulásával vette kezdetét. Ugyanakkor az Alföldnek mint későbbi gazdasági centrumrégiónak meghatározó szerep jutott abban is, hogy a trianoni Magyarország gazdasága nem várt gyorsasággal regenerálód(hat)ott az 1920-as évek első felében.[49] Kétségtelen azonban, hogy e táj lassú „visszaperiferizálódása" már a 19–20. századforduló táján elkezdődött.

Terméshozam mint területi egyenlőtlenség

Tájak szerinti bontásban sem gabonatermesztési, sem gabonafogyasztási adatok nem állnak rendelkezésre. Ezek legfeljebb megyei szinten érhetők el. A legkorábbi

[47] *Glósz József:* Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében. Bp. 2014. 114., 241–262.

[48] A hinterlandot többnyire hátországként fordítják magyar nyelvre. A régiók vagy a tájak közti kapcsolat jelölésekor viszont ez a jelentésadás félrevezető, mivel itt a hinterland nem központok köré szerveződik, mint a vonzáskörzet, hanem ellenkezőleg, a központok szerveződnek a hinterland köré (mellé). A térszerveződés iránya tehát fordított: nem a centrum szervezi a hinterlandot, hanem a hinterland a centrumot, miközben gazdaságilag kölcsönösen hatással vannak egymásra. Egy-egy nagyváros vagy egy egész centrumvidék szorosan kapcsolódhat egy vagy akár több hinterlandhoz is. A központ–hinterland kapcsán tehát nem alá-fölé, hanem egymás mellé rendelődésről van szó. A fogalomhoz lásd *George Goudie Chisholm:* Handbook of Commercial Geography. Eighth edition. London 1920. 54–55.; *Brian Joe Lobley Berry:* Market Centers and Retail Location. Theory and Applications. Englewood–New Jersey 1988. 126., 207–222. Mendöl Tibor a fentitől eltérő fogalomhasználatához lásd *Mendöl Tibor:* Általános településföldrajz. Bp. 1963. 428–429.

[49] *Szilágyi Zsolt:* Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. A vidék vonzásában 3.) Bp. 2022. 118.

összesítések a 18. század végéről származnak, ám többnyire megbízhatatlanok.[50] Benda Gyula kutatásai alapján Bárándy János 1842 és 1844 között megjelent mezőgazdasági statisztikai kiadványa az első olyan szakmunka,[51] amely más megítélés alá esik. Forrásértéke – a nyilvánvaló korlátok ellenére is – kiemelkedik a hasonló korabeli munkák közül, már csak azért is, mert közvetlenül a vasút kora előtti viszonyokról tájékoztat.[52] A becsült adatokkal kapcsolatban Benda kiemelte, hogy azok egyfelől Bárándy megyei bontású saját számításai, másfelől, hogy módszerét nem sikerült rekonstruálnia. Mindössze arra a következtetésre jutott, hogy a becsült gabonatermés volumene és a szántóterület nagysága között szoros összefüggés áll fenn (r = 0,84),[53] következésképp Bárándy a szántók kiterjedése alapján végezhette becslését. És bár további vizsgálatokra van szükség,[54] az így is megállapítható, hogy az országos, de vármegyei bontásban közölt adatai más korabeli kalkulációkkal összhangban vannak.[55] Bárándy munkája tehát ezért is különösen értékes forrás, mert 12 év (1830–1841) átlagadatai alapján főleg az 1830-as évek gabonatermés-eredményeit mutatja be. Segítségével képet alkothatunk – Erdély kivételével –, a Kárpát-medencei nagytájak közti gabonaforgalom méretéről és fontosabb irányairól,[56] ráadásul így a megszokottól eltérő összefüggésben értelmezhető a korai, 19. század eleji piacközpont-állomány kialakulásának a folyamata, s annak éghajlat- és gazdaságtörténeti háttere (ehhez azonban Bárándy adatait előbb táji bontásban szükséges aggregálni, lásd 1. táblázat).[57]

---

[50] *Glósz J.:* Gabonakereskedelem Magyarországon i. m. 47–48.

[51] *Bárándy János:* Magyarország statisticai összes átnézete I–X tábla. Bécs 1842–1844. (VIII. tábla. Magyarország termőföldjének úrbéri s mezőgazdasági viszonyainak összes átnézete.)

[52] *Benda Gyula:* Bárándy János statisztikai adatai a magyar mezőgazdaságról. Agrártörténeti Szemle 15. (1973) 1–2. sz. 115–138.

[53] Saját számítás.

[54] Bárándy megyei gabonatermés-becslései, mivel azok a szántóföldi területbecslésekre épülnek, inkább csak tájékoztató jellegűek, ami azonban nem jelenti azt, hogy használhatatlanok: a vonatkozó statisztikai források keletkezésének feltárása, az adatok átvételének láncolati rekonstrukciója segít abban, hogy megértsük, valójában mit is mutatnak ezek az értékek. Az adatátvétel láncolatát lásd *Theodor Link:* Kleine Geographie des Königreichs Ungarn, aus den sichersten Quellen zusammen getragen, und zunächst, für den Gebrauch beym Unterrichte bestimmt von Theodor Link. Wien 1817; *Joseph Marx von Liechtenstern:* Handbuch der neuesten Geographie des Österreichischen Kaiserstaates III. Wien 1818; *Fényes Elek:* Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben I–VI. Pest 1836–1840; *Ő.:* Magyarország statistikája I–III. Pest 1842–1843. Az 1830–1840-es évekre vonatkozó becslések kivétel nélkül az 1786-ban összegzett úrbéres összeírás eredményeire, s azok Fényes és Bárándy által elvégzett korrekciójára épülnek. Tehát a 18. századi szántóföldi adatok és az időközben azok frissítésére tett kísérletek sajátosan vegyülnek a 19. századi megyei hozambecslésekkel Bárándy módszertanában. Mivel ennek részletesebb kifejtésére terjedelmi korlátok miatt ehelyütt nincs lehetőségem, ezt külön tanulmányban tervezem hamarosan közreadni.

[55] *Benda Gy.:* Bárándy János statisztikai adatai i. m. 131.

[56] Uo. 129.

[57] A Bulla–Mendöl-féle tájhatárokat a korabeli vármegyehatáros térképre vetítve meghatározható, hogy az egyes vármegyék területének hozzávetőlegesen hány százaléka esett az adott tájra. A vármegyénként

1. táblázat: Szűkebb Magyarország nagytájankénti gabonatermése és gabonaszükséglete az 1830-as években (az erdélyi és a horvát–szlavón területek nélkül)

Táj (régió)	Lakosság (fő)	Szükséglet (pm)	Összes termés (pm)	Hiány vagy felesleg (pm)	Termés a szükséglet %-ában	1 főre eső felesleg vagy hiány (pm)
Alföld	3 106 423	27 957 808	35 959 730	8 001 922	122,3	2,58
Kisalföld	664 504	5 980 532	5 810 786	–169 746	97,1	–0,26
Dunántúl	1 469 762	13 227 854	13 327 918	100 064	100,8	0,07
ÉNy-Felföld	2 478 107	22 302 967	14 400 425	–7 902 542	45,1	–3,19
ÉK-Felföld	431 002	3 879 018	2 964 961	–914 057	69,2	–2,12
Összesen	8 149 798	73 348 179	72 463 820	–884 359	98,8	–0,11

Forrás: *Bárándy J.:* Magyarország i. m. VIII. tábla; *Benda Gy.:* Bárándy János statisztikai adatai i. m. 130.; *B Lukács Ágnes:* Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években. (Történeti Statisztikai Füzetek 1.) Bp. 1978; az éves átlagfogyasztáshoz lásd *Glósz J.:* Gabonakereskedelem Magyarországon i. m. 50.; pm = pozsonyi mérő.[58]

Az egy főre jutó gabonaszükséglet vonatkozásában megoszlanak a vélemények.[59] Glósz József összesítése alapján fejenként átlagosan nettó 5 pm fogyasztással

így nyert százalékos arányértékek alapján jobb területi alapú becslést lehet végezni a lakosságszám és a terményadatok vonatkozásában, mint akkor, ha a vármegyéket egészében egyik vagy másik tájhoz sorolnánk önkényesen. Mivel az összesített értékek vármegyénként szerepelnek, a fent említett módszer alapján táji bontásban is megadhatók a becsült értékek. A területi arányszámok (közelítő százalékos értékek) a közigazgatási egység nevét követő zárójelben pontosvesszővel elválasztva, a tájnevek rövidítése után szerepelnek. Rövidítések: Alföld (A), Kisalföld (K), Dunántúl (D), Északnyugat-Felföld (ÉNyF), Északkelet-Felföld (ÉKF), Erdély (E). Számítási eredmények: Abaúj (ÉKF 100), Arad (A 48,4; E 51,6), Árva (ÉNyF 100), Bács-Bodrog (A 100), Baranya (A 42,5; D 57,5), Bars (ÉNyF 100), Békés (A 100), Bereg (A 54; ÉKF 46), Bihar (A 52,1; E 47,9), Borsod (A 24,9; ÉNyF 75,1), Csanád (A 100), Csongrád (A 100), Esztergom (D 29,3; K 36; ÉNyF 34,7), Fejér (D 100), Gömör-Kishont (ÉNyF 100), Győr (K 92,8; D 7,2), Hajdú városok kerülete (A 100), Heves-Külső-Szolnok (A 39,6; ÉNyF 60,4), Hont (ÉNyF 100), Jász-kun kerület (A 100), Komárom (K 91,7; ÉNyF 8,3), Krassó (A 2,4; E 97,6), Liptó (ÉNyF 100), Máramaros (ÉKF 100), Moson (K 100), Nógrád (ÉNyF 100), Nyitra (K 33,9; 0; ÉNyF 66,1), Pest (A 100), Pozsony (K 56,2; ÉNyF 43,8), Sáros (ÉNyF 100), Somogy (D 100), Sopron (K 36,3; D 63,7), Szabolcs (A 100), Szatmár (A 65,9; ÉKF 8,7; E 25,4), Szepes (ÉNyF 100), Temes (A 79,3; E 20,7), Tolna (D 100), Torna (ÉNyF 100), Torontál (A 100), Trencsén (ÉNyF 100), Turóc (ÉNyF 100), Ugocsa (A 56,5; ÉKF 43,5), Ung (A 34; ÉKF 66), Vas (K 4,8; D 95,2), Veszprém (K 15,1; D 84,9), Zala (D 100), Zemplén (A 38,2; ÉNyF 22,1; ÉKF 39,7), Zólyom (ÉNyF 100). A területi arányszámok a SmartSketch szoftver alkalmazásával készültek, saját számítás. Az 1830-as évekre vonatkozó gabonatermés-becslés a Felföld esetében, ahol a burgonya már ekkor fontos, alapvető élelmiszerforrás volt, a burgonyatermés adatait is tartalmazza. Ezzel szemben az alföldi adatok a burgonyát és a kukoricát nem tartalmazzák. *Glósz J.:* Gabonakereskedelem Magyarországon i. m. 50. A burgonya a 17. század közepétől már ismert volt a Kárpát-medencében, azonban csak a 19. század második felében kezdett szántóföldi növényként elterjedni.

[58] Megjegyzés: a nagytájak lehatárolásához Bulla Béla és Mendöl Tibor közös tájkoncepcióját használtam, a szükséges kartográfiai anyag a második kiadás melléklete. *Bulla Béla – Mendöl Tibor:* A Kárpát-medence földrajza. (Nevelők Könyvtára 2.) Bp. 1947; *Uők:* A Kárpát-medence földrajza. (Kisebbségkutatás Könyvek.) Bp. 1999. 137–138. oldalak közti térképlap. Bővebben lásd 57. jegyz.

[59] Szükségtelen részletesen ismertetni a különböző számításokat, álláspontokat, hiszen azokat a közelmúltban összegyűjtötték és elemezték. Lásd *Glósz J.:* Gabonakereskedelem Magyarországon i. m.

kalkulálhatunk. Számításai alapján azonban ehhez még további tételek járulnak: a vetőmag-, a takarmány- és a szesziparszükséglet mellett a raktározás és a szállítás közben tönkrement mennyiséget is figyelembe kell vennünk. Így az egy főre jutó szükséglet inkább 9 pm (kerekítve 380 kilogramm) mennyiségben állapítható meg.[60] A becsült termésmennyiség és fogyasztási szükséglet alapján meghatározható, hogy a Kárpát-medence nagytájai közül melyek szorultak gabonabehozatalra. Az 1830-as években az Alföldön megtermelt gabonamennyiség a teljes alföldi lakosság szükségletét fedezte, és még további 1 millió fő élelmezését biztosította mindenekelőtt a Kárpát-medencében. A Felföldön élő 2,9 millió lakos közül azonban közel 1 millió főnek (34%) – a burgonyát is számításba véve – nem termett helyben elegendő mennyiségű gabona. A felföldi lakosság plusz gabonaszükséglete tehát hozzávetőlegesen megfelelt az alföldi gabonatöbbletnek, miközben a Kisalföld és a Dunántúl lényegében önellátónak bizonyult.

Fontos hangsúlyozni azonban, hogy egy-egy rosszabb terményév, esetleg az egymást követő rossz termésű évek ezt a törékeny egyensúlyi állapotot könnyen kibillenthették, különösen a Kisalföldön és a Dunántúlon. A számítások alapján ugyanis mindkét nagytájon ekkor csak annyi gabona termett, amennyi épp elegendő volt a helyi lakosság gabonaszükségletének fedezésére (1. táblázat). Amennyiben figyelembe vesszük, hogy a reformkori éghajlatváltozás következtében szélsőségessé vált időjárás milyen mértékben tette kiszámíthatatlanná a várható gabonatermés alakulását, még inkább érthetővé válik, miért lehetett a Kárpát-medencei korai modernizáció és piacközpontosodás meghatározó eleme – valójában alapja – a gabonakereskedelem. Miként így az is érthetőbb, hogyan válhatott a 19. század folyamán gazdasági értelemben egyre inkább centrumterületté az alföldi táj. Hiszen immár összetett számítások bizonyítják, hogy egészen az 1870-es évekig csupán egyetlen olyan nagytáj (Alföld) létezett a Kárpát-medencében, amelynek lakossága nemhogy önellátó volt gabonanövények terén, hanem rendszerint jelentős fölösleget is termelt akkora mennyiségben, amennyi például az 1830–1840-es években több mint 90%-ban fedezte a 980 ezer ellátatlan felföldi lakos gabonaszükségletét (1. táblázat).

36–38.; vö. *Piotr Miodunka:* The Longue Durée in Polish Towns. Agriculture from the Sixteenth to the Nineteenth Century. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 16. (2019) 85–89.

[60] *Bácskai V. – Nagy L.:* Piackörzetek, piacközpontok i. m. 265. A vetőmaggal együtt számított egy főre jutó kenyérgabona-szükségletet az 1864. évi gabonatermés-statisztika alapján 3,6 métermázsában (360 kg) határozták meg. Glósz átváltása (1 pm = 40 kg) alapján ez pontosan 9 pm-nek felel meg. *Glósz J.:* Gabonakereskedelem Magyarországon i. m. 37. Az általam végzett számítás alapján ez az érték inkább 8,6 pm-nek feleltethető meg. Az átváltáshoz a következő adatokat használtam fel: 1 pm búza 48,8, 1 pm rozs 44,5, 1 pm árpa 40,6, 1 pm zab 27,5, 1 pm kukorica 45,9 és 1 pm burgonya 45 kg súlynak feleltethető meg. Ezek átlaga alapján meghatározható, hogy 1 pm gabona = 42,1 kg (továbbá 1 pm = 62,53 liter). *Borovszky Samu – Sziklay János:* Nyitra vármegye. (Magyarország Vármegyéi és Városai 4.) Bp. 1899. 309–311.; *Dányi Dezső:* „Az élet ára". Gabona és élelmiszerárak Magyarországon 1750–1850. (Történeti Statisztikai Tanulmányok 10.) Bp. 2007. 376.

Erdély vonatkozásában a 19. század első fele, közepe esetében nem rendelkezünk átfogó, terméseredményeket rögzítő forrásokkal. Imreh István külön tanulmányban igyekezett töredékes adatokból képet alkotni, ám ezeket az eddig bemutatott adatsorokkal nem lehet egybevetni.[61] Alapkutatások hiányában az egyelőre leginkább használható forrás – a Déli-Kárpátok területén fekvő Voldorfi járás hét településének termésbecslése – alapján 1790-ben 7343 véka gabona (búza, kukorica, rozs és zab) termett.[62] A helyzet drámai volt. A néhány évvel korábban összeírt járási lakosság figyelembevételével[63] az 1790. évi termés akkor a helybéliek szükségletének legfeljebb 10%-át fedezhette. Mindehhez hozzátartozik, hogy ez az év rendkívül száraz és aszályos volt a Kárpát-medence egész területén. Kolozsváron a gabonaárak drasztikus emelkedéséről írtak. A Déli-Kárpátokban pedig a július eleji jégeső teljesen elverte a száron álló gabonát, emiatt sok helybéli „vándorbotra" kényszerült.[64] Ebben az évben Magyarországon (tehát Erdélyen kívül) az elvetett gabonának csak alig háromszorosát tudták betakarítani,[65] ami a várható termésnek legfeljebb a 60%-át jelenthette.[66] Ebből kiindulva úgy becsülhető, hogy a vizsgált járásban még kedvező termés mellett is a szükségleteknek legfeljebb az ötöde, jó esetben is csak a harmada volt helyben megtermelhető.[67] A hiányzó nagyobb részt más régiókból kellett behozni, vagy más élelmiszerekkel (például kölessel, hajdinával) kellett pótolni.

---

[61] *Imreh István:* Erdélyi terméseredmények. In: Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850). Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Szerk. Diószegi László – Fejős Zoltán – Dávid Gyula. (A Magyarságkutatás Könyvtára 22.) Bp.–Kolozsvár 1999. 264–273.

[62] A kukorica termésmennyisége nincs megadva vékában csak kalangyában. Abból kiindulva, hogy 2514 kalangya búza eresztett 3453 vékát, 1915 kalangya rozs 1339 vékát, 878 kalangya zab pedig 1506 vékát, az eresztési index 1,37, 0,7 és 1,72. Ezek átlaga 1,26. Természetesen így a kukorica átváltása kalangyából vékába csak egy megközelítő érték lehet. A 761 kalangya kukorica 1,26-os szorzóval számolva 1045 vékának felel meg. Ha a búza, a rozs, a zab és a becsült kukorica termésmennyiségét összeadjuk, 7343 vékát, vagyis 1409 vagy 3758 pm gabonát kapunk eredményül. Imreh István szerint Erdélyben kétféle véka volt forgalomban, egy 12–15 literes és egy 32 literes. Ha 1 pm = 62,53 liter, akkor 1 véka = 0,19–0,24 pm vagy 0,51 pm. *Imreh I.:* Erdélyi terméseredmények i. m. 364.: 1. végjegyz.

[63] A Voldorfi járás településeinek lélekszáma 1786-ban: Gainár 116 fő, Galac 480 fő, Királyhalma 659 fő, Longodár 437 fő, Oláhújfalu 655 fő, Rukor 992 fő és Vol(l)dorf 621 fő. Összesen 3960 fő. – Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787. Szerk. D[á]nyi Dezső – Dávid Zoltán. Bp. 1960. (a továbbiakban EMN) 300–304.

[64] *Réthly Antal:* Időjárási események és elemi csapások Magyarországon I–IV. Bp. 1998–2009. II. 369–376.

[65] „A' Búza, Zab és Árpa nagyobb részíben Hazánknak olly mértékletesen termett az idén, hogy a'kik 5 vékát vetettek, alig kaszáltak 15 vékát sok helyeken belőle". *Réthly A.:* Időjárási események i. m. II. 372. (Átirat a bécsi Magyar Kurirban 1790. augusztus 20-án megjelent cikkből.)

[66] Országosan a maghozamot az elvetett vetőmag ötszörösében állapította meg Dávid Zoltán és Orosz István is. Ebben az esetben a háromszoros terméshozam a várható hozamnak csak a 60%-át adja. Vö. *Glósz J.:* Gabonakereskedelem Magyarországon i. m. 24.

[67] Ha 1790-ben Magyarországon a maghozam csak háromszoros mennyiség körül alakult, ahogy arra Bécsben következtettek a kortársak, valamint figyelembe véve a későbbi becsléseket is, a várható termésből ez a hozam csak 60%-nak feleltethető meg. *Réthly A.:* Időjárási események i. m. II. 372.;

Nemhogy Erdélyre, de a Déli-Kárpátokra sem általánosíthatók az előbbi eredmények. Annyi azonban megállapítható, hogy a dél-erdélyi és valószínűleg a kelet-erdélyi lakosság is a domborzati (közép- és magashegységi) viszonyok miatt még inkább gabonabehozatalra szorulhatott, mint az Erdélyi-medencében vagy az Erdély északi részén élő népesség. Trócsányi Zsolt kutatásai alapján Észak-Erdélyben (Kraszna és Közép-Szolnok vármegyében, valamint Kővárvidéken) az őszi búza terméseredménye átlagosan 3,9-szeres hozammal számolható,[68] ami a Déli-Kárpátokban vizsgált járás viszonyaihoz (a 2,25-szeres hozamhoz) mérten, időjárástól függően akár másfélszer-kétszer kedvezőbb helyzetet jelenthetett. A belső táji különbségeket figyelembe véve tehát még a jobb adottságokkal rendelkező vidékeken is a lakosság harmada, rosszabb esetben a fele – Erdélyben csakúgy, mint a Felföld északnyugati részén – ellátatlan maradt. Az átlagos vagy gyenge adottságú erdélyi vidékeken azonban ez az arány még ennél is kedvezőtlenebb lehetett: úgy tűnik, e részeken a lakosság kétharmadának, de akár háromnegyedének sem termett elegendő gabona helyben. Közvetett módon ezt erősíti Sonkoly Gábor kutatása is, tudniillik az 1819–1820. évi adatok alapján vizsgált, különböző szintű vásárközpontok térbeli elhelyezkedése arra utal, hogy ezek a központok a Déli-Kárpátok vidékén, különösen Szászföldön nagy sűrűségben fordultak elő, ami összefüggésben állhatott a lakosság jelentős gabonakeresletének kielégítésével. Ugyanakkor a magas vásárközpont-sűrűség általában Erdély egészére nézve is megállapítható,[69] jóllehet ez az érték hasonló (igaz 8 százalékponttal alacsonyabb) volt a magyarországi területen (2. táblázat).[70]

Glósz J.: Gabonakereskedelem Magyarországon i. m. 24. Ezt az értéket azonban nem lehet a Voldorfi járásra vonatkoztatni. Egyfelől mert Imreh István számításai alapján ebben a járásban a szemhozam eleve alacsony volt: a 3 vékás szintet sehol sem lépte túl. Az átlagos maghozam ennek megfelelően 2,25-szörösre tehető. *Imreh I.:* Erdélyi terméseredmények i. m. 272. oldal táblázata alapján saját számítás. Ennek a 60%-a mindössze 1,35-szörös hozamnak feleltethető meg. Másfelől viszont, ha figyelembe vesszük, hogy a július eleji jégverés bizonyára ezt a területet is érintette, az 1790. évi terméshozam itt egészen biztosan alacsonyabb volt, mint 60%. *Réthly A.:* Időjárási események i. m. II. 371. Egyelőre nem ismert olyan forrás, amely az említett pusztítás pontos méretéről számolna be, ellenben, ha nem 60%-kal, hanem ennek az értéknek csak a felével, 30%-kal számolunk, az 7343 véka (mint 30%-os hozamú) gabonatermés egy közepes termés esetében hozzávetőlegesen 24 477 vékának (4697–12 526 pm) volna megfeleltethető; egy 60%-os termés pedig 12 239 vékának (2349–6263 pm). A 3960 lakos éves gabonaszükséglete ezzel szemben 3960 × 9 = 35 640 pm körül alakult. Az elmondottakból következik, hogy egy közepes termésű évben a Voldorfi járásban a lakosság gabonaszükségletének (32 literes átváltással számolva, lásd 62. jegyz.) legfeljebb 18–35%-át termelhették meg helyben. *Imreh I.:* Erdélyi terméseredmények i. m. 364.: 1. végjegyz.

[68] Idézi *Imreh I.:* Erdélyi terméseredmények i. m. 269. E munka alapján saját számítás.

[69] *Sonkoly Gábor:* Vásárok, vásárkörzetek és városok Erdélyben 1820-ban. Korall 4. (2003) 11–12. sz. 179.

[70] Vö. 73. jegyz. és a kapcsolódó törzsszöveg.

Piacközpontosodás és tanyásodás a stabil klíma korában

A gabonakereskedelmi hálózat – amelynek csúcsait a piacközpontok és alpiacközpontok, éleit pedig a szárazföldi s vízi utak, idővel a vasutak adták – 1828-ban régiónként eltérő sűrűségben, de már csaknem egészében kitöltötte a Kárpát-medencét. A 19. század elején a horvát és szlavón részek nélkül számított Magyarország területén 743 vásártartási joggal rendelkező települést tartottak nyilván,[71] ezzel egy időben a számuk Erdélyben 208-ra tehető.[72] A vásárközpontok területarányos sűrűsége ennek ellenére közel azonosnak tekinthető (2. táblázat).[73] A vásárközpontokkal szemben a piacközpontok száma több mint két és félszer alacsonyabb volt, ráadásul az összeírás is csak Magyarország területére terjedt ki. Ennek megfelelően 1828-ban 138 piacközpont, 113 alpiacközpont és 31 önforgalmú piacközpont,[74] vagyis összesen 282 piaci funkcióval rendelkező település működött az ország területén, mely központok átlagos területi sűrűsége mindössze harmada volt a vásárközponti sűrűségnek (2. táblázat). Szerepkörük ellenben összetettebb, piaci látogatottságuk pedig intenzívebb: napi vagy heti rendszerességű volt a vásárközpontok vásárlátogatottságával szemben, melyet az olykor évszázadokra visszanyúló vásártartási kiváltságlevelek szabályoztak, illetve korlátoztak, jobb esetben évi néhány alkalmat engedve.

A hiányos források alapján nem lehet pontosan meghatározni, hogy az 1715 és 1728 között összeírt 62 piacközpont mellett hány olyan létezett, amelyről nem készült feljegyzés.[75] Annyi bizonyos, hogy számuk ennél lényegesen nagyobb lehetett már a 18. század elején is, mivel a településeknek ekkor csak a 37%-a (2807 falu) „vallott piachelyet" (az arány egy évszázad elteltével 83% volt). Mivel ismert, hogy az 1828-ban összeírt 138 piacközpontból 62 már 1728-ban is piacközpont, 12 pedig alpiacközpont volt, lehetőség nyílik arra, hogy a piachelyet valló települések aránya alapján megbecsüljük a piacközpontosodás növekedési ütemét.[76] A számítások alapján a piac- és alpiacközpont-állomány 1728 és 1828

[71] *Bácskai V. – Nagy L.:* Piackörzetek, piacközpontok i. m. 30., 45.; *Bácskai Vera – Nagy Lajos:* Piackörzetek és piacközpontok. In: Magyarország története tíz kötetben 5/1. Magyarország története 1790–1848. Szerk. Vörös Károly. Bp. 1980. 286–287. A szerzők az 1984-ben kiadott kötetükben 743, míg az 1980-ban megjelent könyvrészletükben 740 vásárhelyet jelöltek meg.

[72] *Sonkoly G.:* Vásárok, vásárkörzetek i. m. 168.

[73] Az 1828-ban összeírt szűkebb magyarországi terület ESRI ArcGIS ArcMap 10.3 szoftverrel számítva 221 493 km^2-ben határozható meg, míg Erdély területe 57 505 km^2 volt. A fent és az itt közölt adatok alapján kiszámítható a tízezer km^2-re eső vásárközpontsűrűség. Minden tízezer km^2-re szűkebb Magyarországon 33,5, illetve Erdélyben 36,2 vásáros hely számítható.

[74] A fogalomhasználathoz lásd a 2. táblázathoz fűzött megjegyzést, illetve: *Bácskai V. – Nagy L.:* Piackörzetek, piacközpontok i. m. 45–51., *Szilágyi Zs.:* Ismeretlen Alföld i. m. 166–169.

[75] *Bácskai V. – Nagy L.:* Piackörzetek, piacközpontok i. m. 79.

[76] A becslési eljárás részleteit lásd a 3. táblázatban és az ehhez kapcsolódó megjegyzésnél.

között 160–170-ről mintegy másfélszeresére, 251 központra bővült (3. táblázat). Amennyiben azt is figyelembe vesszük, hogy ez idő alatt a népesség több mint 2,7-szeresére, a török kor alatt meggyérült településállomány pedig csaknem harmadával gyarapodott, a piacközpontosodás még az előbbinél is dinamikusabban zajló folyamatként értelmezhető; így az említett másfélszeres dinamika valahol a másfél és a kétszeres növekedés között sejthető. Tehát az óvatosan is másfélszeresre becsülhető piacközpont-gyarapodás még így is háromszor-hatszor nagyobb lehetett, mint amekkorára azt korábban Bácskai Vera és Nagy Lajos kalkulálta (ők a növekedési arányszámot mindösszesen 8–15%-ban határozták meg).[77]

2. táblázat: Piacközpontsűrűség a gabonaimportáló és a gabonaexportáló régiók területén az 1820–1830-as években

Gabona-régió	Magyarország 1828 és 1830-as évek									Erdély 1819–1820		
	Terület (km²)	Központok száma (db)				Központsűrűség (központ/tízezer km²)				Terület (km²)	VK szám (db)	VK sűrűség (tízezer
		PK	APK	ÖPK	Együtt	PK	APK	ÖPK	Együtt			
Importáló	114 143	92	67	17	176	8,1	5,9	1,5	15,4	..	..	..
Exportáló	107 350	46	46	14	106	4,3	4,3	1,3	9,9	..	..	..
Összesen	221 493	138	113	31	282	6,2	5,1	1,4	12,7	57 505	208	36,2

Forrás: *Bárándy J.:* Magyarország i. m. VIII. tábla; *Benda Gy.:* Bárándy János statisztikai adatai i. m. 130.; *B. Lukács Á.:* Magyarország népessége i. m., továbbá *Bácskai V. – Nagy L.:* Piackörzetek, piacközpontok i. m. 45–51; *Sonkoly G.:* Vásárok, vásárkörzetek i. m. 168.; a területi számítások az ESRI ArcGIS ArcMap 10.3 szoftver felhasználásával készültek, saját számítás.[78]

A források alapján 1828-ban a magyarországi településállomány 2,8%-át vallották piacos helynek. Bácskai Vera egy kései írásában már úgy tekintett ezekre a helyekre, mint olyan központokra, amelyek összehasonlíthatók a 20. század eleji városállománnyal.[79] Noha Bácskai utólag sem nevezte a piacközpontok és az

[77] *Bácskai V. – Nagy L.:* Piackörzetek, piacközpontok i. m. 79.

[78] Megjegyzés: PK = piacközpont, APK = alpiacközpont, ÖPK = önforgalmú piacközpont, VK = vásárközpont. Bácskai Vera és Nagy Lajos nem vették figyelembe azt a 31 piacközpontot, amelyeket más települések előjárósága nem nevezett meg az adott település piacos helyéül; felsorolás szintjén azonban említést tettek róluk. *Bácskai V. – Nagy L.:* Piackörzetek, piacközpontok i. m. 29., 45–51., 320–322. Amennyiben ezeket az „önforgalmú piacközpontokat" is számításba vesszük, a vizsgált területen a piacközpontsűrűség 11,3-ról 12,7 központ/tízezer km²-re emelkedik. A fogalomhasználathoz lásd *Szilágyi Zs.:* Ismeretlen Alföld i. m. 43., 166–169. Magyarország területén 1828-ban a piacközpontokat, Erdély területén 1819–1820-ban pedig a vásárközpontokat írták össze. A két kategória azonban egymással nem összehasonlítható.

[79] *Bácskai Vera:* Néhány gondolat a városhierarchia dualizmuskori átalakulásáról. In: Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák. Szerk. Győri Róbert – Hajdú Zoltán. Pécs–Bp. 2006. 12–13.; vö. *Bácskai V. – Nagy L.:* Piackörzetek, piacközpontok i. m. 291.

alpiacközpontok egészét városállománynak, mégis az előbbi összehasonlítás puszta ténye, akarva-akaratlanul is, felveti ennek a gondolatnak a lehetőségét. Nem véletlen azonban, hogy mégsem feleltette meg ezeket a kategóriákat egymásnak, merthogy mindezek ellenére a piacközpont-állomány egyszerűen nem azonos a városállomány fogalmával, hiszen a városok piaci funkciója mindössze az egyik szerepkör a számos közül. Az viszont kétségtelen, azonos területen vizsgálva a folyamatot, hogy a 20. század elején funkcionális értelemben vett 286 város csaknem 62%-a (177 település) a száz évvel korábbi piacközpont-állományból került ki.[80]

3. táblázat: Az 1728-ra kalkulált piacközpont- és alpiacközpont-állomány becslési eljárása

A becsléshez szükséges adatok, a becslés lépései	1715–1728	1828	Különbség (%)
Összeírt városok, oppidumok és falvak száma	7 646	10 086	131,9
Piachelyet valló települések száma	2 807	8 362	297,9
Piachelyet valló települések aránya (százalék és százalékpont)	36,7	γ = 82,9	46,2
Piacközpontok (PK) száma a piachelyet valló települések alapján	62	138	..
Alpiacközpontok (APK) száma a piachelyet valló települések alapján	12	113	..
PK és APK együttes száma a piachelyet valló települések alapján	74	251	..
Ha a piachelyet valló települések aránya 1728-ban 82,9% volna	6 339	..	..
Becsült (1728) és a valós (1828) PK és APK együttes száma	167*	251	150,2
PK és APK aránya a városok, oppidumok és falvak százalékában	2,2	2,5	0,3

Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), N 79 Az 1720. évi országos összeírás; MNL OL N 26 Az 1828. évi országos összeírás; *Bácskai V. – Nagy L.:* Piackörzetek, piacközpontok i. m. 40–41., 78. Saját számítás.[81]

[80] *Bácskai V.:* Néhány gondolat i. m. 14.

[81] Megjegyzés: * A becslési eljárás során abból indultam ki, hogy 1828-ban, nem számolva a pusztákat és az egyéb lakott helyeket, Magyarország szabad királyi és püspöki városainak, oppidumainak és falvainak a száma 10 086 volt. Ebből összesen 8362 település (γ = 82,9%) vallott piacközpontot. Az 1715 és 1728 között végzett összeírás alkalmával a 7646 településből csak 2807 település (36,7%) vallott piacközpontjáról. Ahhoz, hogy a két összeírás összehasonlítható legyen, a γ koefficiens felhasználásával meghatározhatjuk, hogy hány település vallott volna piachelyet, ha 1728-ban is ugyanolyan arányban vallottak volna, mint 1828-ban. Ebben az esetben (7646 × 82,9 ÷ 100) 6339 településsel számolhatunk. Továbbá ismert, hogy 1828-ban 82,9%-os „vallottság" mellett (138 + 113) 251 piac- és alpiacközpont volt Magyarország akkori területén, és ismert az is, hogy 1728-ban 36,7%-os „vallottság" mellett ez a szám (62 + 12) 74 volt. Ezek után felhasználva az alábbi aránypárt, a piacos helyek azonos sűrűsége mellett megbecsülhető, potenciálisan mekkora lehetett az említett területen a piacközpontok és az alpiacközpontok együttes száma. A 2807 „vallott" település úgy aránylik az általuk bevallott 74 központhoz, mint a 6339 (82,9%-ban) „vallott" település a keresett értértékhez:

4. táblázat: A piacközpontok, az alpiacközpontok és az önforgalmú piacközpontok néhány jellemző adata, 1828

Megnevezés	A piacközpontok (PK) és alpiacközpontok (APK)						Egy központra jutó	
	száma (db)	népessége (fő)	átlagos népessége (fő)	népsűrűsége* (fő/km²)	tiszta	megosztott	tiszta	megosztott
					vonzáskörzete (fő)		vonzáskörzet (fő)	
Piacközpontok (PK) hierarchiája a piacközponti funkció erőssége alapján								
Elsőrendű	11	272 086	24 735	156	1 076 156	1 400 834	97 832	127 349
Másodrendű	35	392 213	11 206	88	1 801 053	2 186 437	51 459	62 470
Harmadrendű	45	244 805	5 440	75	779 528	1 447 732	17 323	32 172
Negyedrendű	41	110 156	2 687	46	181 940	672 766	4 438	16 409
Ötödrendű	6	7 344	1 224	42	3 063	225 305	511	37 551
A központok összesített vagy fajlagos értékei								
PK (I–V.)	138	1 026 604	7 439	85	3 841 740	5 933 074[a]	27 839	42 993[a]
APK	113	392 826	3 476	48	0	1 643 301[a]	0	14 542[a]
ÖPK	31	110 816	3 575	49	0	0	0	0
Együtt	282	1 530 246	5 426	68 v. 96[b]	3 841 740	3 533 242[c]	..	..
Százalék**	2,8	17,2	..	..	43,1	39,7	..	..

Forrás: *Bácskai V. – Nagy L.:* Piackörzetek, piacközpontok i. m. 40–43., 45–51., 320–322.; vö. *Nagy L.:* Notitiae i. m. 469–472.; GHA, saját számítás.[82]

a keresztbeszorzás alapján (6339 × 74 ÷ 2807) 167 piac- és alpiacközpont valószínűsíthető 1728-ban („vallott" településarányosan). Ennek megfelelően, ha 1728-ban hasonló arányban (γ) vallottak volna piachelyet a falvak, mint 1828-ban, a piaci funkcióval rendelkező települések száma feltehetően 160–170 központ körüli értékre lenne becsülhető. Ez alapján a 18. és a 19. század eleje között, de vélhetően intenzívebben a 18. század második felében lezajló „Kárpát-medencei" piacközpontosodás üteme, a növekedés mértéke 150% körül alakulhatott.

[82] Megjegyzés: a rövidítéseket lásd a 2. táblázat magyarázatánál. * A központok népsűrűségének kiszámításához nem állnak rendelkezésre 1828-ból területi adatok, ezeket az 1865. évi (időben legközelebb eső) kataszteri felméréssel helyettesítettem, azonban ebből az adatsorból is hiányzik néhány település, ezeket viszont az 1910. évi összeírással pótoltam (az adatok között mindössze 3,2%-os eltérés mutatható ki). Összesített területi adatok: elsőrendű (1744,95 km²), másodrendű (4451,72 km²), harmadrendű (3276,27 km²), negyedrendű (2384,52 km²) és ötödrendű piacközpont (175,17 km²), alpiacközpont (8216,91 km²), önforgalmú piacközpont (2274,44 km²). Forrás: GISta Hungarorum Adatbank (a továbbiakban GHA), programvezető: Demeter Gábor, lásd http://gistory.hu/g/hu/gistory/index (letöltés: 2026. febr. 8.). ** Az adatsor az országos érték százalékában került meghatározásra. A Nagy Lajos (Ludovicus Nagy) által megadott szabad királyi és püspöki városok, oppidumok és falvak száma 1828-ban összesen 10 086 település volt, amelyből a 282 központ 2,8%-nak felel meg. Magyarország lakosságszámát Bácskai Vera és Nagy Lajos 8 905 231 lélekben összesítette, következésképpen a központok összlakossága (1 530 246 fő) az ország népességének 17,2%-a, a tisztán vonzott lakosság (3 841 740 fő) 43,1%-nak, míg a megosztva vonzott népesség (3 533 242 fő) 39,7%-nak felel meg (együtt 100%). Továbbá: a) A Bácsai Vera és Nagy Lajos által kiszámított, megosztva vonzott körzetek népessége nem a valós értéket mutatja, ugyanis egy-egy vonzott település több piacközpont vagy alpiacközpont összesített vonzáskörzetében is szerepel. Emiatt a piacközponti és alpiacközponti megosztott vonzáskörzetek népességszáma nem adható össze. b) A két érték közti különbség abból adódik, hogyha a piacközpontok, alpiacközpontok és az önforgalmú piacközpontok területét és népességét külön-külön összeadjuk (22 524 km², illetve 1 530 246 fő) és a népsűrűséget ez alapján számítjuk ki, akkor 67,9 fő/km²-t kapunk eredményként, ha pedig a központok egyenként kiszámított népsűrűségének az átlagát vesszük, akkor viszont 95,9 fő/km²-es érték lesz az eredmény

Az 1828. évi népesség 17%-a, vagyis több mint 1 millió 530 ezer lélek élt ekkor a piaci funkciót betöltő központok valamelyikében (4. táblázat). E központok átlagos népsűrűsége (96 fő/km^2) kétszeresen meghaladta az országos értéket (42 fő/km^2), és amíg egy piacközpont átlagos lélekszáma 7–8 ezer, addig egy alközponté mindössze 3–4 ezer fő között alakult. Természetesen a piacközpontok belső szintjein az átlagértéktől jelentős eltérések mérhetők: az elsőrendű központoké kerekítve 25 ezer, a másodrendűeké 11 ezer, míg a harmadrendűeké már csak 5 ezer fő körül alakult (a negyed- s az ötödrendű központoké ennél is alacsonyabb volt, lásd 4. táblázat). Bárhogyan is nézzük, az ország lakosságának többsége, 7 millió 375 ezer lélek valamelyik piacközpont vonzásában működő falu lakosa volt. Ebből 3 millió 842 ezer fő (43%) olyan „tiszta vonzáskörzethez" tartozó községben élt, amely kizárólag egyetlen központ vonzásában állt, s további 3 millió 533 ezer (40%) pedig olyan „megosztott vonzáskörzethez" sorolható faluban lakott, amelynek társadalma rendszerint egyszerre több közeli központ piacát is látogatta.

Végső soron a stabil éghajlat időszakában teremtődtek meg vagy váltak kedvezőbbé azok a gazdasági, társadalmi (demográfiai) és infrastrukturális körülmények, amelyek hatással voltak a piacközponti szerepkörök kialakulására, felerősödésére, illetve összetettebbé válására. A stabilan működő, nagyobb létbiztonságot nyújtó klíma – ahogyan arról szó esett – jelentős szerepet játszott a század folyamán abban is, hogy a Kárpát-medencei népesség létszáma bő kétszeresére emelkedett. Az új éghajlathoz való gazdasági alkalmazkodás és a népességnövekedés együtt a gazdaság és a településállomány szerkezeti átalakulásához vezetett.

A 18. század eleji klímaváltozást követő melegebb és szárazabb stabil éghajlati periódusban az alföldi területek egy részéről visszahúzódott a víz, ami hatással volt a vizes vagy vízközeli élőhelyek (elsősorban a rétek, legelők) növény- és állattársulásaira. Ezzel a nagyállattartó gazdálkodás környezeti feltételei kezdtek megváltozni, ami hozzájárult a tájban működő gazdaságszerkezet átalakításának társadalmi kényszeréhez. Ebbe a folyamatba illeszkedett az említett robbanásszerű népességnövekedés, amely új kihívásként felborította a kereslet-kínálat korábbi egyensúlyát. A 18. században még a megelőző századok örökségeként a kis jégkorszak egykori hűvösebb és csapadékosabb éghajlatához illeszkedő nagyállattartás jellemezte az alföldi tájat. Ezzel a gazdaságszerkezeti berendezkedéssel azonban – amelynek fenntartásához nagy kiterjedésű legelőkre (pusztákra) volt szükség, illetve a gazdasági növekedés fenntartása további legelő- és szénatermő területek bevonását igényelte volna – az Alföld egyszerűen nem lehetett képes

(medián 68,1 fő/km^2). c) Ha piacközponti és alpiacközponti szinten ugyan nem is, de összesített országos szinten meghatározható a megosztva vonzott népességszám, amely a központok és a tiszta vonzáskörzetek összegének és az ország népességszámának a különbözete (8 905 231 – [1 530 246 + 3 841 740] = 3 533 245 fő).

a gyorsan növekvő népességet elegendő mennyiségű, állati eredetű élelmiszerrel ellátni. Azért sem, mert az ehhez szükséges (éghajlati és területi) feltételek már nem voltak adottak. Hiszen a stabilizálódó éghajlattal épp a nagyállattartás fenntartásához és bővítéséhez szükséges csapadékosabb időszak ért véget. Helyét felváltotta egy szélsőséges kilengésektől kevésbé uralt, mintegy hét-nyolc évtizeden, három-négy nemzedéken át fennálló melegebb és szárazabb, de cserébe kiszámíthatóbb éghajlat. Ezzel ráadásul az extenzív állattartásra épülő gazdasági növekedés fenntartásához a rét-legelő sem állt szükséges mennyiségben rendelkezésre. A vizes élőhelyek zsugorodásával a csapadékviszonyok megváltozására reagáló rét- és legelőterületek kiterjedése, valamint ezek minősége is átalakulófélben volt a 18. század folyamán. A tájátalakulás az élelmiszerkereslet növekedésével együtt kedvezőtlenül hatott a fenntarthatatlan nagyállattartó gazdálkodásra, miközben előnyös körülményeket teremtett a szántóföldi növénytermesztés térhódításához.

A 18. század eleji éghajlatváltozáshoz csak lassan alkalmazkodó táji gazdasági berendezkedés nem egyik napról a másikra alakult át. A hosszú évtizedeken át fennálló stabil klímaperiódus elég időt hagyott egy – nagyobb megrázkódtatások nélküli – átmeneti időszak kibontakozásához. Olyan időszak volt ez, amikor az Alföld a hosszú török fennhatóság után a Habsburg Birodalom része lett. Új közigazgatás épült ki, új birtokviszonyok jöttek létre, és új gazdasági lehetőségek formálódtak a tájban. A korábban vízjárta, de ekkorra már szántóföldi művelés alá vonható területek gyarapodásával az alföldi gabonatermesztés és népességnövekedés feltételei kedvezőbbekké váltak. Az emelkedő népsűrűség a relatív túlnépesedés kockázatát növelte a zártabb kistájak esetében, ilyenformán szükségessé vált az újabb szántóföldek kialakítása mellett a lokális vízrendezési munkák megkezdése is. Nem véletlen, hogy a 18. század utolsó harmadában épp a Sárrétek vidékén, a vízimalmok lebontásával indultak meg a szabályozási munkálatok.[83]

A stabil éghajlat egy egészen más jellegű folyamatot is elindított ott, ahol homoktalajok uralták a határt. A nyírségi vagy a Duna–Tisza közi összefüggő, nagy homokföldek vidékén[84] a korábbi évszázadokban, de kifejezetten a 17. század végére a kiterjedt, nagyállattartó gazdálkodás egyik következménye a túllegeltetés lett.[85] A korábbi kötött homokfelszínek ezzel mozgásba lendültek, amit a melegebbé és szárazabbá váló éghajlat időszaka felerősített. A folyók vízhozamának

[83] *Dóka Klára:* A Körös és Berettyó vízrendszer szabályozása a 18–19. században. Egy táj átalakulása. (Közlemények Békés megye és Környéke Történetéből 7.) Gyula 1997.

[84] Magyarország nemzeti atlasza. Természeti környezet. Főszerk. Kocsis Károly. Bp. 1989. 78–79.; *Mezősi Gábor:* Magyarország természetföldrajza. Bp. 2011. 214–217.; vö. *Pécsi Márton:* Negyedkor és löszkutatás. (Elmélet–Módszer–Gyakorlat 54.) Bp. 1993.

[85] *Szilágyi Zsolt:* Homokváros. Kecskemét történeti földrajzi látószögek metszetében. (Kecskeméti Örökség Könyvek 2.) Kecskemét 2012. 30., 148–149.

csökkenése, az árvízjárta területek visszahúzódása és az alábbszálló talajvízszint mind ebbe az irányba hatottak, amire – mint környezeti kihívásra – az alföldi társadalom válasza a mozgásban lévő homok megkötése lett.[86] Ehhez megoldást kínáltak azok a mezei kertek és külterületi szállások, amelyek a közép- és dél-alföldi mezővárosok kiterjedt határában működtek, s a 18. század folyamán funkcióváltás révén immáron mint tanyák szétterjedtek az alföldi táj nagy részén.[87] Az Alföld alacsony település- és népsűrűsége miatt a határ mezőgazdasági művelése összetettebb feladat lehetett más vidékekkel szemben. Közvetlenül a török kor után a falvak többségének a visszatelepítése a mezővárosok határába szóba sem jöhetett.[88] Leginkább azért nem, mert a mezővárosok társadalma ebben kevéssé volt érdekelt. A határba visszatelepülő falvakkal ugyanis a puszták bérleti lehetősége szűkült, ráadásul ezzel a gazdaságuk egyik fő pillére sérült volna. Nagy kiterjedésű határ nélkül ugyanis, az adott keretek között, ezeknek a városoknak a vezetése nem látta biztosítottnak a gazdasági növekedést. Kecskemét külterülete például a 18–19. században folyamatosan gyarapodott a pusztabérleti rendszer bővítésével, illetve a puszták egy részének felvásárlásával. Mivel tehát a falvak nem térhettek vissza a mezővárosok környezetébe, a tanyák elterjedése a helyi

[86] Uo. 30–34., 50–63.

[87] *Szilágyi Zs.:* Alkalmazkodó mezőváros i. m. Bár a középkori kontinuitást nem sikerült fennmaradt forrásokkal igazolni, mégis feltételezhető, hogy a mezei kerteknek és a szállásoknak (szárnyékoknak) lehetett középkori előzménye. Az utóbbi a nagyállattartó gazdálkodással együtt járó, sajátos „településforma" volt. Mindkét határbéli „településtípus" funkciója átalakult az éghajlatváltozással, a növekvő népességnyomással és az egyéb kihívásokra adott válaszokkal. Végtére is a mezei kert a szállással együtt alighanem alapját képezte az új településtípusnak, a tanyának. *Solymosi László:* A tanyarendszer középkori előzményeinek historiográfiája. In: A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok. Szerk. Pölöskei Ferenc – Szabad György. Bp. 1980. 90–92.; vö. *Szabó Kálmán:* Kecskeméti tanyák. Kecskemét 1936, *Für Lajos:* Kertes tanyák a futóhomokon. Tájtörténeti tanulmány. (Agrártörténeti tanulmányok 12.) Bp. 1983, *Iványosi-Szabó Tibor:* Kecskemét gazdasági fejlődése 1700–1850. Kecskemét 1994, *Rácz I.:* Parasztok, hajdúk, cívisek i. m., *Mendöl T.:* Általános településföldrajz i. m. 236.

[88] A 16–17. században a csapadékosabb éghajlat miatt művelés alól kieső területeken kedvezőbb feltételek formálódtak az állattartáshoz. Az alföldi mezővárosok társadalma, vezetése – felismerve a lehetőséget – ennek megfelelően igyekezett e területeket bérbe venni, bővítve ezzel a gyarapodó állatállományhoz szükséges, rendelkezésre álló gazdasági teret. Ekképpen a mezővárosi társadalmak érdeke lett, hogy a pusztákat hosszú távon a városokhoz kössék, ami alapvető következményekkel járt az alföldi településállomány egészére nézve. A mezővárosok köré ugyanis nem települhettek vissza a korábbi falvak, hiszen a mezővárosi vezetésnek az érdeke a nagyállattartás virágzása korában a legelőterületek megtartása mellett azok bővítése volt, ami ellehetetlenítette a falvak török kor utáni visszatelepülését a pusztákra. Bizonyos értelemben maguk a mezővárosok gátolták a „visszafalusodási" folyamatot az Alföldön, ahol a középkori településsűrűség nem fejlődhetett ki ismét, sem a táj középső, sem pedig a déli részén. A pusztásodás folyamatával kapcsolatban megoszlanak a szakirodalomban olvasható vélemények. Vö. *Orosz István:* Tanulmányok az Alföld mezőgazdaságáról. (Speculum Historiae Debreceniense 30.) Debrecen 2020. 15.; *Mendöl Tibor:* Táj és ember. Az emberföldrajz áttekintése. (Kincsestár. A Magyar Szemle Társaság Könyvtára 46.) Bp. 1932. 67.; *Weis István:* Mai magyar társadalom. (Magyar Szemle Könyvei 2.) Bp. 1930. 15.

társadalmaknak nemcsak a demográfiai nyomásra, hanem a környezetváltozásra adott válaszaként is értelmezhető.

Végül pedig Orosz István már bő évtizede rámutatott arra, hogy a tanyák olyan települések (városok és falvak) határában alakultak ki nagyobb számban, ahol elsősorban a parlagoló műveléstechnika volt elterjedt. A 18. század elején több mint száz ilyen települést írtak össze az Alföldön.[89] Ez pedig közvetve azt jelzi, hogy a tanyák térnyerése és az éghajlatváltozás között kapcsolat állt fenn. Részint azért, mert a csapadékmennyiség visszaesésével a felszíni víz- és növényborítottság is jelentősen átalakult. Részint pedig azért, mert a korábbi századok során a túllegeltetés következtében olyan vidékek jöttek létre, amelyek érzékenyebbé váltak az éghajlatváltozás hidrológiai hatásaival szemben. Olyan mezőgazdasági területekről van tehát szó, ahol rugalmas földművelési technikát (parlagolást) kellett használni, olyat, amely képes volt hatékonyan alkalmazkodni a környezeti és a demográfiai változásokhoz. Ennek megfelelően a tanyák olyan választ jelentettek a kihívásokra, amely segítette a határ megművelését ott, ahol nem voltak falvak. Elterjedésük pedig a korabeli modernizáció, az „alkalmazkodó változás" egyik indikátora, egyúttal az átalakuló alföldi gazdaságszerkezet központi eleme lett.[90] Ekképpen a stabil éghajlat nemcsak demográfiai, hanem településhálózati következményekkel is együtt járt. A tanyás mezővárosok (piacközpontok) az új települési forma térfoglalásával „fejlődési pályára" állhattak a 18–19. században. A tanyák lettek az alföldi szántóföldi gazdálkodás új színterei a falvak nélküli nagy kiterjedésű határokban. Tanyák nélkül aligha lehetett volna a határt művelésben tartani, és kielégíteni a helyi gabonaszükséglet mellett más tájak, régiók gabonakeresletét is. Bizonyára nem túlzás azt állítani, hogy a tanyás mezővárosokra épült az új gazdaságszerkezet, s ezek a központok lettek az új gabonakereskedelem és az általa kibontakozó piacközpontosodás meghatározó elemei.

Gabonavonal: az ismeretlen kontextus

Már az eddig elmondottak alapján is összetettebb formában értelmezhetők az 1828. évi piacközponthálózat kialakulásának körülményei. Az erdélyi, a partiumi, a horvát- és szlavónországi részek, valamint a katonai határőrvidék nélküli szűkebb Magyarország területén 1720 és 1828 között a népesség – az említett folyamatok révén – csaknem 3 millióról[91] 8,8 millió főre növekedett, azaz

[89] *Orosz I.:* Tanulmányok i. m. 59.
[90] *Szilágyi Zs.:* Ismeretlen Alföld i. m. 36–46., 198–204.
[91] A jelenleg általánosan elfogadott becslés alapján a történeti Magyarország (325 ezer km^2) népessége 4,3 millió főre tehető 1720 környékén (vö. 27–31. jegyz.). Ha abból indulunk ki, hogy 1828-ban az

megháromszorozódott. Az emelkedő demográfiai nyomás és az eltérő termőképességű vidékek közti egyenlőtlenség volt az a körülmény, kihívás, amely ösztönzőleg hatott egy gabonaelosztó hálózat kiépülésére. A gabonafelesleggel rendelkező (exportáló), valamint a gabonahiánnyal küzdő (importáló) tájak, régiók között a 18. század folyamán a régi és az újonnan megnyíló kereskedelmi utak mentén a Kárpát-medencei gabonakereskedelemnek egy sűrűbb hálózata fejlődött ki.

A rendelkezésre álló források, számítások és térinformatikai eljárások alapján a Kárpát-medence nagy részére kiterjedően lehetőség nyílik a gabonatermés területi egyenlőtlenségeinek, a gabonakereskedelem térszerkezetének és a piacközpontok-alpiacközpontok hálózatának térbeli rekonstrukciójára. Benda Gyula forráskritikai megjegyzéseit figyelembe véve és Bárándy János statisztikáját felhasználva kiszámítható, hogy egy-egy vármegye vagy kerület átlagos termésmennyisége mekkora méretű népesség éves gabonaszükségletét fedezhette az 1830-as években. Amennyiben ez az érték százalékban kifejezve az adott

---

ennél lényegesen kisebb (221 ezer km^2) területű országrészen (azaz a korabeli Magyarországon) Nagy Lajos (Ludovicus Nagy) összeírása alapján 8,8 millió, más számítás szerint csak 8,3 millió lélek élt, miközben a történeti Magyarország területén az újabb becslés szerint 11,8 millióan, akkor elmondható, hogy 1828-ban a két terület lakosságának az aránya 70–75 volt a 100-hoz. Ezzel az aránypárral számolva 1720 körül a szűkebb értelemben vett Magyarország területén a 4,3 milliós lakosságszámhoz arányosítva legfeljebb 3,0–3,2 millió fő élhetett. Amennyiben figyelembe vesszük az egykori hódoltság területén (tehát a későbbi szűkebb Magyarország részterületén) a 16–17. század folyamán bekövetkezett településpusztulást és népességcsökkenést, akkor az említett 3,0–3,2 milliós becsült lélekszám minden bizonnyal alacsonyabb is lehetett. *Bácskai V. – Nagy L.:* Piackörzetek, piacközpontok i. m. 42–43.; *Nagy L.:* Notitiae i. m. 469–472. Legújabb számítás: a Magyar korona országainak 1792. és az 1828. évi lélekszámbecsléséhez az első katonai felmérés (1784–1785) második javított, revízió alapján közölt adatait és az 1851. évi összeírás hivatalosan publikált összesítését használtam fel. *Thirring Gusztáv:* Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1938. 36.; vö. EMN 28.* és *Katus L.:* A modern Magyarország i. m. 131.; Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. Neue Folge I. Wien 1856. 2. tábla. Az 1787. évi összesítésnél számolnunk kell a különböző okokból összeírásból kimaradt nagyobb lélekszámmal is. A Katus-féle becslés 9,6 milliós összértékéből kivonva Magyarország, Horvátország és Szlavónia, Erdély és a Katonai határőrvidék értékeit, 334 815 fős különbözetet kapunk, ami így, mint becsült érték, megfeleltethető az összeírásból kimaradt lakosságszám „eszmei értékével". Ezt lakosságarányosan hozzáadva az eredeti értékekhez a következő eredményeket kapjuk: Magyarország összeírás szerinti népessége 6 467 829 fő (69,81%), tehát a 334 815 fős többlet arányos része 233 727 főnek felel meg, így összesen $N_0 = 6\,701\,556$, $N_3 = 9\,290\,483$ ($\nu_0 = 5{,}117$ ezrelék), azaz a becsült népességszám 1792-ben 6 874 778 főnek, 1828-ban 8 261 452, kerekítve 8,3 millió főnek feleltethető meg. Horvátország és Szlavónia összeírás szerinti népessége 1787-ben 647 017 fő (6,98%), részarányos hiány 23 381 fő, így $N_0 = 670\,398$, $N_3 = 868\,456$ ($\nu_0 = 4{,}053$ ezrelék), ennek megfelelően a becsült népességszám 1792-ben 684 093 főnek, 1828-ban 791 314 főnek feleltethető meg. Erdély összeírás szerinti népessége 1787-ben 1 440 986 fő (15,55%), részarányos hiány 52 073 fő, így $N_0 = 1\,493\,059$, $N_3 = 2\,073\,737$ ($\nu_0 = 5{,}146$ ezrelék), ennek megfelelően a becsült népességszám 1792-ben 1 531 876 főnek, 1828-ban 1 842 804 főnek feleltethető meg. A katonai határőrvidék Thirring által becsült népessége 1787-ben 709 353 fő (7,66%), részarányos hiány 25 634 fő, így $N_0 = 734\,987$, $N_3 = 958\,877$ ($\nu_0 = 4{,}163$ ezrelék), ennek megfelelően a becsült népességszám 1792-ben 750 415 főnek, 1828-ban 871 487 főnek feleltethető meg. Összegezve az előbbi értékeket (8 261 452 + 791 314 + 1 842 804 + 871 487): a történeti Magyarország népességszáma 1828-ban 11 767 058, kerekítve 11,8 millió lélekben határozható meg.

vármegyében vagy kerületben magasabb volt, mint amekkorára a helyi szükséglet (az évi 9 pm/fő összefüggés alapján) becsülhető, az adott terület utólag gabonaexportáló, ellenkező esetben gabonaimportáló vidéknek minősíthető (1. melléklet). A vármegye- és kerületközpontok földrajzi koordinátáihoz rendelt ellátott-ellátatlan megyei és kerületi lakosság százalékos értékeiből pedig térbeli interpolációval meghatározható az exportáló és az importáló régiók között húzódó „határvonal", mely inkább összekötött, semmint szétválasztott. Minthogy e vonal gazdasági vonatkozásban két eltérő szerepkörű régiót kapcsolt össze, lényegében egy interakciós kontaktzónát is formált maga körül, amely az említett eljárással – a források „pontossága", megbízhatósága, valamint a becslési eljárások kifinomultsága függvényében – ma már viszonylagos pontossággal lokalizálható. Egy olyan közvetítő szerepkörű interakciós zónáról van tehát szó, ahol a helyi lakosság gabonaszükséglete épp egyensúlyban lehetett az átlagos gabonatermés mennyiségével, és ahol a termelési-fogyasztási, a keresleti-kínálati egyensúly átmenetileg fennállt. E „gabonakereskedelmi egyensúlyvonal" – röviden csak gabonavonal – sohasem tekinthető mozdulatlannak, állandónak. Inkább úgy képzelhető el, mint egy, az időjárási viszonyok szerint és a változó tájhasználat révén is szüntelen mozgásban lévő térszerkezeti elem (*linea*), amely a számos területi egyenlőtlenség következménye közül bizonyára az egyik legmeghatározóbb lehetett a Kárpát-medencében (is). Ugyanakkor a gabonavonal több az előbb elmondottaknál, lényegében egy új térszerkezeti modell, amely segít összetettebb formában megérteni a vasút korában lezajló urbanizáció gyökereit: az éghajlatváltozás által felgyorsuló piacközpontosodást mint újkori protourbanizációs folyamatot. Utóvégre a gabonavonal a valóságban inkább csak olyan, közvetve érzékelhető „aktív térszerkezeti elemként" értelmezhető, amely elsősorban a vásárvonal fogalmával rokonítható, annak egyik változataként értelmezhető.

A ma már jól ismert vásárvonal-teória, amennyire nyomon követhető, Cholnoky Jenő 1914-ben, a *Földrajzi Közlemények* hasábjain megjelent tanulmányában bukkant fel geográfiai értelemben először, mindenekelőtt a kereskedelemmel kapcsolatban. E helyen Cholnoky úgy fogalmaz, hogy „amint a települések nagyobb arányúak, a fejlődés fokozottabb, azonnal szükség van arra, hogy a különböző termelésű területek feleslegeiket egymással kicseréljék. Szembetűnőbb ebben a tekintetben az Alföld és a felvidékek ellentéte. A két különböző termelésű terület érintkező vonalára hordják a felesleget s ott cserélik ki. Azért az ilyen érintkező vonalat vásárvonalnak n[e]vezzük."[92] Mivel a szerző nem hivatkozik másra,

[92] *Cholnoky Jenő:* A földrajz összefoglalása. Földrajzi Közlemények 42. (1914) 7. sz. 378. A Kárpát-medence főbb vásárvonalait ábrázoló első, nyomtatásban megjelent térképvázlatot lásd *Uő:* Budapest

így joggal következtethetünk arra, hogy Kárpát-medencei viszonylatban ez a fogalom Cholnoky saját koncepciója, amellyel kapcsolatban bő két évtizeddel később Teleki Pál úgy fogalmazott, hogy „az alföld-felvidéki átmeneti övezetet [...] a magyar geográfiában »vásárövnek« neveztük el”.[93]

A fogalomhasználat több mint egy évszázados távlatában úgy tűnik, hogy a földrajz- és a történelemtudomány művelői körében eddig meg sem fordult a gondolat, hogy az idealizált vásárvonal (vásáröv) az adott kereskedelmi árucikkek alapján bizonyára többféle típusra is bontható, minthogy a gabonakereskedelem, a szarvasmarha-kereskedelem vagy a sókereskedelem vásárvonalai egyazon időben nem ugyanott húzódtak. Következésképp a vásárvonal Cholnoky által elgondolt, általánossá vált, idealizált formája csak kevéssé alkalmas arra, hogy segítségével átfogóan modellezük a Kárpát-medence település-, azon belül városhálózatának kialakulását egy olyan korban, amikor az egyik legmeghatározóbb városfejlesztő tényezőnek a gabonakereskedelem bizonyult. Jelen kutatás alapján úgy tűnik, hogy minden fontosabb kereskedelmi árucikk időben változó keresleti-kínálati egyensúlyvonala – amennyiben ahhoz megfelelő forrásanyag áll rendelkezésre – rekonstruálható. Úgy vélem, ezek az eltérő dinamikával változó egyensúlyvonalak összetettebb, lényegesen árnyaltabb módon teszik értelmezhetővé a táji, a regionális gazdasági-társadalmi folyamatokat. Ez pedig lehetőséget teremt arra, hogy egy eddigiektől eltérő képet formáljunk a Kárpát-medencei piacközpont-állomány, avagy a későbbi funkcionális városállomány nagy részének térszerkezetéről, mindenekelőtt a piacközponthálózat belső, hierarchikus strukturálódása és a gabonakereskedelmi hálózat közti kapcsolatról, kölcsönhatásról (2. táblázat, 3. ábra).

A vizsgált területből (221 ezer km^2) hozzávetőlegesen 107 ezer km^2 volt gabonafelesleggel rendelkező, 114 ezer km^2 pedig gabonahiánnyal küzdő vidék (2. táblázat). Az előbbi területen 106, az utóbbin 176 piacközpontot, alpiacközpontot és önforgalmú piacközpontot írtak össze 1828-ban. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a gabonahiányos régióban az átlagos központsűrűség bő másfélszer volt nagyobb, mint a gabonafelesleggel rendelkezőben (15,4 és 9,9 központ/tízezer km^2). A gabonaimportáló vidékek lényegesen magasabb piacközpontsűrűsége arra utal, hogy a gabonaelosztás kényszere miatt sűrűbb kereskedelmi

földrajzi helyzete. Földrajzi Közlemények 43. (1915) 5. sz. 195.; vö. *Uő:* Hazánk és népünk egy évezreden át. A magyarság hajdan és most. Bp. [1935.] 123. A fogalomhasználat később olyannyira elterjedtté vált, hogy eredetére – kevés kivételtől eltekintve – ma már legtöbbször nem is hivatkoznak. Lásd *Beluszky Pál – Kovács Zoltán:* A Kárpát-medence településföldrajza. In: A Kárpát-medence földrajza. Főszerk. Dövényi Zoltán. Bp. 2012. 500–501.; kivétel *Frisnyák Sándor:* Magyarország történeti földrajza. Bp. 1990. 51.

[93] *Teleki Pál:* A gazdasági élet földrajzi alapjai I–II. Bp. 1936. II. 449. A fogalomhasználathoz lásd *Mendöl T.:* Általános településföldrajz i. m. 460–463.

hálózatra volt szükség a gabonafelesleget termelő vidékekkel szemben, ahol az elosztás helyett elsősorban a termény összegyűjtésén volt a hangsúly. Ehhez pedig láthatóan elegendő volt kevesebb központ is. A piacközpontoknak csak a 33%-a, az alpiacközpontoknak is csupán a 41%-a koncentrálódott az exportáló régióban, mégis az átlagos lélekszámuk közel két és félszeresen (8448 fő) meghaladta az importáló régió központjainak átlagos méretét (3607 fő). A behozatalra szoruló régió minden egyes piacközpontlakójára 5,5 fő tisztán és 6,7 fő megosztva vonzott vonzáskörzet-lakó jutott, miközben ugyanez az arányszám az exportáló régióban 2,4 és 5,1 fő volt. Eszerint a gabonát importáló régió piacközpont-hálózata nemcsak lényegesen sűrűbb volt 1828-ban, hanem e piacközpontok kereskedelmi szolgáltatására háruló ellátott „vidéki" lakosok száma is jóval nagyobb, bő kétszerese volt annak, mint ami a gabonaexportáló régióban ekkorra kialakult.[94]

A számításokat térinformatikai adatvizualizációval párosítva megjeleníthetővé válik a szűkebb Magyarország területén az 1830-as évek átlagtermése és az 1820-as években ismert lakosságszám alapján rekonstruált gabonafogyasztás térbeli egyensúlyszerkezete, melynek központi eleme a gabonavonal volt (3. ábra). Jól látható, hogy e vonal nemcsak az alföldi és a hegyvidéki területek találkozásában futott, hanem Biharban, Pest környékén és általában a Dunántúlon zömmel hegy- és dombvidéken követhető nyomon; ezért sem azonosítható a vásárövvel. Kanizsa, Keszthely, Sárvár, Nezsider, Nagyszombat, Győr, Pápa, Balatonfüred, Veszprém, Érsekújvár, Tata, Pest, Jászberény, Tokaj, Nyíregyháza, Margita, Nagyvárad és Belényes térségében ismerhető fel a „nyomvonal", egy olyan interakciós zóna, amelyen a gabonaszállítmányoknak keresztül kellett haladniuk és ahol az átmenő forgalom számos tekintetben gazdasági és társadalmi kontaktzónát hozott létre s tartott fenn. A gabonavonal mindkét oldalától számított, hozzávetőlegesen egy-egy napi járóföldnyi távolságon belül, tehát egy 60 kilométer széles pufferzónában szóródott a teljes korabeli piacközpont-állomány nagyjából negyede, vagyis 70 központ csakúgy, mint a teljes településállomány szintén bő negyede (2480 település).

[94] Forrás: *Bácskai V. – Nagy L.:* Piackörzetek, piacközpontok i. m. 29., 45–51., 320–322., 338–341.; *Nagy L.:* Notitiae i. m. 469–472.; GHA, továbbá 2. táblázat, 4. táblázat, 3. ábra, 1. melléklet. A területi számítások az ESRI ArcGIS ArcMap 10.3 szoftver felhasználásával készültek, saját számítás.

3. ábra: A gabonatermés területi egyenlőtlenségei a szűkebb Magyarországon: a táji (regionális) gabonakereskedelem térszerkezete, a piacközpontok és piaci alközpontok hálózata az 1830-as évek körül

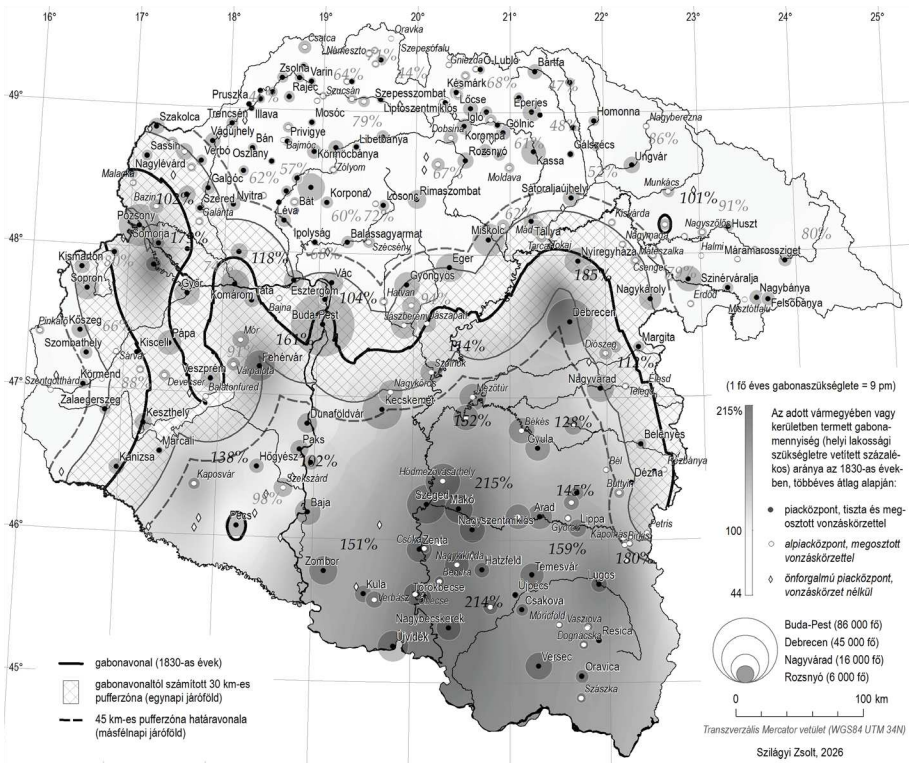

Forrás: *Bácskai V. – Nagy L.:* Piackörzetek, piacközpontok i. m. 29., 45–51., 320–322., 338–341.; *Nagy L.:* Notitiae i. m. 469–472.; *Bárándy J.:* Magyarország i. m. VIII. tábla; *Benda Gy.:* Bárándy János statisztikai adatai i. m. 130.; vö. 1. melléklet. Az adatvizualizáció az ESRI ArcGIS, ArcMap 10.3 szoftverrel, a GHA felhasználásával készült, saját számítás és szerkesztés.

Úgy tűnhet, mintha a pufferzóna piacközpontsűrűsége a zónán kívüli területhez mérten magasabb lett volna, hiszen a modellezett térszerkezet alapján a gabonavonaltól távolodva a központok száma övezetesen csökkent (lásd II–VII. zóna);[95] igaz, ezzel együtt az egyes zónák területe is zsugorodott az országterület földrajzi alakja miatt. Ezért fordulhat elő az, hogy a területarányos értékek mást

[95] Uo. A gabonavonal pufferzónájához (I. zónához) koncentrikusan illeszkedő sávokban a következőképp alakult a piacközpontok, alpiacközpontok és az önforgalmú piacközpontok együttes száma: II. zóna (30–60 km) 49 központ, III. zóna (60–90 km) 45 központ, IV. zóna (90–120 km) 52 központ, V. zóna (120–150) 31 központ, VI. zóna (150–180 km) 22 központ, VII. zóna (180 km-nél távolabb) 13 központ. Az övezetes területi számítások az ArcMap 10.3 szoftver felhasználásával készültek, saját számítás.

érzékeltetnek. A digitálisan jelenleg elérhető és időben legközelebb álló, 1865. évi településállomány adataival kalkulálva, a területarányosan számított településsűrűség viszont mind a pufferzónában, mind azon kívül már közel azonosnak tekinthető.[96] Miközben a pufferzóna központjainak népsűrűsége egy egész nagyságrenddel nagyobb, kétszer akkora (114 fő/km^2) volt, mint a többi zónában (45–69 fő/km^2); nem véletlenül, hiszen a másfél millió piacközpontlakó 32%-a a gabonavonal pufferzónájában élt ekkor. Ráadásul a korábban említett 70, pufferzónában elhelyezkedő központ 1,1 millió főt tisztán és további 2,7 millió főt más központokkal megosztva vonzott magához.[97] Így a saját népességükkel együtt ezek a piacközpontok mintegy 5,3 millió (61%) lakos életére voltak napi vagy heti szinten közvetlen hatással. Bár a pufferzóna piacközpontjai a településsűrűség vonatkozásában átlagos képet mutattak, a népességkoncentráció és a népességvonzás tekintetében inkább messze kiemelkedő jelentőséggel bírtak.

A pufferzóna sajátos vonásainak sorát tovább bővíti a kereskedelmi szolgáltatások rendkívüli koncentrációja. Bácskai Vera és Nagy Lajos kutatásából ismerjük, hogy 1828-ban hány hivatásos (gazdasági tevékenysége után adózó) kereskedőt tartottak nyilván az egyes piacközpontokban, és mennyi volt ugyanitt a zsidó lakosság lélekszáma.[98] Az utóbbit azért tartották fontosnak, mert az összeírásból kimaradtak azok a kereskedők, akik nem fizettek adót a kereskedelmi tevékenységük után, és azért is, mert e nem adózó kereskedők aránya a zsidó lakosság keresőinek körében igazoltan magasabb volt. Tulajdonképpen olyan indikátort láttak ebben az arányszámban, amelynek felhasználásával arra lehet következtetni, hogy a zsidó lakosság nagyobb arányú jelenléte együtt járt a nem adózó kereskedők magasabb számával.[99] Bár az adózó kereskedők és a zsidó lakosság száma nem vonható össze, mégis egymást kiegészítve, közvetve jelzik, hogy hol lehetett magasabb a kereskedelemmel

[96] Minden tízezer km^2-re a pufferzónában 414, azon kívül 411 település jutott. A pufferzónában az országos átlaghoz (6,2 piacközpont/tízezer km^2 és 5,1 alpiacközpont/tízezer km^2) mérten valamelyest alacsonyabb volt a piacközpontok (6,0) és enyhén magasabb vagy inkább közel azonos az alközpontok sűrűsége (5,2 alpiacközpont/tízezer km^2), amit alighanem az magyaráz, hogy egy olyan átmeneti zónáról volt szó, ahol a gabonakereslet és a gabonakínálat a vidéki lakosság számára nagyjából egyensúlyban állt. Tehát a legtöbb faluban a zónán belül megtermett a szükséges éves mennyiségű gabona. Ebben a zónában a piacközpontok gabonakereskedelmi szerepköre az összegyűjtés vagy az elosztás helyett inkább az átmenő áruforgalom továbbítására összpontosult, ezért a központok sűrűsége nem mutat magasabb koncentrációt; átlag körül vagy attól enyhén elmaradva alakult a denzitás. Csak a nagyobb népességkoncentrációjú, kedvezőbb forgalmi viszonyokkal rendelkező központok magasabb kereslete billentette fel a tér ezen pontján az egyensúlyt. (A gabonavonaltól mért 30 km-nyi távolság hozzávetőlegesen megfelelt egy napi járóföldnek.)

[97] Eszerint az egynapi járóföldnyi pufferzónához kötődött az ország összes tisztán vonzott lakosságának 29%-a, a megosztva vonzott népességnek pedig a 36%-a, az arányszámok a másfélnapnyi járóföld pufferzónájában pedig 39 és 51%-ban határozhatók meg.

[98] A vonatkozó adatokat az alpiacközpontokra és az önforgalmú piacközpontokra nem közölték.

[99] *Bácskai V. – Nagy L.:* Piackörzetek, piacközpontok i. m. 338–341.

foglalkozók száma, hol volt sűrűbb a kereskedelmi interakció és gyakoribb a kereskedelmi tevékenység. Ennek megfelelően az összes, piacközpontban élő adózó kereskedő (6401 fő) 46%-a és a piacközpontok teljes zsidó lakosságának (42 470 fő) 45%-a a pufferzónában élt a reformkor kezdetén. Sőt, amennyiben a gabonavonaltól másfélnapi járóföldön belüli zónát nézzük, még jelentősebb az arányuk (53 és 57%). Eszerint megalapozottan állítható, hogy az 1820–1830-as években a gabonavonal szűk pufferzónájában élt az akkori Magyarország kereskedelemmel foglalkozó piacközpontlakóinak a nagyobbik fele.

Megfigyelhető továbbá, hogy a gabonaimportáló régió nem pufferzónába eső részén a településsűrűség kétszer magasabb volt, mint az exportáló régió pufferzónán kívüli magterületén (566 és 236 település/tízezer km^2). Ehhez képest a népességkoncentráció épp fordítva alakult: míg az előbbi vidéken 3,4 millióan, addig az utóbbin valamivel többen, közel 3,7 millióan éltek az 1860-as években.[100] De különbség mutatkozott abban is, hogy az exportáló régió magterületén ekkor az egy főre jutó mezőgazdasági jövedelem (12 forint 24 fillér) mintegy kétszeresen meghaladta az importáló magterületen kimutatható jövedelmet (6 forint 1 fillér). Ugyanakkor e kései kimutatásból az is jól látszik, hogy míg az előbbi területen a földminőség messze meghaladta az országos átlagértéket,[101] és elérte a kataszteri holdankénti 4 forint 2 fillér mezőgazdasági tiszta jövedelmet, addig az utóbbi magterületen ez az érték mindössze 1 forint 62 fillér volt, vagyis az exportáló régió magterületén általánosan két és félszer jobb minőségű termőföldön gazdálkodtak. Az importáló régióban hiába állt művelés alatt mintegy 8%-kal nagyobb kiterjedésű termőföld, ha a talaj minősége lényegesen gyengébb volt, s a földből származó jövedelem is mintegy harmadával elmaradt az exportáló régióban jellemző összegtől. Mindez érthetővé teszi, miként alakulhatott ki az importáló régióban az a nagyfokú gabonakereslet, amely mozgásban tartotta a régiók közti gabonakereskedelmet, egyúttal az is érthetőbbé válik, hogy miként fejlődhetett ki a régiókat egymással összekötő gabonakereskedelmi hálózat részeként a piacközpontok rendszere.

Az első katonai felmérés alapján a közelmúltban Demeter Gábor felépítette a Temesköz nélküli szűkebb Magyarország 1780-as évekre érvényes, többváltozós településszintű fejlettségi adatbázisát. A korlátozott adatmennyiséggel végzett számítás alapján is elmondható, hogy a pufferzóna településállományának 47%-a átlag feletti, 23%-a átlag körüli fejlettségű volt, és csak 30%-a bizonyult átlag alatti fejlettségűnek. Ugyanez az arány a pufferzónán kívül rendre 35, 21

[100] Vö. 94. jegyz.

[101] Az 1828-ban felmért területen 1865-ben összeírt adatok alapján a földminőség átlagos értéke 2,87 Ft/kat. holdban állapítható meg. GHA alapján saját számítás.

és 44%-ra tehető. Ennélfogva a pufferzóna átlag körüli vagy átlag feletti fejlettségű településeinek aránya közel 14 százalékponttal volt magasabb, mint a zónán kívüli részeken.[102] Mindezek mellett az is elmondható, hogy az exportáló magterület településállományának 49%-a átlagon felüli fejlettségű volt az importáló magterülettel szemben, ahol ez az arány mindössze 35% körül alakult. Eszerint az exportáló magterület települései között nemcsak lényegesen nagyobb arányban fordultak elő az átlagtól fejlettebb települések, hanem itt az átlag alatti fejlettségű falvak és városok aránya is érzékelhetően alacsonyabb volt már az 1780-as években is (4. ábra).

Az előbbiek kontextusában fontos hangsúlyozni, hogy az elmúlt évek kutatásai nem véletlenül irányították a zsellérek társadalmi és gazdasági szerepének vizsgálatára a figyelmet.[103] Olyan társadalmi rétegről van szó, amelynek tagjai általában nem rendelkeztek földbirtokkal, egy részüknek volt saját háza, más részüknek viszont még az sem. Mivel sem a házas (háztulajdonnal rendelkező), sem a házatlan zsellérek nem voltak földhöz kötve, s mivel csak a saját fizikai munkaerejüket bocsáthatták áruba, így egy földrajzilag mobil réteg alakulhatott ki ebből a csoportból. Ezáltal több lehetőségük adódott a jövedelemszerzésre, ami hatással volt e réteg munkavállalói magatartására és gondolkodására, elősegítve körükben a társadalmi mobilitást. Lényegében egy olyan rétegről van szó, amelynek térbeli koncentrációja – mint egykori lokális gazdasági-társadalmi potenciál – hozzájárult a későbbi magasabb fejlettségi szint eléréséhez. Vagyis azok a települések, ahol a zsellérek aránya nagyobb volt, jó eséllyel eleve fejlettebbek voltak vagy idővel még fejlettebbé vál(hat)tak. Az 1773. évi, valamint az 1784 és 1786 között keletkezett források adatai alapján számított (öt, illetve három szinten skálázott) települési fejlettség és a zsellérek településen belüli aránya között mért korreláció értéke (r = 0,91) arra utal, hogy rendkívül szoros kapcsolat állt fenn már a 18. század végén a zsellérek koncentrációja és a települési fejlettség szintje között. Megfigyelhető ugyanakkor az is, hogy a zsellérek aránya enyhén magasabb (12,1%) volt a pufferzónában, szemben a zónán kívüli területtel (10,8%).

---

[102] Forrás: 3. ábra, GHA, *Demeter Gábor:* Területi egyenlőtlenségek nyomában a 18. századi Magyarországon. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. A vidék vonzásában 7.) Bp. 2024. 217–234. A települési fejlettségi adatbázis és a komplex fejlettségi mutató (a továbbiakban KFM) kiszámítása Demeter Gábor munkája, míg a KFM értékek matematikai normalizálása saját számítás. A települések különféle régiók és területek szerinti leválogatása az ESRI ArcGIS ArcMap 10.3 szoftverrel készült, saját számítás és szerkesztés.

[103] *Benda Gyula:* Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849. Szerk. Fenyves Katalin – Szijártó M. István. (Mikrotörténelem 3.) Bp. 2008. (Posztumusz.); *Demeter G.:* Területi egyenlőtlenségek i. m.; *Demeter Gábor – Szilágyi Zsolt – Pinke Zsolt:* Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszabályozások regionális következményei (1720–2020). Századok 156. (2022) 5. sz. 963–999.

4. ábra: A Kárpát-medence településeinek többváltozós modell szerinti fejlettsége az 1780-as években, az ötven évvel későbbi gabonavonal pufferzónájában

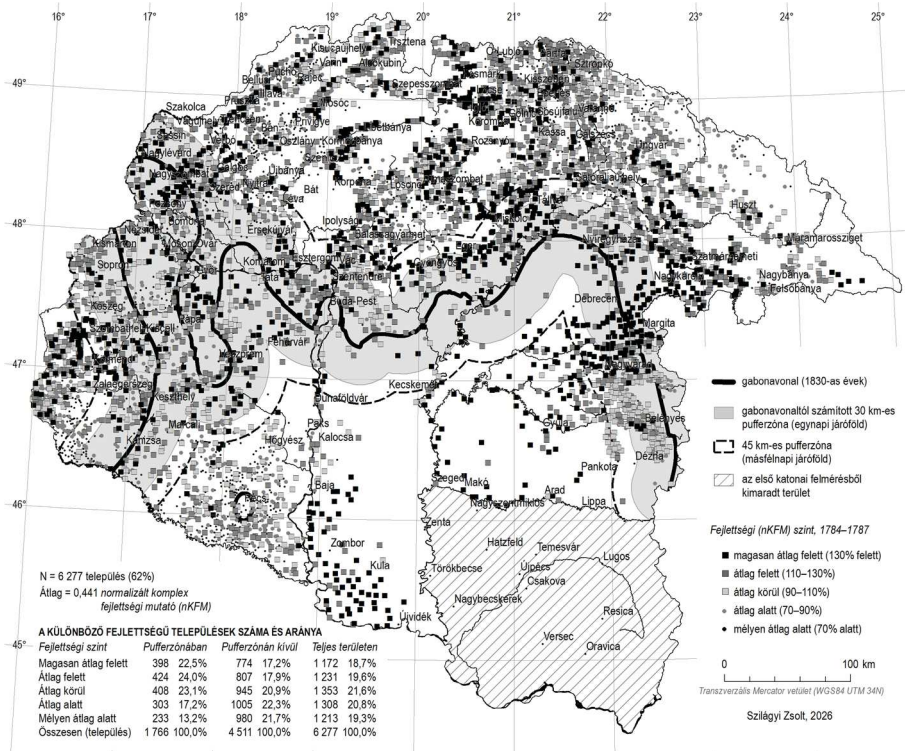

Forrás: *Bácskai V. – Nagy L.:* Piackörzetek, piacközpontok i. m. 29., 45–51., 320–322., 338–341.; *Bárándy J.:* Magyarország i. m. VIII. tábla; *Benda Gy.:* Bárándy János statisztikai adatai i. m. 130.; *Demeter G.:* Területi egyenlőtlenségek i. m. 217–234. Az adatvizualizáció az ESRI ArcGIS, ArcMap 10.3 szoftverrel, a GHA felhasználásával készült, saját számítás és szerkesztés.

Továbbá szoros összefüggés mutatható ki a jobb minőségű termőföldek és az azt megművelő települések népsűrűsége (r = 0,87), illetve a zsellérek településeken belüli sűrűsége között (r = 0,85).[104] Másképpen fogalmazva: a jobb minőségű termőföldek térségében népesebb települések alakultak ki, ahol zsellérek is nagyobb arányban éltek. Ők ott koncentrálódtak nagyobb mértékben, ahol a jobb minőségű földeken végzett munkájukért kedvezőbb jövedelemre számíthattak. Többek között ezek a körülmények is hozzájárultak a zsellérek 18. században kibontakozó, majd a 19. században felgyorsuló polgárosodásához,[105] kivált azokban

[104] Forrás: GHA, saját számítás.
[105] Lásd *Benda Gy.:* Zsellérből polgár i. m.

a központokban és azok közvetlen települési környezetében, ahol jó vagy legalább átlagos minőségű termőföldek alkották a határt, ahol kedvező forgalmi viszonyok, így előnyös gabonakereskedelmi kapcsolatok formálódtak a 18. század második felétől. Mindehhez az is nagy mértékben hozzájárult, hogy a nagyállattartó gazdálkodásról fokozatosan szántóföldi növénytermesztésre átálló táji gazdaságok – a jobb minőségű földhöz kapcsolódóan – kedvező (de nem kizárólagos) körülményeket teremtettek a nagyobb népességkoncentrációk kialakulásához, hozzájárulva ezzel a kereslet-kínálati rendszer átformálódásához. Ezt bizonyítja, hogy amíg a jobb minőségű termőföldek környezetében száz négyzetkilométerenként átlagosan csak 4–5, addig a gyengébb termőképességű vidékeken már inkább 5–6 településre tehető a formálódóban lévő településhálózat sűrűsége ($r = -0{,}60$).[106] Abból, hogy az átlag feletti minőségű termővidékeken ritkább volt az említett hálózat, az is következett, hogy ezek az egymástól távolabb fekvő települések nagyobb, átlagosan 20–23 km^2 kiterjedésű határral rendelkeztek az átlagon aluli, gyengébb termőföldek sűrűbb hálózatú vidékével szemben, ahol a települések átlagos közigazgatási területe 17–20 km^2 körül alakult ($r = 0{,}64$).[107] A kedvezőbb termőkapacitású exportáló régió településállománya tehát ritkább, falvainak és városainak határa pedig nagyobb kiterjedésű volt; már csak azért is, mert az extenzív keretek között működő agrárgazdaság számára nagyobb termőterületre volt szükség. A nagyobb termőkapacitás pedig potenciálisan nagyobb bevétel realizálását jelentette a gabonatermelési és -kereskedelmi tevékenységben részt vevő rétegek, társadalmi csoportok számára. A népességnövekedéshez igazodó kereslet keltette lokális, majd kontinentális gabonakonjunktúrák a gabonaexportáló régiók településein, illetve e települések társadalmában rétegspecifikusan differenciált tőkekoncentrációt eredményeztek. Ez nemcsak a gabonakereskedelmi, hanem a piacközponti hálózatot is koncentráltabbá (sűrűbbé) formálta, aminek következtében e rendszerek hálózatosodása látványosan felgyorsult a 18. század utolsó és a 19. század első harmadában. Tulajdonképpen ezt a kontinens egészére kiterjedő összetett strukturális változást mint alkalmazkodó átalakulást ismerhetjük fel a Kárpát-medencei piacközpontosodás folyamatában.

Érdemes megfigyelni, hogy számos olyan vidéken nőtt a zsellérek területi koncentrációja, ahol a települési fejlettség megyei átlaga az országos átlagérték fölött alakult, illetve ahol a 19. század során az átlagos fejlettség szintje kedvező irányba változott. Az ilyen növekvő fejlettségű és növekvő zsellérsűrűségű megyék közé tartozott Pest, Gömör-Kishont, Nógrád vagy Baranya, ahol az ipar és/vagy a bányászat nyomában felfutó különféle szolgáltatások, köztük a

[106] Forrás: GHA, saját számítás.
[107] Uo., saját számítás.

kereskedelem révén egyre nagyobb arányban nőtt a munkaerőpiaci kereslet.[108] Alighanem ezt a lehetőséget használták ki a szabadon mozgó zsellérrétegek, amikor ezeket a vidékeket választották vándorlási célterületnek. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy néhány megyében, például Borsodban, Szepesben, Zemplénben vagy Zólyomban, ahol az átlagos települési fejlettségi szint az országos átlaghoz mérten stagnált vagy romlott, a zsellérek száma és területi koncentrációjuk is látványosan csökkent, alighanem az elvándorlások következményeként. A bevándorlási célterületek között nagy valószínűséggel ott szerepelhettek a piacközpontok vagy ezek közvetlen környezetében fekvő falvak is. A kvantitatív források egyelőre csak korlátozottan állnak rendelkezésre települési szinten, ezért a foglalkozásszerkezeti viszonyok még nem vizsgálhatók; miképp az sem, hogyan változott a piacközpont-állomány zsellérsűrűsége. Pillanatnyilag annyi állítható, hogy az 1780-as években a későbbi piacközpontok zsellérsűrűsége közel kétszeresen meghaladta az országos átlagértéket (6,3 és 3,4 fő/km^2), ami arra utal, hogy a piacközpontok már ekkor olyan helyeknek bizonyultak, ahol többféle lehetőség adódott a jövedelemszerzésre, és ahol szabad munkavállalóként a zsellérek nagyobb arányban érvényesülhettek.

Végül elengedhetetlen, hogy ne csak az 1830-as évek gabonavonaláról alkossunk képet, ha a statikus állapot mellett a változást is szeretnénk érzékelni. Szokatlan lehet azonban, hogy a most következő részben megbomlik a kronológiai sorrend. Ennek egyszerű okai vannak. Először is a Bárándy-féle forrás kivételes, ugyanis a kutatás jelen állása szerint nem rendelkezünk hasonlóval a vasút előtti korból, ezért a modell is csak erre épülhetett megbízhatóan. Másodszor a piacközpont-hálózat rekonstrukciója erre a korra készült el korábban. Harmadszor a Bárándy-féle adatok nélkül jelenleg nem lehetne olyan terület- és népességarányos terménybecslést végezni, amely alapján rekonstruálható lenne egy korábbi gabonavonal térszerkezete (1. melléklet). Így válik érthetővé, miért helyeződött a hangsúly előbb az 1830-as viszonyokat bemutató modellre. Az pedig, hogy ezek után miért az 1790-es évekre nyílik rálátásunk, egyrészt annak tudható be, hogy a vármegyék népességszámát csak az 1780-as évek közepén végrehajtott felmérés alapján ismerjük, másrészt pedig annak, hogy az ország átlagos éves gabonatermés-mennyiségével kapcsolatban korabeli becslés is csak az 1788 és 1797 közötti időszakra érhető el. Mindezek után fontos hangsúlyozni, hogy e korai időszak rekonstrukciója egyelőre csak vázlatos képet ad a vonatkozó términtázatról, amely a becslési eljárás és az erre épülő modell finomításával idővel pontosabbá,

[108] Forrás: GHA; *Benda Gyula:* Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. (Számok és Történelem 1.) Bp. 1973. 148.; *Demeter G.:* Területi egyenlőtlenségek i. m. 217–234. A számításokat 8724 település adatainak felhasználásával végeztem.

megbízhatóbbá tehető. A két időszak térszerkezetének összehasonlító elemzése – a vélhető pontatlanságok ellenére is – segíthet megérteni azt a strukturális változást, egyben dinamikát, amelynek során a kereslet-kínálat függvényében a gabonavonal egyszerre igazodott a gazdasági-társadalmi folyamatokhoz, és alakította is azokat.

5. ábra: A gabonatermés területi egyenlőtlenségei a Kárpát-medencében: a táji (regionális) gabonakereskedelem térszerkezete az 1790-es évek körül

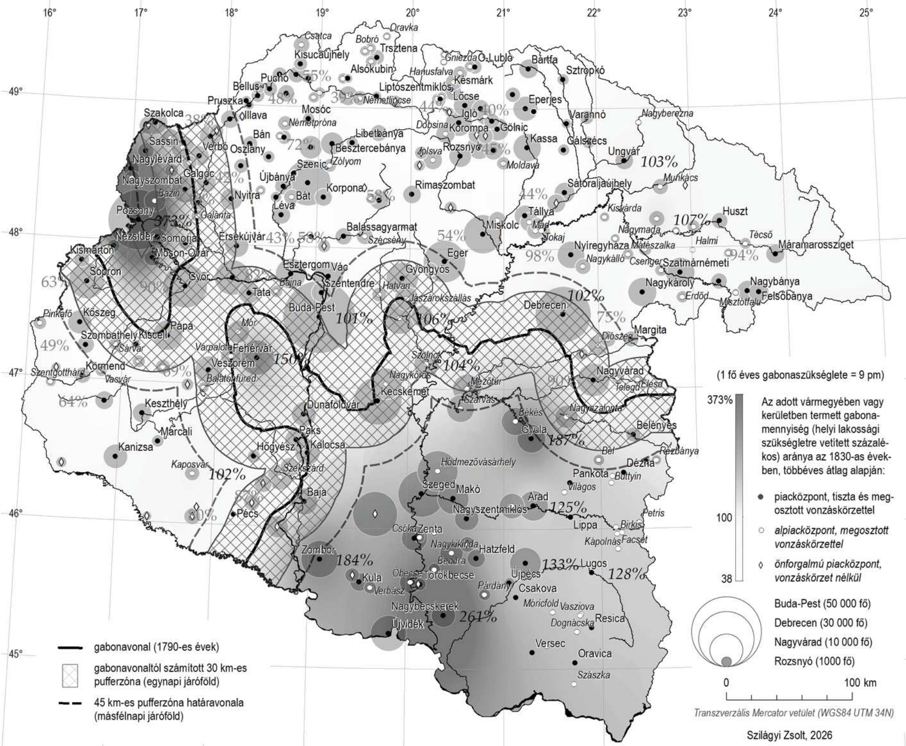

Forrás: *Bácskai V. – Nagy L.:* Piackörzetek, piacközpontok i. m. 29., 45–51., 320–322., 338–341.; *Nagy L.:* Notitiae i. m. 469–472.; *Bárándy J.:* Magyarország i. m. VIII. tábla; *Benda Gy.:* Bárándy János statisztikai adatai i. m. 130.; EMN; lásd 1. melléklet. Az adatvizualizáció az ESRI ArcGIS, ArcMap 10.3 szoftverrel, a GHA felhasználásával készült, saját számítás és szerkesztés.[109]

[109] Megjegyzés: a piacközpontok és piaci alközpontok hálózata az 1828. évi struktúrát mutatja, a központok lélekszáma viszont az 1780-as évek állapotát tükrözi.

Az 1790-es évekre végzett rekonstrukció alapján az látható, hogy a vizsgált területen a gabonavonal még nem egybefüggő térszerkezeti elemként jelenik meg, hanem olyan struktúraként, amely két, egymástól elkülönülő gabonaexportáló régió köré szerveződött (1. melléklet, 5. ábra). Az egyik a Kisalföld területén Moson, Óvár és Pozsony központtal, a másik pedig az Alföld déli vidékén Nagybecskerek, Zombor és Szabadka centrummal rajzolódott ki. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a 18. század végén a gabonaimportáló régió két magterületét, a Dél-Dunántúlt és a Felföldet látszólag egy „korridor" kötötte össze egymással a Balatontól északra, a tóval párhuzamos irányban húzódva. A korridor lényegében a két exportrégió közös pufferzónáján haladt keresztül észak–dél vagy északkelet–délnyugat irányban, ami kereskedelmi szempontból különösen dinamikus térré formálta e vidéket a tranzitfolyosók minden előnyével együtt (5. ábra). Olyan városok fejlődtek ebben a térségben, mint Érsekújvár, Komárom, Győr, Pápa vagy Veszprém. Közülük Komárom és Győr voltak a legmeghatározóbb piacközpontok a 18. század végén, köszönhetően annak, hogy nemcsak a Duna völgyében feküdtek, hanem az említett folyosó területén is. Ezek után talán egyértelműbb, miért válhattak e városok az exportáló és az importáló régiók találkozásánál a gabonakereskedelem meghatározó központjaivá egészen addig, amíg szerepüket Pest fokozatosan át nem vette a 19. század első harmadában.

Az 1790-es évek két gabonavonala más megvilágításba helyezi a későbbi, 1828. évi piacközpontok egész sorának „fejlődési" útját. Galgóc, Nagyszombat, Galánta, Óvár, Győr, Pápa és Sopron a Kisalföldön; Pécs, Baja, Kalocsa, Paks, Veszprém, Fehérvár, Buda, Pest, Kecskemét, Nagykőrös, Jászberény, Gyöngyös, Szolnok, Debrecen, Nagyvárad, Nagyszalonta és Belényes az Alföldön, helyenként a Dunántúlon – láthatóan egytől egyig mind „ráfűződtek" a gabonavonalakra. Tulajdonképpen szorosan követték a két futásvonalat. Ugyanakkor ezekhez olyan további piacközpontok kapcsolódtak a gabonavonalak másfélnapi járóföldtávolságán belül (vagy azokhoz egészen közel), mint Vágújhely, Nagytapolcsány, Nyitra, Érsekújvár, Esztergom, Vác, Szentendre, Eger, Diószeg és Margita északról, valamint Gyula, Békés, Szarvas, Zombor, Vasvár, Körmend, Szombathely és Kőszeg délről (5. ábra). Mindez arra enged következtetni, hogy a térben és időben változó gabonavonalak eddig nem ismert, jelentős hatással lehettek a piacközpontosodás folyamatára. Jól érzékelhető, hogy e vonalak mozgása előnyösebb helyzetbe hozhatott közeli településeket, piacközpontokat, mint ahogyan az is felismerhető, hogy visszafoghatta vagy akár meg is törhette egy-egy terület fejlődésének lendületét, amikor nyomvonalat váltott. Olyan ez, mint amikor a szüntelen kanyargó folyam lefűződő ágai, szemben az élő mederrel, már csak holtágként lehetnek befolyással a partjukon fekvő települések fejlődésére.

A gabonavonalak egyúttal arra is rámutatnak, miként terjedt térben és időben a szántóföldi növénytermesztés elsősorban a Dunántúlon, a Közép- és az

Észak-Tiszántúl térségében, és hogyan vált fél évszázad alatt, 1780 és 1790, valamint 1830 és 1840 között a két gabonaexportáló régió egyre kiterjedtebbé, többé-kevésbé egybefüggő térséggé. Magyarázzák továbbá azt is, hogy miként zsugorodott mindeközben az importáló régió területe az Alpokaljára, a Felföldre és olykor Kárpátaljára. Kétségtelen, hogy ebben a folyamatban meghatározó szerepet játszott a klímaváltozás. A stabil éghajlat kialakulását megelőzően a hűvösebb és csapadékosabb 17–18. század fordulóján gyanítható, hogy a Kárpát-medencei gabonavonal délebbre húzódhatott, mint ahol a 18. század végén a becslések alapján térképezhető: nagyjából a Bácska–Bánát északi peremvidékén, esetleg attól még északabbra futhatott. A 18. század eleji gabonavonalak térbeli rekonstruálásához azonban nem állnak rendelkezésre olyan jellegű és részletességű források, mint amelyek a század végétől már elérhetők. Egyelőre annyi valószínűsíthető a rendelkezésre álló klímamodellek alapján (1. ábra, 2. ábra), hogy 1720 és 1790 között a téli félév középhőmérséklete átlagosan 0,5 Celsius-fokkal emelkedett, ami a Kárpát-medencében bizonyosan északi irányba tolta a (fő) gabonavonalat, nagyjából abba a pozícióba, ahol az az 1790-es években kimutatható volt. Majd a 19. század első felében a téli félév középhőmérséklete az említett okok miatt ugyanennyivel vissza is esett. Az, hogy ezt az újabb lehűlést nem követte a gabonavonal alkalmazkodó mozgása, tehát hogy nem tolódott ismét délebbre, leginkább arra vezethető vissza, hogy a gabona termesztése szempontjából legalább annyira fontos időszak a nyári, mint a téli félév. Márpedig Rácz Lajos kutatásai épp arra mutatnak rá, hogy 1790 és 1810 között a nyári félévek nem követték a hőmérsékletváltozás téli félévi trendjét. A nyarak nem lettek oly mértékben hűvösebbek, mint a téli hónapok; ráadásul a stabil klímaperiódushoz képest a 19. század első felében mind a nyári, mind a téli középhőmérséklet emelkedő tendenciát mutatott. Ez értelmezhetővé teszi, hogy az 1830-as évekre miért nem húzódott vissza a gabonavonal déli irányba; ellenkezőleg, miképp állt elő, hogy a görbe futásvonala a Tiszántúlon hozzávetőlegesen 70, a Duna–Tisza közén 50, míg a Dunántúlon helyenként akár több mint 100 kilométerrel északabbra vagy nyugatabbra tolódott (3. ábra, 5. ábra).

Kétségtelenül olyan összetett folyamatról van szó, amelyben az éghajlat csupán az egyik tényező a demográfia alakulása, a határhasználat megváltozása vagy a piacközpont-hálózat kiépülése mellett. Csak ezek függvényében válik modellezhetővé és megérthetővé a gabonavonallal kapcsolatban, hogy miért épp akkor alakult ki, amikor; miért úgy jött létre, ahogyan; és legfőképpen miért épp ott működött, ahol utólagosan kimutatható. Hogyan értelmezhetnénk ezt másként, mint az éghajlatváltozás, valamint a gazdasági és társadalmi struktúrák finom összjátékának következményeként? Végtére is éppen ennek az alkalmazkodó változásnak volt a függvénye a piacközpontok kialakulása és szüntelen formálódása mind lokális, mind regionális szinten.

Tehát a gabonavonal pufferzónájának mint meghatározó térszerkezeti elemnek[110] nem a településföldrajzi adottságai és nem is a demográfiai vonásai miatt tulajdonítható utólag kiemelt szerep a Kárpát-medencei piacközponthálózat formálódásában. Ezek a vonások ugyanis alig különböztek a nagytáji átlagtól. Sokkal inkább azért jelentős, mert a gabonavonal köré történő szerveződés olyan áruközvetítői, kereskedelmi szerepkört erősített fel a 18. század folyamán a gabonavonal zónájában, amelynek kibontakozása egyfelől összefüggésbe hozható a stabil klíma biztosította, Kárpát-medence-szerte érzékelhető népességnövekedéssel és a gabonakereslet keltette regionális gabonakonjunktúra gazdasági előnyeinek kihasználására való törekvéssel. Másfelől pedig azért kiemelkedő jelentőségű e zóna, mert a koncentrált kereskedelmi funkció nemcsak egy dinamikusan fejlődő piacközponti szerepkör kibontakozásához, hanem egy sajátos társadalomszerkezeti átalakuláshoz is kedvező környezetet biztosított. Végtére is ezek a sajátos vonások teremtettek olyan körülményeket, és biztosítottak az itt élők számára kedvező pozíciót, amelyek egy, a környezetüktől eltérő, dinamikusan változó teret hoztak létre, s ez rendkívüli előnyöket kínált mindazok számára, akik a kedvező gazdasági, társadalmi és bizonyára kulturális környezetben lehetőséget láttak, és azt igyekeztek ki is használni. A gabonavonal és pufferzónája tehát egy olyan interakciós kontaktterületként értelmezhető, ahol a gazdasági-társadalmi transzformációk felgyorsultak. Olyan városok fejlődtek tovább és alkalmazkodtak még inkább a megváltozó körülményekhez sikeresen ebben a zónában és közvetlen környezetében, mint Pozsony, Győr, Fehérvár, Pest, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Debrecen vagy Nagyvárad.

Záró gondolatok az új, interdiszciplináris modellről

A hazai urbanizáció- és modernizációtörténeti diskurzusban hosszú ideje megkérdőjelezhetetlen a vasút térszerkezet-formáló szerepe. Az elmúlt években folytatott tudományos kutatásaimban – nem elvitatva a gőzvontatás későbbi jelentőségét – a vizsgálat fókuszpontját a megelőző másfél évszázadra helyeztem. Alapelgondolásom szerint a Kárpát-medencei urbanizáció és modernizáció nem a 19. század második felében lejátszódó technológiai fejlődés eredménye, mint ahogyan azt eddig súlyozottan gondoltuk, hanem egy sokkal mélyebb, ökológiai

[110] A pufferzóna területe az ArcMap 10.3 szoftverrel végzett számítás alapján 59 939 km^2 volt. Saját szerkesztés és számítás. A gabonavonal mindkét oldalától mért 30–30 km-es pufferzóna alapterülete megközelítette a 60 ezer km^2-t, ami a vizsgált területnek bő negyedét (27%) adta. Ebben az aktív zónában koncentrálódott a szűkebb Magyarország piacközpont-állományának hasonlóan több mint a negyede (26%), a piacközpontlakóknak közel a harmada (32%), míg az adózó kereskedőknek pedig már csaknem a fele (47%) az 1820–1830-as évek fordulóján. Forrás: lásd 94. jegyz., saját számítás.

és gazdasági-társadalmi gyökerű folyamat része, amely a gabonakereskedelem által vezérelt piacközpontosodás révén bontakozhatott ki. Ezzel a figyelmet a településhálózat funkcionális vagy társadalomtörténeti szempontú[111] vizsgálatáról a gazdasági-ökológiai-klimatikus viszonyok kapcsolatára és ezek értelmezésteremtő kontextusaira igyekszem áthelyezni. Ehhez a tömeges adatfeldolgozás és adatvizualizáció, a kvantitatív és a kvalitatív történetírás párhuzamos alkalmazása olyan lehetőséget teremt, amely az új tézisek mentén hidat emelhet a reáltudományok és a humán tudományok, különösen a földrajz és a történelem között.

Az előttem járók eredményei és a saját kutatásaim alapján az 1710 és 1790 közti időszak nyugat- és közép-európai viszonylatban csendes évszázadként, Kárpát-medencei vonatkozásban pedig stabil klímaperiódusként azonosítható. Úgy vélem, hogy ez a relatíve stabil éghajlat vált motorjává annak a demográfiai robbanásnak, amelynek során alig hét évtized alatt megduplázódott a táj lakossága. E tézis felülbírálja a hagyományos történetírás eredményeit, miszerint a népességszám látványos emelkedésének hátterében elsősorban nem a bevándorlás, hanem főként a kedvező éghajlati feltételek által támogatott természetes szaporodás állt, ahogyan azt már korábban Benda Gyula is sejtette.[112] A klímastabilitás végső soron nemcsak biológiai értelemben, hanem bizonyára lélektani és üzleti vonatkozásban is növekvő biztonságot nyújtott a földművelésből és a gabonakereskedelemből élő társadalom számára. Emellett olyan feltételeket teremtett, amelyek hosszú távon lehetővé tették a piacközpontosodás felfutását, a piacközpont-hálózat vasút előtti „virágkorát". Ennek ellenére világossá vált, hogy a stabil klíma biztosította egyensúlyi helyzet rendkívül törékeny volt. Amint a bolygó növekvő geológiai aktivitása miatt a vulkánkitörések következményei és a Dalton-minimum megtörték a viszonylagosan stabil éghajlatot, s a klíma ismét szélsőségessé vált, a gabonakereskedelemre épülő rendszer a válság jeleit mutatta. A nyár nélküli év és az azt követő évek éhínségei, különösen a Tiszántúlon és az érintkező hegyvidéken, megmutatták a piacközpontosodás éghajlati kitettségét és az újkori protourbanizációs folyamat sérülékenységét.

A fokozatosan kibontakozó demográfiai nyomás és az ehhez kapcsolódó, hosszan tartó kontinentális gabonakonjunktúra alapjaiban rendezte át a Kárpát-medence, kivált az Alföld gazdasági struktúráját; miközben a nemzedékeken át

---

[111] Ezek közül néhányat megemlítve: *Bácskai V.:* Városok Magyarországon i. m.; *Beluszky Pál – Győri Róbert:* Magyar városhálózat a 20. század elején. (Dialóg Campus Szakkönyvek.) Bp.–Pécs 2005; *Gyáni Gábor:* Az urbanizáció társadalomtörténete. Tanulmányok. Kolozsvár 2012; *Kubinyi András:* Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. (Dél-alföldi Évszázadok 14.) Szeged 2000.

[112] *Benda Gyula:* Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Bácskai Vera – Gyurgyák János – Kövér György. Bp. 2006. (Posztumusz.) 203–213.

fennálló stabil éghajlat lehetővé tette, különösen alföldi környezetben, a „vetésszerkezet optimalizálását". A kényszerű, túlélést segítő veteményekből, mint a kétszeres (búza és rozs vegyes vetése) vagy a köles mindinkább háttérbe szorultak, a piaci értékesítésre szánt búza pedig a 19. század közepére egyre meghatározóbb növénye lett a szántóföldeknek. Az említett század elejére pedig már egy olyan kombinált (szárazföldi és vízi úton történő) áruszállítási kereskedelmi hálózat is kiépült a Kárpát-medencében, amely a gabonafelesleggel rendelkező exportrégiókat és a behozatalra szoruló importvidékeket kapcsolta össze egymással. A kutatás új módszertani alapja ezen a ponton nyer jogosultságot, ugyanis elgondolásom szerint a gabonavonal épp e két régió között létrejött olyan dinamikus térszerkezeti elemként képzelhető el, amely egy folyamatosan mozgásban lévő interakciós zónaként működött. A piacközpontosodás differenciált folyamatának értelmezése pedig pontosan ebben a feszültségtérben nyeri el új jelentését. Eszerint a szóban forgó zóna egy olyan referenciapont, amelyhez mérten a piacközpontoknak két eltérő típusa különböztethető meg: a gabonaexportáló régiókban kialakuló, inkább gyűjtő szerepkörű központoké, valamint a gabonaimportáló régiókra jellemző, inkább elosztó jellegű centrumoké. Megfigyelhető továbbá egy harmadik típus is, amely a közvetítő szerepkörű piacközpontokban ismerhető fel. Ez utóbbiak az importáló és az exportáló régiók között, a mozgásban lévő gabonavonal zónájában formálódtak. A piacközpontok sűrűsödése, számításaim szerint, épp itt vált a legélénkebbé, ahol a kereslet és a kínálat közti tranzitforgalom gyaníthatóan erősebb, a tőkekoncentráció pedig vélhetően intenzívebb volt.

A kvantitatív források térinformatikai adatvizualizációja nyomán megállapítható, hogy a gabonavonal nem illeszkedett sem a jól ismert Kárpát-medencei vásárvonalhoz, sem pedig a főbb folyóvízi útvonalakhoz – annak ellenére, hogy a vasút előtti urbanizációt gyakran épp ezek határozták meg –, ezért a gabonavonal-koncepció még inkább megerősítést nyer olyan új térszerkezeti modellként, amely egy más minőségű, eddig nem ismert interpretációját kínálja a korai urbanizációs folyamatoknak. Mivel a modell térszerkezete teljesen eltér az említett struktúrák térbeliségétől, a gabonavonal zónájában utólag mérhető gazdasági-társadalmi koncentráció meggyőző érv amellett, hogy ezentúl számításba vegyük a modell által kínált értelmezési kontextusokat is. A gabonavonal mint térszerkezeti modell – meglátásom szerint – jól magyarázza a piacközpontosodás komplex folyamatát, amelynek része (vagy kerete) volt az alföldi gazdaságszerkezet átalakulása, az említett gabonakereskedelmi hálózat kiépülése, illetve a munkaerőpiac koncentrálódása a piacközpontokban és azok környezetében, kivált a fő gabonavonal zónájában. A Kárpát-medence belső piaci dinamikája tehát, amely egyebek mellett igazodott a gabonavonal mozgásához, annak mindenkori térbeli szerkezetéhez, – a kutatás jelen állása szerint – a piacközpontosodás egyik legmeghatározóbb

körülményének tekinthető. Ehhez kapcsolódóan ma már jól ismert tény, hogy a hierarchikus piacközpont-hálózat viszonylag hamar, az 1820-as évekre kiépült, ami a gabonaellátás biztosításának záloga is volt. A későbbi nagy vasúti csomópontok pedig többnyire azokban a piacközpontokban jöttek létre, amelyek már a reformkorra összetett piaci vonzáskörzetet formáltak maguk körül.

A források alapján végzett számításaim arra is rámutatnak, hogy egyfelől a piacközpontok (és azok körzetei) már az 1780-as években jelentős munkaerőt vonzottak magukhoz. A zsellérek épp ezeken a helyeken sűrűsödtek, arányuk itt kétszerese volt az országos átlagnak, elősegítve ezzel a piacközpontok átlag feletti fejlettségi szintjének elérését a 19–20. század fordulójára. Másfelől pedig a piacközpontosodás folyamatában azok a zsellérek, akik már nem a földeken, hanem a központokban találtak megélhetést, nemcsak egyszerű munkaerőt jelentettek a bővülő szerepkörű centrumokban, hanem a helyi fogyasztói piac részévé is váltak. Mindez azt jelzi, hogy a piacközpontosodás nemcsak hálózatosodás, hanem társadalmi mobilitási folyamat is volt, ami differenciált alapot teremtett a korabeli és a későbbi polgárosodás számára.

Végül kiemelten fontosnak tartom annak hangsúlyozását, hogy a gabonavonal koncepciójának nem körültekintő alkalmazása (módszerként, nézőpontként, térszerkezeti modellként) könnyen determinizmushoz vezethet. Éppen ezért szükséges tudatosítanunk, hogy a piacközpontosodás folyamatában a gabonavonal pusztán csak egy – mindazonáltal meglehetősen összetett – elem, amely mellett számos egyéb gazdasági, társadalmi, kulturális vagy akár politikai tényező, illetve folyamat hasonlóan jelentős szerephez juthatott.

Melléklet

1. melléklet: A gabonatermés és a gabonaellátottság területi egyenlőtlenségei a szűkebb értelemben vett Magyarországon, 1790–1830

Vármegyék és kerületek	Népesség (fő)		Átlagos éves búzatermés (ezer pm)		Koefficiens	Gabonával ellátott lakos (%)	
	1787	1828	1788–97	1830–41		1790 k.	1830 k.
	a	b	c	d	e	f	g
Abaúj	122 140	168 428	461	720	0,896	42	47
Arad	153 433	207 039	1 730	2 700	3,359	125	145
Árva	74 144	89 348	365	570	0,709	55	71
Bács-Bodrog	227 831	433 167	3 780	5 900	7,340	184	151
Baranya	183 654	234 818	1 333	2 080	2,588	81	98
Bars	107 143	124 858	410	640	0,796	43	57
Békés	68 360	139 116	1 025	1 600	1,991	167	128
Bereg	33 835	110 000	641	1 000	1,244	210	101
Bihar	347 935	397 753	2 576	4 020	5,001	82	112
Borsod	136 685	187 688	666	1 040	1,294	54	62
Csanád	26 141	62 124	769	1 200	1,493	327	215
Csongrád	65 602	117 037	1 025	1 600	1,991	174	152
Esztergom	54 826	55 311	218	340	0,423	44	68
Fejér	110 709	161 322	1 499	2 340	2,911	150	161
Gömör-Kishont	135 019	181 916	705	1 100	1,368	58	67
Győr	74 975	93 184	397	620	0,771	59	74
Hajdú városok	28 376	50 477	538	840	1,045	211	185
H-K-Sz*	180 804	257 819	1 691	2 640	3,284	104	114
Hont	106 179	118 393	410	640	0,796	43	60
Jász-kun kerület	93 823	165 876	897	1 400	1,742	106	94
Komárom	91 763	131 832	897	1 400	1,742	109	118
Krassó	188 469	209 715	2 178	3 400	4,230	128	180
Liptó	56 968	79 035	199	310	0,386	39	44
Máramaros	85 814	158 641	730	1 140	1,418	95	80
Moson	53 818	63 240	654	1 020	1,269	135	179
Nógrád	148 084	185 510	769	1 200	1,493	58	72
Nyitra	294 934	343 423	1 217	1 900	2,364	46	61
Pest	316 913	482 373	2 883	4 500	5,598	101	104
Pozsony	233 876	271 627	1 589	2 480	3,085	75	101
Sáros	142 567	191 313	513	800	0,995	40	46
Somogy	166 124	191 199	1 525	2 380	2,961	102	138
Sopron	158 868	193 501	897	1 400	1,742	63	80
Szabolcs	108 749	193 229	1 115	1 740	2,165	114	100

Vármegyék és kerületek	Népesség (fő)		Átlagos éves búzatermés (ezer pm)		Koefficiens	Gabonával ellátott lakos (%)	
	1787	1828	1788–97	1830–41		1790 k.	1830 k.
	a	b	c	d	e	f	g
Szatmár	150 873	225 945	1 025	1 600	1,991	75	79
Szepes (16 város is)	151 684	184 314	602	940	1,169	44	57
Temes	224 985	294 040	2 691	4 200	5,225	133	159
Tolna	133 557	179 307	1 051	1 640	2,040	87	102
Torna	17 898	29 380	103	160	0,199	64	61
Torontál	152 088	291 535	3 588	5 600	6,967	262	213
Trencsén	220 250	286 490	756	1 180	1,468	38	46
Turóc	37 190	43 463	160	250	0,311	48	64
Ugocsa	56 655	43 944	231	360	0,448	45	91
Ung	58 073	108 920	538	840	1,045	103	86
Vas	225 253	263 575	1	1 560	1,941	49	66
Veszprém	143 406	171 432	897	1 400	1,742	69	91
Zala	226 069	256 703	1 307	2 040	2,538	64	88
Zemplén	209 216	280 577	833	1 300	1,617	44	51
Zólyom	64 529	91 318	416	650	0,809	72	79
Összesen, átlag	6 450 287	8 801 255	51 500	80 380	100,000	89	101

Forrás: EMN 50., 52., 54–55., 368.; *Nagy L.:* Notitiae i. m. 469–470.; *Bácskai V. – Nagy L.:* Piackörzetek, piacközpontok i. m. 42–43.; *B. Lukács Á.:* Magyarország népessége i. m. 18–22.; *Benda Gy.:* Statisztikai adatok i. m. 121., 125.; *Bárándy J.:* Magyarország i. m. VIII. tábla. Saját számítás.

Megjegyzés:

*) Heves és Külső-Szolnok vármegye.

a) Az 1787. évi népességszám az első katonai felmérés adatait mutatja az EMN feldolgozása alapján.

b) Az 1828. évi népességszám a Nagy Lajos (Ludovicus Nagy) gyűjtését korrigáló B. Lukács Ágnes adatai alapján kerül közlésre. A szűkebb értelemben vett Magyarország népességszámát Nagy Lajos (Ludovicus Nagy) 8 775 671 főben, Bácskai Vera és Nagy Lajos közös kötetükben 8 875 378 főben, míg B. Lukács Ágnes 8 801 225 főben állapította meg.

c) Benda Gyula 39. táblázatában 1798-ra (tízéves átlag alapján) hibásan 50 500 000 mérő (pm) gabonatermés szerepel Magyarországra vetítve. *Benda Gy.:* Statisztikai adatok i. m. 121. Ugyanez az összeg a 40. táblázatban már 32 188 000 hektoliterben szerepel, ami átváltva (1 pm = 62,5 l) és tízezresekre kerekítve, 51 500 000 pm-nek felel meg. Uo. Ebben útmutatásul szolgál egy Benda által idézett forrás is, amelyben 51,5 millió mérő szerepel. Uo. 86. Ez egyértelműen megerősíti a 39. táblázatban szereplő sajtóhibát. Eszerint Magyarország gabonatermése 1788 és 1797 között évente átlagosan 51,5 millió pm-ben került megállapításra. Ebből a becsült értékből és Bárándy vármegyékre és kerületekre megadott adataiból kiindulva vármegyearányosan megbecsülhető az egyes közigazgatási területhez köthető átlagos éves terméseredmény ($c_i = e_i \times 515\,000$).

d) Bárándy János 12 év alapján számított átlagos éves gabonabecslése vármegyékre és kerületekre.

e) A koefficiens Bárándy adatai alapján került meghatározásra, a következő képlet alapján: $e_i = d_i \times 100 \div \Sigma d$.

f) Egy fő éves gabonaszükségletét 9 pm-vel számolva meghatározható, hogy a vármegye becsült gabonatermése hány lakos egy évnyi gabonaszükségletét fedezi. Ebből az értékből kiszámolható, hogy az adott vármegye vagy kerület lakosságának hány százaléka tekinthető gabonával ellátottnak ($f_i = c_i \div 9 \times 100 \div a_i$).

g) Lásd az előző (f) pontot, illetve: $g_i = d_i \div 9 \times 100 \div b_i$.

THE GENESIS OF MARKET CENTERS IN HUNGARY BETWEEN 1720 AND 1828

By Zsolt Szilágyi

SUMMARY

This study examines a critical, pre-industrial phase in the development of the Hungarian urban network, challenging the prevailing view that domestic urbanization accelerated only from the mid-19th century with the expansion of the railway system. It argues instead that the foundations of the Dualist-era settlement hierarchy were laid not by technological change, but by the stable climate of the 18th century and the associated agricultural boom.

Moving beyond descriptive urban history, the study adopts an interdisciplinary approach that integrates historical ecology, climate reconstruction, and historical GIS (hGIS) to model the spatial restructuring of market roles, particularly in relation to grain-importing and exporting regions. A comparative analysis of national censuses shows that the network of market centers expanded at least 1.5 times over this "long" century – a rate far exceeding previous estimates. The analysis focuses specifically on the genesis of market centers, conceptualized here as analogous to quantitative urban growth (*városodás*), in order to explain the structural expansion of the network. A further methodological innovation is the identification of economic fault lines and interaction zones along the 'grain line' introduced by the author, where market exchanges most strongly shaped local societies.

The findings suggest that the 18th-century climate optimum and capital accumulation driven by the grain trade led to lasting social and spatial structural transformations. By the early 19th century, these processes had already fixed the key hubs of embourgeoisement and defined the primary directions of future development. The study concludes that modernization in the Dualist era succeeded precisely because it built on a market center structure that had developed organically through adaptation to regional and environmental conditions.

Buzgó Gábor

APRÓZÓDÓ FÖLDEK, GYARAPODÓ GAZDÁK

A birtokstruktúra átalakulása a bihari Nagylétán 1864 és 1910 között

Tanulmányom középpontjában a 19. század második felében kibontakozó birtokaprózódás folyamata áll, amely a hazai agrártársadalom széles rétegeit érintette, és a birtokos parasztság körében jelentős differenciálódáshoz és polarizációhoz vezetett. Az alapvetően lokális fókuszú elemzésben a bihari Nagyléta község példáján elvégzett mélyfúrás által szeretnék új ismeretekkel hozzájárulni ennek az országosan jelentkező gazdaság- és társadalomtörténeti jelenségnek az értelmezéséhez.

A 19. század második fele és a 20. század első harmada paraszti társadalmának rétegződését a makroszintű elemzések rendszerint a földbirtokstruktúra alapján vizsgálták, ez a megközelítés érvényesült Gunst Péter, Katus László, Gyáni Gábor, valamint Fónagy Zoltán és Dobszay Tamás összefoglaló munkáiban is.[1] Ennek oka az, hogy a paraszti társadalom szerkezetét a források adta lehetőségek miatt leginkább a földbirtokviszonyok vizsgálatán keresztül lehet feltárni, jóllehet az ingatlan nem kizárólagos indikátora a társadalmi státusznak, és a föld mellett az állatállományt, az igaerőt, az alkalmazott gépeket és a művelési módot is figyelembe kellene venni.[2] Ezek együttes statisztikai elemzésére azonban a forrásadottságok kevésbé nyújtanak lehetőséget, mivel azokban a földbirtok exponált szerepet tölt be.

Orosz István az agrártársadalom rétegződésének típusait a birtokstruktúra alapján, lokális vizsgálatokra támaszkodva próbálta felvázolni, és ehhez a paraszti társadalomban a jobbágyfelszabadítás után kibontakozó piacgazdaság keretei között végbemenő differenciálódás és polarizálódás hatását elemezte. Vizsgálatai során arra a megállapításra jutott, hogy míg a Vas megyei Ondódon és a somogyi Balatonbogláron a birtokkategóriák közötti arányok oly módon változtak meg, hogy eltolódtak a kis- és törpebirtokok felé, ami általános lesüllyedést jelentett, addig a szabolcsi Mándokon és Oroson az alsó és felső kategóriák növekedése, a lokális középréteg

[1] *Gunst Péter*: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Bp. 1987; Katus László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. 4. jav., bőv. kiadás. Pécs 2021; *Gyáni Gábor:* Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. 2. jav. kiadás. Szerk. Gyáni Gábor – Kövér György. Bp. 2006. 306–319.; *Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán:* Magyarország társadalma a 19. század második felében. In: Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Bp. 2005. 448–455.

[2] *Orosz István:* Tanulmányok az Alföld mezőgazdaságáról. (Speculum Historiae Debreceniense 30.) Debrecen 2020. 309.

„szélre csapódása", polarizálódása volt megfigyelhető.[3] Mindkét folyamatra a 10–20 kataszteri (kat.) holddal rendelkező középréteg differenciálódása jellemző, ami részben összefüggésben állt a paraszti társadalom demográfiai változásaival.

A népesség gyarapodása meghaladta a gazdaság más ágazataiban való elhelyezkedés lehetőségét,[4] ugyanis a 19. század második felében kibontakozó iparosodás, a hazai gyáripar nem tudott felszívni nagy tömegben munkaerőt. A demográfiai nyomás azonban regionálisan különböző mértékben jelentkezhetett. Demeter Gábor a Kárpát-medence egyes településeit terhelő demográfiai nyomás szemléltetéséhez létrehozott egy komplex mutatót, melyhez a következő képletet alkalmazta: (terület/fő) x (jövedelem/fő) – népességnövekedés (1901 és 1910 közötti tényleges szaporodás).[5] Ennek alapján a demográfiai nyomás leginkább az Északnyugat-Felvidéket, Kárpátalját, Észak-Erdélyt, valamint a Duna-Tisza közét és Szatmár térségét érintette.[6] Szintén a differenciálódást segítette elő a földbirtok gyermekek közötti egyenlő arányú öröklésének gyakorlata,[7] amely birtokaprózódást eredményezett.

A parasztbirtokok elaprózódását a hazai szakirodalom negatív folyamatként értékelte, mivel az elszegényedés miatt a birtokosok egy része kiesett az önálló paraszti státuszból,[8] aminek hatására a kisbirtokosok egyre nagyobb aránya kényszerült napszámra, illetve bérmunka vállalására. A napszámra kényszerülő kisbirtokosok agrárkeresők csoportján belüli arányának erőteljes növekedését 1900 és 1910 között a legújabb kutatások is alátámasztják.[9] A volt zsellérek és napszámosok helyzetének megítélése azonban manapság változóban van. A Kárpát-medence területi egyenlőtlenségeire vonatkozó újabb kvantitatív gazdaságtörténeti kutatások szerint ugyanis a házatlan zsellérek 18. századi magas aránya összefüggést mutat az 1910-ben fejlettnek tekintett területekkel, vagyis a zselléreket nem feltétlenül lehet összekapcsolni a szegénység, az elmaradottság fogalmával.[10]

---

[3] *Orosz István:* A differenciálódás és kisajátítás. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Tanulmányok II. Szerk. Szabó István. Bp. 1965. 144–145. A volt hajdúvárosok agrártársadalmának polarizálódásához lásd *Orosz István*: Hagyományok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből. (Csokonai História Könyvek.) Debrecen 1995. 208.

[4] *Gunst P.:* A paraszti társadalom i. m. 19.

[5] *Demeter Gábor:* Az agrárfejlettség területi differenciái a dualizmuskori Magyarország területén. In: Holdfogyatkozás. Agrár- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Szulovszky János – Demeter Gábor. Bp.–Debrecen 2022. 27.

[6] Uo. 28.

[7] *Gunst P.:* A paraszti társadalom i. m. 30.

[8] *Dobszay T. – Fónagy Z.:* Magyarország társadalma i. m. 449.

[9] *Demeter G.:* Az agrárfejlettség területi differenciái i. m. 27.

[10] Azokon a településeken, amelyeken a 18. század végén magas volt a házatlan zsellérek aránya, 1910-ben nagyobb volt az ipari és a tercier keresők rátája, s az alfabetizációs szintjük is kedvezőbben alakult, vagyis ezek a helységek fontos fejlettségi mutatókban kiemelkedően szerepeltek. *Demeter Gábor – Pénzes János:* A zselléresedettség és a periferizálódás kapcsolata. In: Területi egyenlőtlenségek nyomában a 18. századi Magyarországon. Szerk. Demeter Gábor. Bp. 2024. 328–329. Benda Gyula Keszthelyre vonatkozó vizsgálatai szerint az iparosok és a zsidó kereskedők is házatlan zsellérként szerepeltek az

Tanulmányomban – amellett, hogy Nagyléta példáján keresztül a kisbirtokaprózódás jelenségét vizsgálom – bemutatom azokat a körülményeket is, melyek e folyamat ellensúlyozásában meghatározó szerepet játszottak; ennek megfelelően elemzésem kiterjed a helyi földparcellázások és földvásárlási lehetőségek feltárására is. A mélyebb összefüggések megértéséhez mikroszintű vizsgálatok keretében a generációkon átívelő családi stratégiákat is igyekszem rekonstruálni. Végül arra is választ keresek, hogy a földforgalom terén milyen az átlagos tendenciáktól eltérő (atipikus) folyamatok érvényesültek, és voltak-e olyan helyi társadalmi csoportok, amelyek az 1864 és 1910 közötti időszakban jelentősen gyarapítani tudták földbirtokállományukat.

Birtokaprózódás Nagylétán

A forrás és a feldolgozás módszertana

Nagyléta birtokszerkezete, s ezzel együtt tulajdonviszonyai az 1864-es úrbéri telekkönyv, az 1888-as kataszteri telekkönyv és az 1910-es kataszteri birtokívek alapján jól nyomon követhetők, mert e három felmérés csaknem azonos adatkészletet tartalmaz. Az 1864-es úrbéri telekkönyv és az 1888-as kataszteri telekkönyv teljes anyagát, míg az 1910-es kataszteri birtokívekből 1210-et vontam be a vizsgálatba. A településen 1910-ben 1684 kataszteri birtokívet töltöttek ki,[11] így az elemzés a teljes anyag 72%-ára terjed ki, ezért a felhasznált források köre reprezentatívnak tekinthető.

Az úrbéri telekkönyvben feltüntették a tulajdonos nevét, házszámát, a telek, valamint a belterületi ingatlan, a szántóföld és a kaszáló méretét. Az 1888-as birtokrészleti jegyzőkönyv – vagy más néven a kataszteri telekkönyv – a helyrajzi számok szerint sorba rendezve tartalmazza a településen lévő összes parcellát, ennek megfelelően Nagylétán 1-től 8932-ig szerepeltek a jegyzőkönyvben a helyrajzi számok. A jegyzőkönyvben feltüntették, hogy az adott parcella mely dűlőben feküdt, illetve, hogy a kataszteri térkép mely szelvényén található, továbbá minden parcella esetében közölték a tulajdonos nevét, annak lakhelyét, házszámát, a parcella művelési ágát és területi kiterjedését kat. hold és négyszögöl

összeírásokban, vagyis nem minden házatlan zsellér volt agrárkereső, s az 1910-es kedvező helyzethez ez a tényező is hozzájárulhatott. *Benda Gyula:* Zsellérből polgár. Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849. Bp. 2008. 249.

[11] Bihar vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme. Művelési áganként és osztályonként. Bp. 1913. 115.

mértékegységben.[12] A telekkönyv fejlécében szerepelt az évi tiszta jövedelem is, azonban ezt a mezőt sem Nagyléta, sem a környező települések esetében nem töltötték ki. Ennek következtében a jövedelem tekintetében az 1888-as kataszteri telekkönyv nem hasonlítható össze az 1910-es évek elején keletkezett kataszteri birtokívekkel, melyekben az egyes parcelláknál a kataszteri tiszta jövedelmet is feltüntették. Azáltal, hogy a parcelláknál a tulajdonos nevét és házszámát is rögzítették, a forrás lehetőséget kínált annak meghatározására, hogy az egyes családokhoz, családfőkhöz 1888-ban pontosan hány kat. hold földbirtok tartozott, és arra is, hogy a művelési ágak tekintetében hogyan alakult azok gazdasági profilja. Ennek érdekében a település kataszteri telekkönyvében szereplő adatokat Excel-adattáblába foglaltam, mely 8950 rekordot tartalmaz.

Az 1910-es kataszteri birtokívekben rögzítették a tulajdonos nevét, a nők esetében a férjezett és a születési nevet is, a tulajdonos lakhelyét, a parcella helyrajzi számát, művelési ágát, kataszteri tiszta jövedelmét és a földadó összegét. A birtokívekből készült adattáblában a tulajdonos neve, házszám szerinti lakhelye, a birtokolt ház helyrajzi száma, valamint birtokának összterülete, kataszteri tiszta jövedelme és a földadó összege szerepel, vagyis az egyes parcellák művelési ága és jövedelme ezúttal nem képezte a vizsgálat részét. A birtokívek nagy része egyénekhez kapcsolódott, viszont voltak olyanok, amelyeken több név is szerepelt, az ilyen típusú birtokíveken azt is megadták, hogy az egyes személyekhez mekkora tulajdoni hányad tartozott – ezt szintén felvettem az adattáblába.

Az 1864-es, 1888-as és 1910-es birtokviszonyok összevetéséhez az Orosz István által alkalmazott módszert használtam, vagyis az összehasonlítás egységének nem az egyént, hanem a családot tekintettem, ugyanis a tulajdonos társadalmi helyzetét nem az egyéni földtulajdon nagysága fejezte ki, hanem az, hogy a családhoz, az egy háztartásban élőkhöz összesen mekkora földbirtok tartozott.[13] Ennek megfelelően házaspárok esetében a férj és a feleség birtokívében szereplő földbirtok területét összeadtam, s így jártam el a velük egy háztartásban, azonos házszám alatt élő gyermekek esetében is. Ha az adott házszám alatt testvérek laktak, s a szüleik már nem éltek, vagy legalábbis nem volt a nevükön földbirtok, a testvérek földbirtokát nem vontam össze, őket külön családnak tekintettem. Azoknál a személyeknél, akiknek a neve alatt több birtokív is szerepelt, az egyes birtokok területét hozzáadtam a család földvagyonához. A több néven szereplő birtokívek esetében az ingatlant a tulajdoni hányad arányában hozzáadtam az

[12] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), S 79 Térképtár. Kataszteri gyűjtemény. Iratok. (a továbbiakban S 79) No. 253/1 Nagy-Léta (1. rész) adóközség, birtokrészleti jegyzőkönyv 1888 (a továbbiakban No. 253/1).
[13] *Orosz I.:* Tanulmányok i. m. 313.

adott személy földvagyonához, majd a család birtokához. Az összevonások után az 1210 kataszteri birtokívből 1058 elemezhető egység maradt.

Birtokstruktúra Nagylétán

Nagyléta birtokstruktúrája beilleszthető abba az országos trendbe, mely szerint a 19. század második felében kibontakozó kapitalista gazdaság keretei között a paraszti társadalom rétegződése tovább differenciálódott.

1. táblázat: Birtokstruktúra Nagylétán 1864-ben, 1888-ban és 1910-ben (%)

	Birtokkategória (kat. hold)						
Év	0–1	1–5	5–10	10–20	20–50	50–100	100–
1864	19,3	2,1	8,3	53,9	15,1	1,3	0
1888	31,3	17	20,1	19,9	8,8	1,7	1,2
1910	34,1	24,5	18,9	13,8	6,8	0,9	0,9

Forrás: MNL Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára (a továbbiakban HBVL), IV. 162/b. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok. Debreceni és Nagyváradi Úrbéri Törvényszékek iratainak gyűjteménye. A Bihar megyei községekre vonatkozó iratok. (a továbbiakban IV. 162/b) 67. kötet. Nagyléta úrbéri telekkönyv 1864; MNL OL S 79. No. 253/1; MNL HBVL VI. 181/eee Az államigazgatás területi szervei. A Bihar és Hajdú vármegyei Földmérési Felügyelőség iratainak gyűjteménye. Nagyléta. Kataszteri birtokívek. (a továbbiakban VI. 181/eee) 3–18. kötet. Saját számítás és szerkesztés.

Az 1864 és 1888 közötti időszak esetében már érzékelhető a birtokaprózódás folyamata, bár az 1864-es telekkönyvben a földbirtoknak csak azt a részét láthatjuk, amely korábban úrbéres föld volt, vagyis a belső telket, a szántóföldet és a kaszálót, azonban a szőlőt és az esetleg úrbér alá nem tartozó földeket nem. Továbbá az 1864-es birtokstruktúrában csak azok a családok tűntek fel, amelyek egykor úrbéresnek számítottak. Ebből következően az 1864-es birtokméretek valamivel nagyobbak lehettek, ami azt is jelenti, hogy lehetséges, 1864 és 1888 között a birtokok aprózódása a látottakhoz képest is jelentősebb volt. Az 1888-as és az 1910-es birtokviszonyok összevetéséből látható, hogy leglátványosabban az 1–5 kat. hold közötti birtokkategória bővült, az összes birtokoshoz képest mintegy 7,5%-kal, míg a 10–20 kat. hold közötti csoportban éppen ekkora csökkenés volt tapasztalható. A legalsó, 0–1 kat. hold közötti rétegben is növekedés ment végbe, míg a felső három kategóriában csökkenés mutatható ki.[14] A birtokviszonyokban

[14] Az 50 kat. hold feletti birtokosok arányának változása részben azzal magyarázható, hogy 1907-ben Újlétához csatoltak 1852 kat. holdat a nagylétai Ligeti tagbirtokok dűlőből, melynek területén

beállt változások birtokaprózódásra, s ezzel együtt a helyi társadalom differenciálódására utalnak, vagyis az Orosz István által érzékelt két típus közül látszólag az általános lesüllyedés ment végbe.

A 0–1 kat. hold közötti kategóriát közelebbről is megvizsgáltam, s azzal kapcsolatban fontos kiemelni, hogy abba a mezőgazdasági munkások, napszámosok mellett a nem mezőgazdasági keresők: az iparosok és a kereskedők is beletartoztak. Az adatok ugyanis nemcsak az agrártársadalom, hanem az egész helyi társadalom tulajdonviszonyait mutatják. A birtokkategória növekedéséhez tehát a nem mezőgazdasági kereső ház-, kert- és szőlőtulajdonosok is hozzájárultak.[15] Emellett a növekedésben a nem helyben lakó parcellatulajdonosok számának emelkedése is szerepet játszhatott. A nem mezőgazdasági keresők és a nem helybeliek parcellabirtoklásának torzító hatásával Orosz István is számolt Mándok birtokviszonyainak vizsgálatakor.[16] E birtokkategória arányának növekedése tehát nem feltétlenül a birtokaprózódás következménye. Az 1888-as adatok alapján a 0–1 kat. hold közötti rétegben főként olyan családokat találunk, amelyeknek ingatlantulajdonát leggyakrabban a belterületi ház és a hozzá tartozó konyhakert alkotta, amelyet 1888-ban és 1910-ben is szántóföldként jelöltek a kataszteri felmérésben és a birtokívekben. Az 1888-as állapothoz képest viszont 1910-ben ebben a rétegben a szőlőskertet is birtokló családok számában jelentős változás figyelhető meg. Amíg 1888-ban a 0–1 kat. holddal rendelkező tulajdonosoknak még csak a 7,8%-a rendelkezett szőlővel, addig 1910-ben ebben a birtokkategóriában már a tulajdonosok 31,2%-ának volt szőlőskertje. A növekedéshez minden bizonnyal hozzájárult, hogy az 1890-es években a falu északi határában új szőlőskertek (Kossuth-kert és a Bocskay-kert) nyíltak. Az új szőlőskertek parcelláinak egy része nem a helyiek tulajdonába került, azokból ugyanis a környező falvak lakosai, főként kokadiak és bagamériak is vásároltak.[17] A 0–1 kat. hold közötti kategóriában a 381 főből 55 nem Nagylétán lakott, közülük 45-nek volt szőlőskertje a falu határában, s 33 fő Kokadon lakott. A kokadiak valószínűleg azért kaptak kedvet a nagylétai szőlőskertekből való vásárláshoz, mert azok a község Kokaddal szomszédos határrészén feküdtek. A nem helybeli lakosok nagylétai parcellaszerzése valószínűleg a földbirtokforgalom élénkülésével, illetve a családi-rokoni kapcsolatok házasság

helyezkedtek el a nem Nagylétán lakó, 50 kat. holdat meghaladó ingatlannal rendelkező tulajdonosok birtokai.

15 *Orosz I.:* Tanulmányok i. m. 319.

16 Uo.

17 Bihari-Horváth László kutatásai is rámutattak arra, hogy a Bagamértól Vértesig terjedő homokdombokon gyakori jelenség volt a szomszédos település szőlőskertjében való birtoklás. *Bihari-Horváth László:* Legelőpuszták – szőlőskertek – tanyavilágok. Történeti ökológiai esettanulmányok a tájformáló földhasznosításról. Hajdúszoboszló 2016. 106–107.

útján történő épülésével hozható összefüggésbe.[18] Természetesen jó volna látni, hogy miként alakultak a nagylétaiak parcellaszerzései a környező falvakban, ehhez azonban a szomszédos települések birtokviszonyait is vizsgálni kellene, ami nem tárgya ennek a tanulmánynak. A 45 nem helybeli szőlőskert-tulajdonosból csupán ketten rendelkeztek Nagylétán belterületi lakóházzal és konyhakerttel, míg a többiek egyetlen ingatlanvagyona a szőlő volt. A 0–1 kat. hold közötti kategóriába tartozó nem helybeli szőlőtulajdonosok figyelmen kívül hagyása esetén is 22,7% a szőlővel is rendelkező családok aránya, ami 1888-hoz képest jelentős növekedést jelent. 1888-ban ugyanis a 0–1 kat. hold közötti kategóriában szinte egyáltalán nem volt jellemző a nem helybeliek nagylétai szőlőskertbirtoklása, akkor összesen három (egy pocsaji és két vértesi) személy rendelkezett szőlővel a falu egyetlen szőlőskertjében, a Mosontahegyen. A 0–1 kat. hold közötti réteg aránya 1888 és 1910 között 31%-ról 34%-ra emelkedett az összes tulajdonoshoz képest, arányuk emelkedése majdnem teljes egészében a nem helybeliek nagylétai parcellaszerzésének a következménye, ugyanis az e kategóriában lévő nem helybeliek levonása után arányuk 32%-ra mérséklődik, ami inkább stagnálást jelent. Az 1 kat. hold alatti réteg növekedését tehát nem a birtokaprózódás okozta.

A homoktalajon kialakított új szőlőskertek, melyek mentesek voltak a filoxéra pusztításától, a birtokaprózódásban érintett családok bevételkiesését részben kompenzálhatták, s a szőlőművelés egyben intenzívebb gazdálkodásra is utal, így az adott szőlőparcella területén fajlagosan magasabb jövedelemre számíthattak, mint ugyanakkora területű szántóföld esetén. Az új szőlőskertek megvásárlásához megfelelő tőkére volt szükség, mely vagy rendelkezésre állt, vagy voltak annyira hitelképesek, hogy törlesztés útján ki tudták fizetni a parcellákat. Az új szőlőskertek – amellett, hogy kompenzálták a bevételeket – a lokális társadalomban presztízsértékkel is bírtak, s az éppen zajló filoxéravész miatt a település homoktalajú dűlőiben való tulajdonszerzés fel is értékelődhetett.

Nagyléta földbirtokszerkezete korlátozott mértékben, de összevethető más hasonló lokális kutatások eredményeivel (2. táblázat). A korlátozott összehasonlíthatóság oka egyrészt abból fakad, hogy a táblázatban szereplő települések birtokszerkezetének vizsgálata eltérő időpontokra vonatkozik, másrészt a vizsgált községek földrajzilag különböző térségekben feküdtek. Voltak köztük hegyvidéki (Regéc, Szalonna), illetve alföldi (Mándok, Tiszaeszlár, Oros) települések is. A községek lélekszáma szintén különbözött. Nagyléta (1. táblázat) birtokstruktúrája más falvakhoz képest nem tekinthető szélsőségesnek, a 10–20 kat. hold közötti középréteg a táblázatban szereplő településekhez képest a bihari faluban volt az egyik legszélesebb.

[18] *Orosz I.:* Tanulmányok i. m. 319.

2. táblázat: Birtokstruktúra különböző településeken a 19. század második felében

Birtok (kat. hold)	Regéc 1867	%	Szalonna 1869	%	Oros 1870	%	Mándok 1870	%
0–1	6	9,2	72	37,9	598	72,7	136	32,6
1–5	13	20,0	40	21,1	119	14,5	115	27,6
5–10	9	13,8	10	5,3	14	1,7	87	20,9
10–20	28	43,1	36	18,9	33	4,0	70	16,8
20–50	4	6,2	28	14,7	41	5,0	8	1,9
50–100	1	1,5	2	1,1	7	0,9	0	0,0
100–	4	6,2	2	1,1	11	1,3	1	0,2
Összes	65	100	190	100	823	100	417	100
Birtok (kat. hold)	Adács 1877	%	Hévízgyörk 1883	%	Gelej 1889	%	Tiszaeszlár 1870	%
0–1	157	32,9	169	40,0	222	47,7	312	73,4
1–5	234	49,1	115	27,2	84	18,1	56	13,2
5–10	54	11,3	76	18,0	58	12,5	31	7,3
10–20	32	6,7	39	9,2	41	8,8	6	1,4
20–50	0	0,0	22	5,2	46	9,9	7	1,6
50–100	0	0,0	1	0,2	6	1,3	6	1,4
100–	0	0,0	1	0,2	8	1,7	7	1,6
Összes	477	100	423	100	465	100	425	100

Forrás: *Veliky János:* Megjegyzések a magyar parasztbirtok kapitalizmuskori fejlődéséhez. In: Magyar Történeti Tanulmányok III. Szerk. Szendrey István. Debrecen 1970. 95–98.; *Orosz István:* Egy borsodi falu birtokviszonyai a jobbágyfelszabadítás után. In: A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének Évkönyve I. Szerk. Varga Zoltán. Bp. 1962. 127.; *Orosz I.:* A differenciálódás i. m. 142–143.; *Tóth Tibor:* Adács község birtokviszonyai 1850–1877. Agrártörténeti Szemle 8. (1966) 3. sz. 372.; *Sándor Pál:* A századforduló agrárstruktúrájának vizsgálatához. Agrártörténeti Szemle 7. (1965) 2–3. sz. 185.; *Fegyó János:* Gelej az 1889. és az 1910. évi kataszteri felmérések tükrében. Agrártörténeti Szemle 8. (1966) 1–2. sz. 52–53.; *Kövér György:* A tiszaeszlári dráma. Társadalmi látószögek. Bp. 2011. 113.

A nagylétai birtokstruktúrát igyekeztem a település belterületi térképén is szemléltetni három időmetszetben, 1864-ben, 1888-ban és 1910-ben (1–3. ábra). A birtokstruktúrát ábrázoló térképeken a volt zselléreket és napszámosokat, illetve a birtokkal nem rendelkező iparosokat és kereskedőket azonos jellel (fekete háromszög) ábrázoltam. A három időmetszet közös jellemzője, hogy a falu központjában (Kis utca/Gyár utca) általában olyan személyek laktak, akik nem rendelkeztek számottevő földbirtokkal, jobbára belterületi telkük képezte egyetlen ingatlanvagyonukat, és foglalkozásukat tekintve iparosok és kereskedők voltak.

1. ábra: A volt úrbéresek birtokszerkezete Nagylétán 1864-ben (kat. hold)

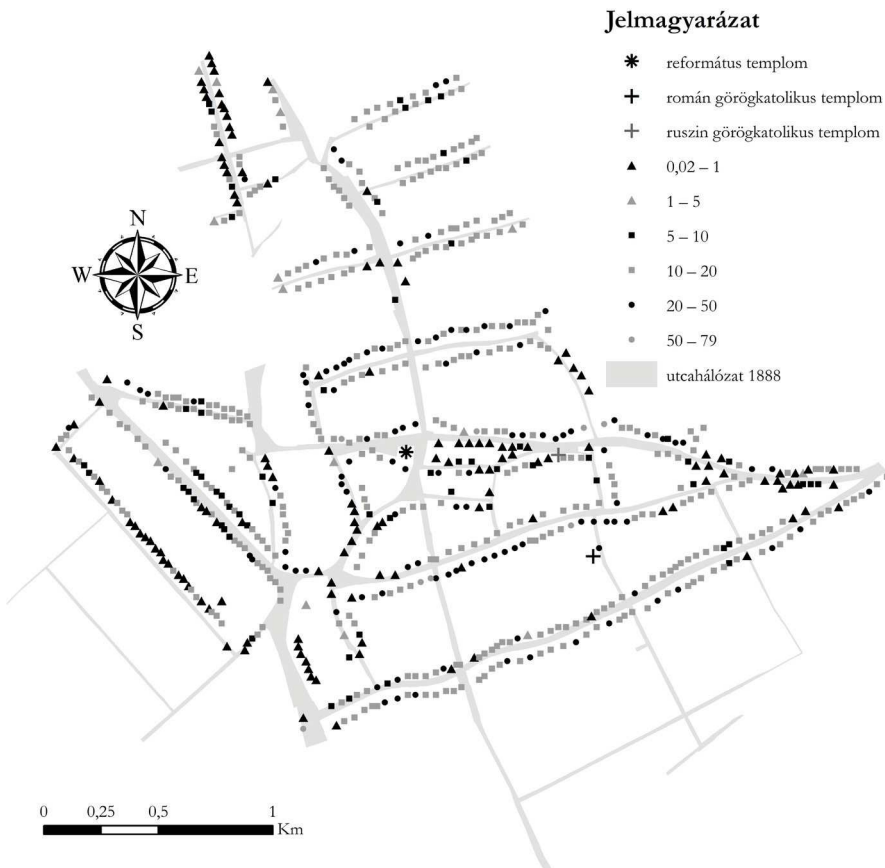

Forrás: MNL HBVL IV. 162/b. 67. kötet. Saját szerkesztés.

A volt zsellérek és napszámosok az 1864-es telekkönyv szerint a falu szélén elhelyezkedő utcákban koncentrálódtak, ilyenek voltak például a délnyugati falurészben a Szúnyogvári/Sándor utca, az északi falurészben a Vértesi/Hunyadi utca, illetve a Székelyhíd felé vezető Nagy/Kossuth utca keleti végén lévő telkek. A napszámosok lakóhelyének térszerkezeti struktúrája nagyrészt megmaradt 1888-ban és 1910-ben is. Mint ahogyan a birtokmegoszlást ábrázoló táblázatban is látható, a birtokaprózódás folyamata 1864 és 1888 között a birtokosok térbeli elrendeződésében is nyomon követhető. Az első két időmetszet között a különbséget leginkább a falu belterületének bővülése jelenti, 1864-hez képest 1888-ra a déli területen új utcák alakultak. Ide tartozott az Új sor, amelyet 1910-ben már Halom és Keleti utca néven említettek, illetve

a Szúnyogvári/Sándor utcának kiépült a másik oldala. Az új utcákban főként alacsony egzisztenciájú mezőgazdasági munkások és napszámosok laktak. Az 1888 és 1910 közötti időszakban a település szélén lévő utcák társadalmi összetétele már árnyaltabb képet mutat: az 1 kat. hold alatti birtokosok és napszámosok mellett néhány esetben magasabb birtokkategóriába tartozó tulajdonosok is megjelentek.

2. ábra: Birtokszerkezet Nagylétán 1888-ban (kat. hold)

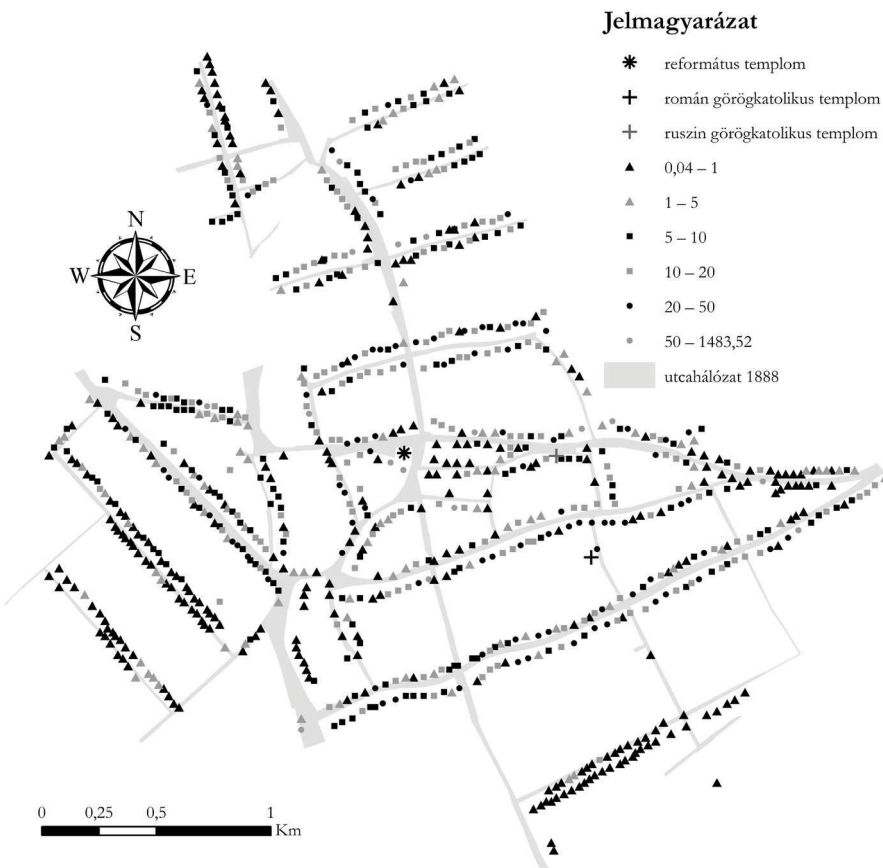

Forrás: MNL OL S 79 No. 253/1. Saját szerkesztés.

3. ábra: Birtokszerkezet Nagylétán 1910-ben (kat. hold)

Forrás: MNL HBVL VI. 181/eee 3–18. kötet. Saját szerkesztés.

A Guba család: a kisbirtok aprózódásának példája

A birtokaprózódás folyamata megragadható a református Guba Mihály családján keresztül. Guba Mihály 1847-ben kötött házasságot Vida Zsuzsannával, melyből 1848 és 1865 között hét gyermek született, közülük négyen érték el a felnőttkort. Guba Mihály nevén az 1864-es úrbéri telekkönyv szerint 11,45 kat. hold volt, melybe beletartozott a belterületi ház, a három fordulóban fekvő szántóföld, valamint a Feketeföldi kaszálókon és a Ligeti kaszálókon elhelyezkedő rét.[19]

[19] A tagbirtokok, a kaszálók és a rétek neveit betűhíven, a forrásokban szereplő eredeti alakjuknak megfelelően közlöm.

Az 1888-as birtokrészleti jegyzőkönyvben Guba Mihálynak összesen 15,98 kat. hold birtoka volt, mely magában foglalta a már 1864-ben is birtokolt szántóföldeket. A Ligeti tagbirtokokból 6 kat. hold méretű új parcellát szerzett, valamint a Mosontahegyen 419 négyszögöl szőlővel is rendelkezett, melyekkel tehát a megelőző időszakhoz képest növelni tudta földbirtokát. Időközben Guba Mihály felnőttkort elért gyermekei megházasodtak.

3. táblázat: A Guba család házassági kapcsolatai

Házasságkötés dátuma	Név	Házastárs	Házastárs édesapja	Házastárs családjának birtoka 1888 (kat. hold)	Házszám
1872. febr. 12.	Guba Julianna	Zsíros Sándor	Zsíros Imre	19,8	638
1883. febr. 6.	Guba József	Balogh Ágnes	Balogh Sándor	7,6	15
1888. febr. 28.	Guba Sándor	Erzse Ágnes	Erzse József	4	468
1890. márc. 11.	Guba Imre	Pelei Julianna	Pelei Sándor	8,5	471

Forrás: *Buzgó Gábor:* Nagylétai Anyakönyvek Történeti Adattáblája 1870–1929 (a továbbiakban NATA 1870–1929). Saját szerkesztés. Az adattáblát lásd https://www.academia.edu/45005737/Buzg%C3%B3_G%C3%A1bor_Nagyl%C3%A9tai_Anyak%C3%B6nyvek_T%C3%B6rt%C3%A9neti_Adatb%C3%A1zisa_1870_1929 (letöltés: 2026. jan. 21.).

Ahogyan a táblázatból látható, a gyermekek közül Guba Julianna tudott édesapjáéhoz hasonló földvagyonnal bíró családból házasodni, testvérei viszont jóval kisebb birtokkal rendelkező családokból házasodtak. Guba Mihály családi birtokának kiterjedéséről a következő adatot az 1910-es kataszteri birtokívek szolgáltatják. Guba Mihály ekkor már nem élt, 1888-as birtokának parcellái gyermekei nevén szerepeltek. Bár a birtokaprózódás folyamatához általánosságban hozzájárult az a gyakorlat, hogy a földbirtokot a gyermekek egyenlő arányban örökölték, ebben az esetben nem ez történt, hiszen a parcellák egyenlőtlenül oszlottak meg a testvérek között. 1910-ben Guba József 8,5 kat. holdat, Guba Imre 1,5 kat. holdat, Guba Sándor 2,7 kat. holdat birtokolt apja vagyonából, míg Guba Julianna a családi birtokból nem vitt be egyetlen parcellát sem a Zsíros Sándorral kötött házasságába.

4. táblázat: A Guba család birtokai 1910-ben

Név	Tulajdoni hányad	Dűlő	Hrsz.	Kat. hold	Négyszögöl	Művelési ág	Tiszta kat. jövedelem (K)	Tiszta kat. jövedelem (fillér)
Guba József és Balogh Ágnes 1455. birtokív Házszám: 1.	1	Beltelek	622/1	–	190	lakház	0	0
		Beltelek	622/2	–	690	szántóföld	6	4
		Ligeti tagbirtokok	7129	1	644	szántóföld	8	41
		Ligeti tagbirtokok	7130/1	–	753	rét	4	24
		Ligeti tagbirtokok	7130/2	–	752	szántóföld	3	76
		Ligeti tagbirtokok	7131	5	66	szántóföld	36	95
		Ligeti tagbirtokok	7132	–	798	rét	4	49
		Ligeti tagbirtokok	7133	–	117	szántóföld	0	59
				8	810		64	48
Balogh Ágnes 311. birtokív Házszám: 1.	1	Legelő	4981/288a	–	252	szőlő	2	21
		III. Forduló	2690/2	–	1133	szántóföld	11	68
		II. Forduló	2988/1	–	1263	szántóföld	11	5
		I. Forduló	4246/2	–	129	szántóföld	0	64
		I. Forduló	4247/2	–	456	szántóföld	1	14
		I. Forduló	4248/2	–	756	szántóföld	3	78
				2	789		30	50
Guba Imre 305. birtokív Házszám: 2.	1	Beltelek	622/3	–	670	szántóföld	5	86
		Beltelek	623	–	210	lakház	0	0
		Feketeföldi kaszálók	4509	–	927	szántóföld	6	8
		Ligeti kaszálók	4990	1	443	szántóföld	5	11
		Ligeti kaszálók	5574/2	–	1132	szántóföld	1	42
		Ligeti kaszálók	5575/2	–	877	szántóföld	3	29
		Ligeti kaszálók	5576/2	–	277	szántóföld	0	35
		Ligeti kaszálók	5990/1b	–	1293	szántóföld	4	85
		Mosontahegy	8457		419	szőlő	3	67
				4	1448		30	63
Guba Sándor 315. birtokív Házszám: 539.	1	III. forduló	2709/2	–	1420	szántóföld	14	64
		II. Forduló	2969/2	–	1433	szántóföld	12	54
		I. Forduló	4217/2	–	1457	szántóföld	12	75
		Legelő	4981/288b	–	327	szőlő	1	74
				2	1437		41	67

Név	Tulajdoni hányad	Dűlő	Hrsz.	Kat. hold	Négyszögöl	Művelési ág	Tiszta kat. jövedelem (K)	Tiszta kat. jövedelem (fillér)
Erzse Ágnes 1457. birtokív Házszám: 539.	2/3	Beltelek	268	–	157	lakház	0	0
		Beltelek	269	–	359	szántóföld	3	14
		III. Forduló	2309	–	1283	szántóföld	11	22
		II. Forduló	3369	–	1259	szántóföld	11	2
		I. Forduló	3832	–	1267	szántóföld	8	31
		Feketeföldi kaszálók	4709	–	124	szántóföld	–	47
		Feketeföldi kaszálók	4710	–	175	szántóföld	–	22
		Feketeföldi kaszálók	4711	–	163	szántóföld	–	40
		Feketeföldi kaszálók	4712	–	555	szántóföld	2	8
		Ligeti kaszálók	6555	–	559	szántóföld	2	80
		Ligeti kaszálók	6556	–	501	szántóföld	1	88
				4	2		41	55

Forrás: MNL HBVL VI. 181/eee 5. kötet. 305., 311., 315. birtokív; uo. 14. kötet. 1455., 1457. birtokív. Saját szerkesztés.

A táblázatból látható, hogy 1910-ben Guba József és Balogh Ágnes 10,9 kat. holdat, Guba Sándor és Erzse Ágnes 5,6 kat. holdat, míg Guba Imre 4,9 kat. holdat birtokolt. Guba Mihály gyermekei már nem tudták elérni édesapjuk birtokméretét, saját birtokukat a házastársuk által behozott parcellákkal tudták növelni. Megfigyelhető azonban, hogy mind a három testvérnek vagy házastársának volt szőlőskertje. Guba Imre édesapja mosontahegyi szőlőskertjét örökölte, Guba József felesége, Balogh Ágnes és Guba Sándor pedig a községi legelőből az 1890-es években kihasított, később Kossuth-kertnek nevezett dűlőben birtokoltak szőlőskertet, akárcsak az 1 kat. hold alatti birtokkategóriában szerepelő családok. Emellett azonban a Guba család tagjainak valószínűleg bérmunkát is kellett vállalniuk a megélhetéshez.

Birtokaprózódás a jövedelemadatok alapján

A birtokaprózódás folyamata más kvantitatív módszerrel, az egy főre és egy kat. holdra jutó földjövedelem adatok alapján is megragadható. Demeter Gábor szerint „ha az egy agrárkeresőre eső tiszta földjövedelem úgy stagnál-csökken, hogy eközben az egy kat. holdra jutó jövedelmi érték is nő, az [...] az egy főre eső termőterület csökkenésére utal (ami kvázi birtokaprózódás)”.[20] Nagyléta és az

[20] *Demeter G.:* Az agrárfejlettség területi differenciái i. m. 26.

érmelléki települések esetében az egy kat. holdra jutó földjövedelmi értékek és a lakosságszám alapján a fenti összefüggésre támaszkodva kísérletet tettem annak megállapítására, hogy Nagylétán és környékén milyen mértékű birtokaprózódás mehetett végbe.[21]

5. táblázat: Az egy főre és egy kat. holdra jutó tiszta földjövedelem változása az Érmelléken 1865 és 1910 között

	1865		
Település	Jövedelem/fő (K)	Jövedelem/kh (K)	Terület/fő (kh)
Álmosd	13,05	4,81	2,71
Bagamér	16,19	4,35	3,72
Hosszúpályi	29,47	4,53	6,51
Kokad	13,55	5,16	2,63
Monostorpályi	20,46	5,25	3,90
Nagyléta	17,25	5,43	3,17
Újléta	0,00	0,00	0,00
Nagyléta-Újléta	15,48	5,43	2,85
Vértes	17,62	5,17	3,41
Érmellék	17,89	4,94	3,62
	1883		
Település	Jövedelem/fő (K)	Jövedelem/kh (K)	Terület/fő (kh)
Álmosd	25,46	8,12	3,14
Bagamér	19,70	5,18	3,80
Hosszúpályi	32,12	6,17	5,20
Kokad	19,63	7,20	2,73
Monostorpályi	23,16	5,27	4,39
Nagyléta	21,07	7,28	2,89
Újléta	6,21	2,47	2,51
Nagyléta-Újléta	19,68	6,89	2,86
Vértes	21,36	5,96	3,58
Érmellék	22,71	6,33	3,59

[21] Az 1865-ös, az 1883-as és az 1910-es mezőgazdasági statisztika alapján összevethető, hogy a három időpont között hogyan alakult az egyes települések egy kat. holdra és egy főre jutó földjövedelme. Az összehasonlíthatóság érdekében az 1865-ben és 1883-ban osztrák forintban megadott jövedelemadatokat átváltottam koronára. Egy osztrák forint két koronának felelt meg 1892 után, ezért az 1865-ben és 1883-ban közölt adatoknak a kétszeresével számoltam. A számításoknál a települések mezőgazdaságilag hasznosított területét vettem figyelembe, vagyis a hasznavehetetlen területet nem vontam be a vizsgálatba (az 1883-ban közölt kataszteri birtokjövedelmeknél a hasznavehetetlen területek arányát nem közölték).

	1910		
Település	Jövedelem/fő (K)	Jövedelem/kh (K)	Terület/fő (kh)
Álmosd	21,79	8,12	2,68
Bagamér	15,26	5,92	2,58
Hosszúpályi	31,12	8,73	3,56
Kokad	24,82	7,72	3,21
Monostorpályi	24,14	6,98	3,46
Nagyléta	21,78	8,95	2,43
Újléta	7,91	4,98	1,59
Nagyléta-Újléta	19,91	8,59	2,32
Vértes	15,61	5,45	2,86
Érmellék	21,43	7,61	2,82

Forrás: Magyarország településszintű adatbázis (1865–1910). Az adatbázist lásd http://gistory.hu/docs/8_/ (letöltés: 2026. jan. 21.); A debreczeni kataszteri kerület összes becslőjárásainak osztályozási vidékenkénti előleges tisztajövedelmi fokozatai és sommás osztálykivonatainak összeállítása. Bp. 1883. Saját számítás és szerkesztés.

Az egy főre jutó tiszta földjövedelem kiszámításának képlete a következő: jövedelem/fő = (jövedelem/terület) x (terület/fő).[22] Az 1865 és 1910 közötti időszakban az Alföldön a Sárréten, a Jászságban, a Taktaközben és a Szatmári-Tiszaháton volt kiemelkedő az egy főre jutó földjövedelem-növekedés, míg a Viharsarokban és Szabolcsban felemésztette azt a népességnövekedés.[23] Az összesített eredmények szerint országosan szintén nem volt mérhető növekedés az egy főre jutó tiszta földjövedelem terén.[24] Az egy főre jutó földjövedelem-növekedés általában intenzifikációra utal, amely ebben az esetben valószínűleg nem technikai, hanem biológiai (új fajták) eredetű lehetett, legalábbis az egy főre és az egy kat. holdra jutó eredmények párhuzamos emelkedéséből erre lehet következtetni.[25] Demeter Gábor szerint a gabonaárindex az 1860-as években és az 1910-es években hasonlóan alakult, ezért valószínű, hogy „a jövedelemnövekedés legalább fele a fajlagos terméseredmények javulásának tudható be, a másik fele pedig az árnövekedésnek".[26] Vizsgálatomban az összehasonlíthatóság céljából Nagyléta és

[22] *Demeter G.:* Az agrárfejlettség területi differenciái i. m. 26.
[23] *Demeter Gábor – Szilágyi Zsolt – Pinke Zsolt:* Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszabályozások regionális következményei (1720–2020). Századok 156. (2022) 5. sz. 988.
[24] *Demeter G.:* Az agrárfejlettség területi differenciái i. m. 22.
[25] Uo. 22–26.
[26] Uo. 27. Orosz István szerint azonban „Az intenzifikálódásnak, a hozamnövekedésnek nem voltak meg az agrotechnikai alapjai." *Orosz I.:* Tanulmányok i. m. 18.

Újléta adatait összevontan kezeltem.[27] Nagylétán 1865 és 1910 között az egy kat. holdra jutó földjövedelem 58%-kal növekedett. Ezzel Nagyléta mindkét időpontban országos viszonylatban az egy kat. holdra jutó földjövedelmet tekintve a közepes szintet elérő települések közé tartozott.[28] 1865 és 1910 között az egy főre jutó földjövedelemben 29%-os növekedés történt, ez szintén közepes növekedési ütemnek tekinthető.[29] A terület-, a népesség- és a földjövedelem-adatok alapján az a kép rajzolódik ki Nagyléta, s tágabb értelemben az Érmellék esetében is, hogy az egy főre eső földjövedelem-növekedés az 1865 és 1883 közötti időszakban ment végbe,[30] 1883 és 1910 között azonban már stagnálás, csökkenés érvényesült, mely folyamat birtokaprózódásra utal. Mind Nagyléta, mind a mikrorégió népessége csökkent 1869 és 1880 között, ami ebben az időszakban hozzájárult az egy főre jutó földjövedelem-növekedéshez. 1883 és 1910 között azonban a népességnövekedés már felemésztette a földjövedelem-növekedést, ami – összhangban a falu 1888-as birtokrészleti jegyzőkönyvéből és az 1910-es kataszteri birtokíveiből vizsgált birtokstruktúra alakulásával – a birtokaprózódás folyamata felé mutat. Mindehhez hozzá kell még tenni, hogy Demeter Gábor vizsgálata szerint Nagyléta és az Érmellék Kárpát-medencei viszonylatban nem tartozott a demográfiai nyomás szempontjából kedvezőtlen térségek közé.[31] Mint ahogyan a napszámra kényszerülő kisbirtokosok számának 1901 és 1910 közötti növekedését tekintve sem volt a térség a kedvezőtlen régiók között.[32] Előfordulhat azonban, hogy az egy kat. holdra és az egy főre vetített földjövedelem torz eredményt közvetít, mivel ezekben a kisbirtok és a nagybirtok jövedelemadatai együttesen szerepelnek. Az 5. táblázat adatai szerint Hosszúpályi és Monostorpályi egy főre jutó földjövedelme mindhárom időmetszetben meghaladta az érmelléki átlagot: ezen a két településen kiemelkedő egy főre jutó jövedelem rajzolódott ki; ezekben a falvakban (mint ahogyan Álmosdon, Bagamérban és Vértesen is) azonban a nagybirtok dominált (6. táblázat), így a magas egy főre jutó jövedelem nem a kisbirtokosok kezén összpontosult. Nagylétán ezzel szemben a kisbirtok volt meghatározó, így a földjövedelem-növekedésből itt a kisbirtokosok részesültek.

---

[27] Erre azért volt szükség, mert az 1865-ös adatkészletben Nagyléta és Újléta területe együtt szerepelt. Újléta Nagyléta külterületének egy részéből vált önálló településsé az 1860-as években, de csak az 1865-ös adatfelvétel után.

[28] Kisatlasz a dualizmuskori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910). Szerk. Demeter Gábor et al. Bp.–Debrecen 2020. 128. és 186. számú térkép.

[29] Uo. 141. és 201. számú térkép.

[30] Az 1883-as tiszta kat. földjövedelem adatok ráadásul a gabonadekonjunktúra idején lettek megállapítva.

[31] *Demeter G.:* Az agrárfejlettség területi differenciái i. m. 29. 16. ábra.

[32] Uo. 27.

6. táblázat: A kisbirtok aránya az összterületből az Érmelléken 1920 körül

Település	Összterület az 1920-as népszámlálás szerint	Összterület az 1921-es felmérés szerint	Hány hold földön gazdálkodnak a község kisgazdái?	Kisgazdák földbirtoka az 1920-as népszámlálásban közölt összterülethez képest (%)	Kisgazdák földbirtoka az 1921-es kérdőívekben közölt összterülethez képest (%)
Álmosd	5941	4000	1500	25,2	37,5
Bagamér	8600	8600	2070	24,1	24,1
Hosszúpályi	14171	14000	2400	16,9	17,1
Monostorpályi	7722	7722	3122	40,4	40,4
Kokad	3062	3062	2962	96,7	96,7
Nagyléta	14986	14409	12392	82,7	86,0
Újléta	2573	2500	2300	89,4	92,0
Vértes	7934	7900	3000	37,8	38,0
Érmellék	64989	62193	29746	45,8	47,8

Forrás: Az 1920. évi népszámlálás 1. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. (Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 69.) Bp. 1923; Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár Agrártörténeti Iratok Gyűjteménye 6838. Bodor Antal kérdőívek 1921. Saját számítás és szerkesztés.

A nagylétai uradalom felbomlása

Az uradalom birtokosai

Az 1848-as jobbágyfelszabadítást követően a hazai földtulajdon-viszonyokban jelentős változás állt be azáltal, hogy a jobbágytelek tulajdonjoga paraszti kézbe került, emellett a nagybirtokosoknak egy sor kezdeti gazdasági nehézséggel kellett szembenézniük, például az ingyen munkaerő elvesztésével, a tőkehiánnyal, illetve a bankok felé való eladósodás lehetőségével.[33] A nehézségek ellenére országos viszonylatban a nagybirtokrendszer nem bomlott fel, így a hazai birtokstruktúrában a 19. század második felében és a 20. század első harmadában nem következett be számottevő változás.[34] Ennek következében a parasztbirtokoknak

[33] *Csorba László:* Az önkényuralom kora (1849–1867). In: Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Bp. 2005. 298–299.

[34] *Gyáni G.:* Magyarország társadalomtörténete i. m. 309–311. A birtokviszonyok érdemben az Ormánságban sem változtak a vizsgált időszakban. *Demeter Gábor – Koloh Gábor:* Birtokstruktúra és jövedelmezőség az Ormánságban és környékén. A siklósi és szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935). Agrártörténeti Szemle 51. (2020) 1–4. sz. 62.

a nagybirtok rovására történő kiterjesztésére országosan nem volt lehetőség. Ezt a következtetést vonta le Orosz István Mándokra vonatkozó vizsgálata során is: „a gazdag paraszti réteg hiányát elsősorban az okozta Mándokon, hogy a feudális korszakban legtöbb földdel rendelkező parasztréteg is valójában csak középparaszti szinten élt, s a kapitalizmus első két évtizede sem nyújtott olyan lehetőségeket, főleg a nagybirtok fojtogató hatalma és súlya miatt, hogy egyesek megindulhattak volna a földfelhalmozás, a gazdag paraszttá válás útján."[35] A parasztbirtokoknak a nagybirtok területéből történő növelésére Mándokon 1870-ig és 1909-ig sem nyílt alkalom.[36] Azt Katus László is kiemelte, hogy a paraszti társadalom értékrendszerében központi szerepet játszott a föld, ezért annak gyarapítására törekedett, azonban erre csak kevés alkalom adódott, s inkább csak egy-egy eladósodó kisbirtok felvásárlása nyithatott utat újabb parcellák szerzésére.[37] Az általam vizsgált Nagylétán viszont a földtulajdon-viszonyok tekintetében az általános tendenciáktól eltérő folyamat ment végbe: az országos helyzettel ellentétben itt 1864 és 1910 között az uradalom területének jelentős része parasztcsaládok kezébe került, ugyanis az 1864-es úrbéri egyezség után több alkalom nyílt a földvásárlásra a nagybirtok rovására, ami a falu egyik atipikus, egyedi vonásának tekinthető.[38] A földvásárlási lehetőségek kihasználásával a lokális társadalom egyes családjai a földfelhalmozás útjára léptek, mely árnyalja az 1864 és 1910 közötti birtokstruktúráról kialakult képet. A földvásárlások miatt tehát – a birtokaprózódás mellett – egy másik folyamat, a helyi agrártársadalom polarizációja is jelen volt. Ennek érzékeléséhez az egyes földvásárlások mélyebb elemzésére van szükség, s arra, hogy az érintett családok generációkon átívelő stratégiáját nyomon kövessük.

Mielőtt azonban a földvásárlási lehetőségek feltárására rátérnék, a nagylétai uradalom birtokosait és – amennyire lehet – a nagybirtok gazdasági profilját is bemutatom a 18. század végétől az 1864-es úrbéri egyezségig. A II. József nevéhez köthető első népszámlálás szerint Nagyléta Dietrichstein gróf örököseinek tulajdonát képezte.[39] Vályi András 1799-ben kiadott országleírása a falut a gróf Khevenhüller család tulajdonaként említette,[40] majd Fényes Elek 1851-es műve szerint az már

[35] *Orosz I.:* Tanulmányok i. m. 318.
[36] Uo. 320.
[37] *Katus L.:* A modern Magyarország i. m. 576.
[38] Birtokszerzésre Kecskeméten is nyílt lehetőség, ott a helyi elit alkalmazta a parcellázás intézményét az időnként jelentkező szociális feszültségek levezetésére. Ennek hatására más alföldi városokhoz képest a földbirtokos kisparaszti réteg számaránya Kecskeméten volt a legmagasabb. Ez a jelenség Nagylétán és Kecskeméten kívül más településen is előfordulhatott, azonban országos tekintetben nem ez volt a jellemző. *Szilágyi Zsolt:* Föld és hatalom. Mezővárosi elit Kecskeméten 1920–1939. Bp. 2017. 62–66.
[39] Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Szerk. Danyi Dezső – Dávid Zoltán. Bp. 1960.
[40] *Vályi András:* Magyar országnak leírása II. Buda 1799.

Mandel Lajos birtokát képezte.[41] Minhárom család osztrák származású volt.[42] Mandel Lajos után, fia Mandel Rudolf vette át a birtokot az 1850-es évek második felében,[43] és a volt úrbéresekkel is ő kötött egyezséget 1864-ben. A Mandel család gazdálkodásának fő profilját a nagylétai uradalomban a juhtenyésztés jelentette.[44] A juhtenyésztéssel az uradalom valószínűleg a 19. század első felében jelentkező gyapjúkonjunktúrát próbálta kiaknázni, ezért tenyészthették a merinói electorál fajtát. A Mandel családnak a nagylétai uradalom modernizálása iránti igényét jelzi, hogy abban az 1850-es években megtalálhatók voltak a modern talajművelő gépek, a Zugmayer- és Vidats-féle ekék, a vetőgépek, töltögető ekék, a lókapa, az aratást segítő cséplőgép, a magtisztítást végző szelelőrosta, illetve a takarmányelőkészítéshez használt szecskavágó. A gazdálkodásban az istállózó állattartást alkalmazták, a juhokat és kosokat állandóan, a bárányokat többnyire istállóban tartották.[45] Az 1850-es évektől azonban az ausztrál dömping miatt már egyre kevésbé volt jövedelmező a juhtenyésztés,[46] valószínűleg ennek hatására adta el báró Mandel Rudolf még az úrbéri egyezség megkötése előtt a nagylétai uradalmat a Belga Banknak.

Mandel Rudolf uradalma és a Belga Bank

Az első földvásárlási lehetőség a Belga Bankon keresztül valósult meg. A Belga Bank az André Langrand-Dumonceau[47] vezetése alatt álló bankcsoport, a Banque

---

[41] „Az uraság [...], ki egész megyében legszebb példány gazdaságot folytattat, s nagy tökéletességre vitt elecoral birkákat tenyésztet. [...] b. Mandl, kinek kormányzó főtisztje Irimy János úr, többi jeles tiszttársaival együtt a nemes báró igyekezetét előmozdítván, ez által igen sikeresnek eszközöltetik az, hogy a józanabb gazdálkodási elvek, nemesebb juhtenyésztés, s czélirányos újabb gazdasági eszközök és szerszámok, ezen a vidéken mind inkább nagyobb terjedést nyerjenek." *Fényes Elek:* Magyarország geográphiai szótára. Pest 1851.

[42] A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben V. Bp. 1893. 301–302.; A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben X. Bp. 1895. 495.; Magyarország és Erdély. Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1836. augusztus 27. 132.

[43] Vázlatok a szarvasmarha-, juh- és sertéstenyésztésről, az austriai birodalomban I. Magyarország, Temesi Bánság, Horvát- és Tótország. Gazdasági Lapok, 1856. június 12. 305.; A Magyar Gazdasági Egyesület, Gazdasági Lapok, 1858. november 4. 637.

[44] *Fényes Elek:* Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben 4. Pest 1839. 92.

[45] *Galgóczy Károly:* Magyarország, a Szerbvajdaság s a Temesi bánság mezőgazdasági statsticája. Hivatalos és magán úton gyűjtött legújabb adatok nyomán. Pest 1855. 389–390.

[46] *Demeter G. – Szilágyi Zs. – Pinke Z.:* Sártenger és búzatenger i. m. 971. A juhtenyésztés visszaesését Dóka Klárának a Berettyó-Körös-völgyére vonatkozó vizsgálata is megerősítette. *Dóka Klára:* A Körös és Berettyó vízrendszer szabályozása a 18–19. században. (Egy táj átalakulása.) Gyula 1997. 215.; *Uő:* A Körös- és Berettyó-völgy gazdálkodása az ármentesítés előtt és után. Gyula 2006. 151.

[47] Valószínűleg André Langrand-Dumonceau belga pénzember ihlette Jókai Mór Fekete gyémántok című regényének egyik főhősét, a szélhámos bankárt, Kaulman Félixet. *Kiss Zsuzsanna:* A belga bank Magyarországon. A Banque de Credit Foncier et Industriel tevékenysége Magyarországon az 1860-as években. In: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Szerk. Halmos Károly et al. Bp. 2009. 358.

de Credit Foncier et Industriel tulajdonát képezte.[48] A bank tevékenységét részben a nehéz pénzügyi helyzetben lévő, s eladósodó uradalmak olcsón történtő megvásárlása és kisebb részletekben történő továbbadása, illetve a birtokosoknak kínált hosszú lejáratú jelzáloghitelezés jellemezte, emellett a vasúthálózat fejlesztésében és a vízi utak kiépítésében is érdekelt volt.[49] Langrandnak konkrét tervei voltak a tönkremenő nagybirtokok hasznosítására, 1864 szeptemberében erről egy cikk is megjelent *A Hon* című politikai napilapban. Eszerint a nagybirtokok felvásárlásával és darabonkénti eladásával elő akarta mozdítani egy erős birtokos középosztály kialakulását. Úgy vélte, hogy a szállítási feltételek javítása megkívánja a vasúthálózat és a kereskedelmi utak kiépítését, ami majd növeli a produktivitást, a folyók szabályozásával pedig új termőterületek és kereskedelmi útvonalak teremthetők. Langrand hangsúlyozta, hogy ezen törekvések kivitelezéséhez meg kell teremteni a finanszírozás pénzügyi hátterét biztosító hitelszervezetet.[50] Magyarországon 1848 után számos uradalom került nehéz pénzügyi helyzetbe, továbbá ezután vett nagyobb lendületet a vasúti hálózat kiépítése, valamint a vízszabályozások és a mocsárlecsapolások. Langrand-Dumonceau bankja Magyarországon megtalálhatta számításait, hiszen a pénzintézeten keresztül külföldi tőke érkezhetett az országba. A 19. század második felében a vasútfejlesztések jelentős részben külföldi tőkéből valósultak meg,[51] amihez a Belga Bank is hozzájárult.

A nagybirtokok parcelláit a banktól lehetett megvásárolni kézpénzes fizetéssel, illetve hitelre is. Utóbbi esetben a vásárlónak fedezetként ugyanakkora értékű ingatlannal kellett rendelkeznie, mint amekkora a megvásárolni kívánt földrészlet volt. Ha az adósnak nem sikerült fizetnie az évi hitelrészleteket, akkor nemcsak a banktól vásárolt, hanem a jelzálogként szolgáló földbirtokát is elveszthette. A Belga Bank nemcsak egyéneknek, hanem vevőtársulatoknak is nyújtott hitelt, amire Magyarországon korábban nem volt példa. Ez esetben a földet vásárlókat kollektív felelősségvállalás terhelte, hiszen, ha a csoportból valaki nem tudta fizetni a kamatot, akkor a többieket is szankció érte.[52] A bank hitelezési konstrukciója az 1860-as években Magyarországon szokatlannak számított. A korábban hitelt nyújtó megyei intézetek más szemlélet alapján működtek, általában földbirtokosoknak, a nemesi javak birtoklóinak hiteleztek.[53] A rendi hitelrendszerben szocializálódottak közül sokak számára a bank által szabott

[48] Uo. 352.; *Kövér György:* A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok. Bp. 2012. 56.
[49] *Kiss Zs.:* A belga bank i. m. 352–353.
[50] *Langrand-Dumonceau, André:* Langrand-Dumonceau pénzügyi vállalatai. A Hon 1864. szeptember 6. 1.
[51] A kiegyezésig a vasúti beruházásokba áramló tőke 85%-a külföldi volt. *Kaposi Zoltán:* Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Bp.–Pécs 2002. 213.
[52] *Kiss Zs.:* A belga bank i. m. 354.
[53] Uo. 355.

hitelfeltételek nem voltak elfogadhatók; ennek hatására a Belga Banknak sok kritikusa akadt, akik hangot is adtak véleményüknek. A Belga Bank tevékenységéről *A Hon* című lapban a Heves Megyei Gazdasági Egyesület 1864. júliusi közgyűlésén készült jegyzőkönyv közlése után alakult ki polémia.[54] A hozzászólók között volt Csanády Ödön is, akinek Nagylétán és a szomszédos Vértesen feküdtek a birtokai. Csanády alapvetően pozitív véleménnyel volt a bankról, cikke szerint nagylétai birtokát a bank által nyújtott földvásárlási lehetőség révén szerezte, s szemtanúja volt annak a folyamatnak, melynek során a nagylétai uradalom a Mandel családtól a Belga Bankhoz került, illetve annak is, amikor a parcellákat eladták.[55]

A Belga Bank vételi és eladási politikája Nagylétán is megmutatkozott: az uradalmat egyben vették meg, majd parcellánként továbbadták. A vevők között egyaránt voltak egyének és vevőtársulatok, utóbbi konstrukció esetében a bank számára az egyik garanciát a kollektív felelősségvállalás jelentette.

4. ábra: A Feketeföldi vett tagbirtokok tulajdonosai 1864-ben

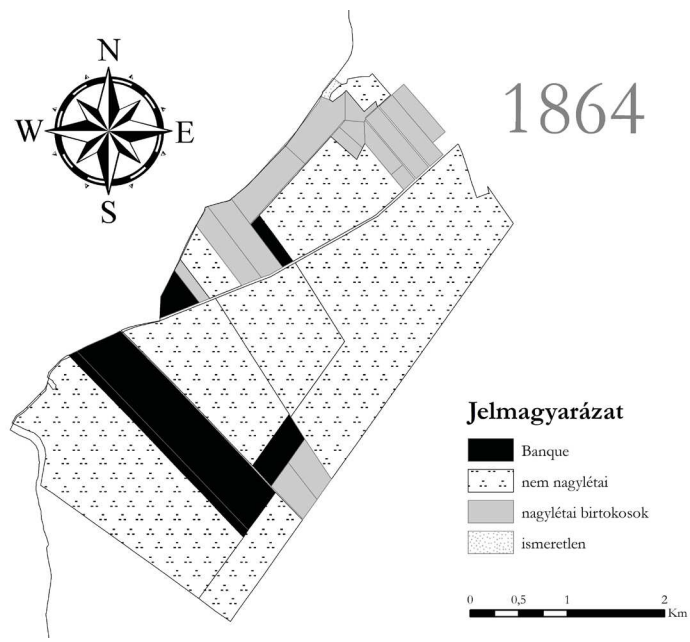

Forrás: MNL HBVL XV. 1. a. Gyűjtemények. Térképtár. Az MNL HBVL térképgyűjteménye. Kéziratos térképek. BmT. 144. Bihar megye térképei. Nagy Léta község határának úrbérszabályozási térképe 1864 (a továbbiakban XV. 1. a. BmT. 144). Saját szerkesztés.

[54] Uo. 352.
[55] *Csanády Ödön:* A belga bank. A Hon, 1864. november 15. 1.

Mandel Rudolf és a Belga Bank között az adásvétel 1864-re megtörtént, s a bank meg is kezdte a birtok eladását, ugyanis az úrbérszabályozási térkép szerint az uradalomnak a településtől délre fekvő parcellái ekkor részben a Belga Bank (a fenti térképen Banque), részben már az új tulajdonosok kezében voltak. A déli határnak ezt a dűlőjét az 1888-as kataszteri térkép Feketeföldi vett tagbirtokok néven tüntette fel, melyen nyomon követhető nemcsak a parcellák további osztódása, hanem a birtokosok személyében beállt változások is. Az uradalomhoz a déli határrészen egy másik birtoktest is tartozott, mely a Pocsajjal és Bihardiószeggel szomszédos Csere dűlőben feküdt. Ez a birtokrész 1864-ben a térkép szerint a Belga Bank és Heller Alajos nevén szerepelt.[56]

Az uradalom egy része továbbra is nagybirtokként működött, melynek tulajdonjoga 1888-ban az izraelita felekezetű Fisch Ignác kezében volt, aki összesen 1478 kat. holdat birtokolt Nagylétán. Ezek a birtoktestek két dűlőben, a Feketeföldi vett tagbirtokok és a Ligeti tagbirtokok dűlőben feküdtek. A Ligeti tagbirtokokban Fisch Ignác mellett más személyeknek is kialakult összefüggő, 50 kat. holdat meghaladó tulajdona, ilyen volt például 1888-ban Steier Mózes, Taszner Hugó, Szabó Gyula, Szabó Sándor, B. Tamás Mihály, Kepes Albert, Kövesdi János. Ők jellemzően nem Nagylétán laktak, s birtokukra valószínűleg befektetésként tekinthettek. (Erre szolgálhat példaként Kövesdi János esete, aki a tulajdonában álló 321 kat. hold birtokrészt haszonbérletbe adta Morgenstern Józsefnek.[57])

A bank az uradalom parcelláiból a helyi kisbirtokosoknak is lehetőséget biztosított a földvásárlásra. A Belga Bank és a nagylétai vásárlók közötti adásvételről egyelőre sajnos kevés információ áll rendelkezésre. Az egyik földvásárlásról azonban fennmaradt egy magyar és német nyelvű adásvételi szerződés, mely – a keltezés szerint – 1865-ben keletkezett, s 100 kat. hold eladásáról szólt.[58] A szerződésben a Belga Bank mint eladó tűnt fel, a vevők között 9 személy neve szerepelt, közülük 6 esetben a vevő feleségének nevét is feltüntették. Botos István és Tarnóczi Mihály házastársának nevét a református születési és házassági anyakönyvekből sikerült kideríteni.

[56] MNL HBVL XV. 1. a. BmT. 144.
[57] A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 2. kötet. Gazdacímtár. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1897. (a továbbiakban Gazdacímtár 1897) 348–349.
[58] Az eredeti forrás Vida Sándor létavértesi lakos tulajdonában van, az adásvételi szerződés egy részét Tokai Gyula közölte. *Tokai Gy.:* Nagyléta földje i. m. 145.

7. táblázat: A Belga Bankkal kötött adásvételi szerződésben szereplő személyek 1865-ben

Sorszám	Tulajdonos	Házastárs	Házszám	Volt jobbágytelek mérete 1864-ben
1	Papp István	n. a.	n. a.	n. a.
2	Botos István	Pongor Zsófia	4	negyed
3	M. Szabó Imre	Hegedűs Klára	20	fél
4	Orvos János	Ladányi Klára	507	negyed
5	Tarnóczi Mihály	Vida Zsuzsanna	3	negyed
6	Tóth József	Botos Julianna	642	negyed
7	Szmerka Antal	Földesi Lídia	672	negyed
8	Papp István	Pongor Julianna	575	negyed
9	Kiss Pál	Szabó Julianna	656	negyed

n. a. = nincs adat

Forrás: *Tokai Gyula:* Nagyléta földje és népe. Részletek a község történetéből a kiegyezésig. Vámospércs 1992. 145.; Family Search (a továbbiakban FS) Nagylétai református egyházi keresztelési anyakönyvek (a továbbiakban NREKA); FS Nagylétai református egyházi házassági anyakönyvek (a továbbiakban NREHA); MNL HBVL IV. 162/b. 67. kötet. Saját szerkesztés.

A kutatás során kísérletet tettem a földvásárlók közötti rokonsági kapcsolatok feltárására, amihez elsősorban azok felmenőit kellett azonosítanom. Az anyakönyvekből felépített adattábla 1870-től tartalmazta a születési, házassági és halálozási adatokat, miközben a Belga Banktól történő földvásárlás az 1860-as évek közepén zajlott le, vagyis az kívül esett a feldolgozott időintervallumon. A vásárlók felmenőinek kereséséhez így az eredeti egyházi anyakönyvekhez nyúltam vissza. Az első helyen szereplő Papp Istvánt leszámítva megállapítható, hogy a vásárlók mindegyike református felekezetű volt, így a kutatást a református egyházi anyakönyvekben folytattam. A Botos, Ladányi, Papp, Pongor, Tarnóczi, Tóth családok a református közösség törzsökös családjaihoz tartoztak, nevük már a 19. század eleji egyházi anyakönyvekben is felbukkant.

A Botos család esetében valóban rokoni kapcsolat állt fenn Botos István és Botos Julianna között, ők ugyanis unokatestvérek voltak, nagyszüleik, Botos István és Huszti Erzsébet révén rendelkeztek közös felmenőkkel. A nagyszülők házasságából született 1809-ben Botos Imre és 1811-ben Botos István,[59] előbbi 1832-ben Tarnóczi Erzsébettel,[60] utóbbi 1835-ben Pongor Erzsébettel kötött házasságot.[61]

[59] FS NREKA 7/02/1809. Botos Imre keresztelési anyakönyve; FS NREKA 28/10/1811. Botos István keresztelési anyakönyve.
[60] FS NREHA 22/1832. Botos Imre és Tarnóczi Erzsébet házassági anyakönyve.
[61] FS NREHA 18/1835. Botos István és Pongor Erzsébet házassági anyakönyve.

Botos Imre és Tarnóczi Erzsébet házasságából született 1838-ban Botos István,[62] aki 1868-ban Pongor Zsófiát vette feleségül. A pár 1865-ben a Belga Banktól vásárolt földet a település északi határában.[63] Botos István és Pongor Erzsébet házasságából 1836-ban született Botos Julianna, aki 1856-ban Tóth Józsefhez ment férjhez, ők tehát 1865-ben szintén érintettek voltak a banktól való földvásárlásban. A Botos család genealógiájának felderítése során láthatóvá vált, hogy az két generáción keresztül is rokonságban állt a Pongor és a Tarnóczi családdal, amelyek neve szintén szerepelt a földvásárlók között. Botos Imre felesége, Tarnóczi Erzsébet és Tarnóczi Mihály testvérek voltak, mindkettőjük édesapja Tarnóczi János volt. Tarnóczi Mihály 1844-ben kötött házasságot Vida Zsuzsannával. Az anyakönyv szerint az egyik házassági tanút Botos Istvánnak hívták,[64] aki feltehetően Botos Julianna és Botos István nagyapja volt. Botos István és Tarnóczi Mihály nemcsak szomszédok, hanem rokonok is voltak, nagybáty-unokaöcs rokonsági kapcsolat is fennállt köztük. Azt egyelőre nem sikerült kideríteni, hogy Pongor Zsófia és Pongor Julianna között milyen rokoni kapcsolat lehetett, annyi bizonyos, hogy nem egy generációhoz tartoztak. Pongor Julianna ugyanis 1847-ben előbb Kovács Ferenccel, majd 1849-ben Papp Istvánnal kötött házasságot,[65] míg – ahogyan az látható volt – Pongor Zsófia házasságkötésére az 1860-as évek végén került sor.

A családrekonstrukció alapján kijelenthető, hogy a földvásárlókat legalább részben rokonsági szálak fűzték egymáshoz, amelyek inkább oldalági kapcsolatok voltak. Továbbá az is látható, hogy az úrbéri telekkönyv adatai szerint a vásárlók nagy része negyed jobbágyteleknek (Nagylétán nagyjából 10 kat. hold) megfelelő volt úrbéres földdel bírt 1864-ben, vagyis hasonló anyagi háttérrel, gazdasági potenciállal rendelkezett. A Belga Bankkal ebben az esetben nem egyének, hanem egy „vállalkozói" csoport kötött szerződést, melynek tagjai szövetkezetszerűen, közösen vállaltak pénzügyi kockázatot, vettek fel hitelt és adósodtak el. Esetükben a földvásárlás és hitelfelvétel valószínűleg nem egyéni, hanem családi döntés lehetett. Közös földvásárlásra később is volt példa a településen, az 1920-as földreform idején, melynek keretében a falu „fekete" földdel rendelkező déli határában Székely László és Izsó Imre nagybirtokosoktól egy vevőcsoport, Kovács Imre és társai vásároltak 72 kat. hold földet.[66]

Kérdésként felmerülhet, hogy Nagyléta társadalmának mely csoportjai birtokoltak földet a Belga Bank által eladott uradalomból, s hogyan hatott mindez

[62] FS NREKA 13/12/1838. Botos István keresztelési anyakönyve.
[63] FS NREHA 21/1868. Botos István és Pongor Zsófia házassági anyakönyve.
[64] FS NREHA 10/1844. Tarnóczi Mihály és Vida Zsuzsanna házassági anyakönyve.
[65] FS NREHA 26/1847. Kovács Ferenc és Pongor Julianna házassági anyakönyve; uo. 11/1849. Papp István és Pongor Julianna házassági anyakönyve.
[66] *Sz. n.:* Hadik János gróf interpellációja. Köztelek, 1929. július 7. 1184–1186.

a tulajdonviszonyokra. A kataszteri telekkönyv szerint a település belterületén élő lakosok közül 92 személynek volt földparcellája a Ligeti tagbirtokok dűlőben 1888-ban.[67] Igyekeztem megállapítani a birtokosok felekezeti hovatartozását, melyhez a NATA 1870–1929 adattáblát használtam. A 92 személy 93%-a református volt, rajtuk kívül a birtokosok között egy római katolikus, három görögkatolikus és kettő izraelita foglalt helyet. Az 1890-es népszámlálás szerint a falu lakosságának 59%-a volt református,[68] vagyis ez a felekezeti csoport felülreprezentált volt a Ligeti tagbirtokok dűlőben.[69]

8. táblázat: Birtokmegoszlás Nagylétán és a Ligeti tagbirtokok dűlőben 1888-ban (%)

	Birtokkategória						
Dűlő	0–1	1–5	5–10	10–20	20–50	50–100	100–
Összes	31,3	17	20,1	19,9	8,8	1,7	1,2
Liget tag.	10,9	15,2	41,3	22,8	5,4	3,3	1,1

Forrás: MNL OL S 79 No. 253/1. Saját számítás és szerkesztés.

A lokális társadalom birtokviszonyaihoz képest a Ligeti tagbirtokok dűlőben parcellával rendelkező tulajdonosok birtokmegoszlása eltérő képet mutat, ugyanis sokkal hangsúlyosabban voltak jelen az 5–10, és az 50–100 kat. hold közötti földbirtokkal rendelkező birtokosok, s az 1 kat. hold alatti birtokosok ebben a dűlőben alig fordultak elő, míg a nagylétai tulajdonosok harmada 1 kat. hold alatti birtokkal rendelkezett. Ez arra utalhat, hogy ebben a dűlőben azok tudtak a Belga Banktól parcellát szerezni, akik már az úrbéri egyezség idején is rendelkeztek földbirtokkal és elegendő tőkével ahhoz, hogy a banktól földet vásároljanak.

[67] MNL OL S 79 No. 253/1.

[68] A Magyar Korona Országainak helységnévtára 1892. Szerk. Jekelfalussy József. Bp. 1892. 140–141.

[69] A reformátusok Belga Banktól való földvásárlásával az egyházközségben keletkezett presbiteri jegyzőkönyvek is többször foglalkoztak. Például az 1860-as évek közepén az egyházközség új orgona beszerzéséről döntött, melynek költségét a hívekre egyénenként kivetett adóval próbálták fedezni. Az 1866 decemberében megtartott presbiteri gyűlésen tisztázták, hogy „azon egyháztagok neve után, kik a Banktól vásároltak földeket, de még a föld árával a Banknak adósok, a Banktól vásárolt illeték után esendő járulék, az orgonapénzből levonandó". Nagylétai Református Egyházközség Irattára Presbiteri jegyzőkönyve, 2. kötet. 1846–1892. (a továbbiakban NREI 2. kötet) Jegyzőkönyv, 1866. dec. 23. Egy másik alkalommal „azok, kik a belga banktól, új háztelket, 20 évi törlesztés mellett, vásároltak, úgy tekintessenek a rájok vetendő egyházi adóra nézve, mint lakók, vagy pedig úgy, mint a zsellérházzal bírók? Ezen felmerült ügyre nézve határoztatott, hogy a szóban forgó új háztelkes lakosok, azon ideig míg illető tartozásaikat, az évenkénti törlesztés útján, a belga banknak teljesen lefizetik, úgy tekintendők, mint lakók, és ettől fogva annyi egyházi adó alá vétetnek mint a földetlen házzal bírók." NREI 2. kötet. Jegyzőkönyv, 1867. máj. 5.

Egy „maroknyi” föld sora – A Középessy-birtok felparcellázása

Az úrbéri egyezség megkötése után nemcsak a Ligeti tagbirtokokban, hanem a déli határban fekvő urasági birtokon is lehetőség nyílt a Belga Bankon keresztül földparcellát vásárolni.

5. ábra: A tulajdonviszonyok alakulása a Feketeföldi vett tagbirtokok dűlőben 1864 és 1888 között

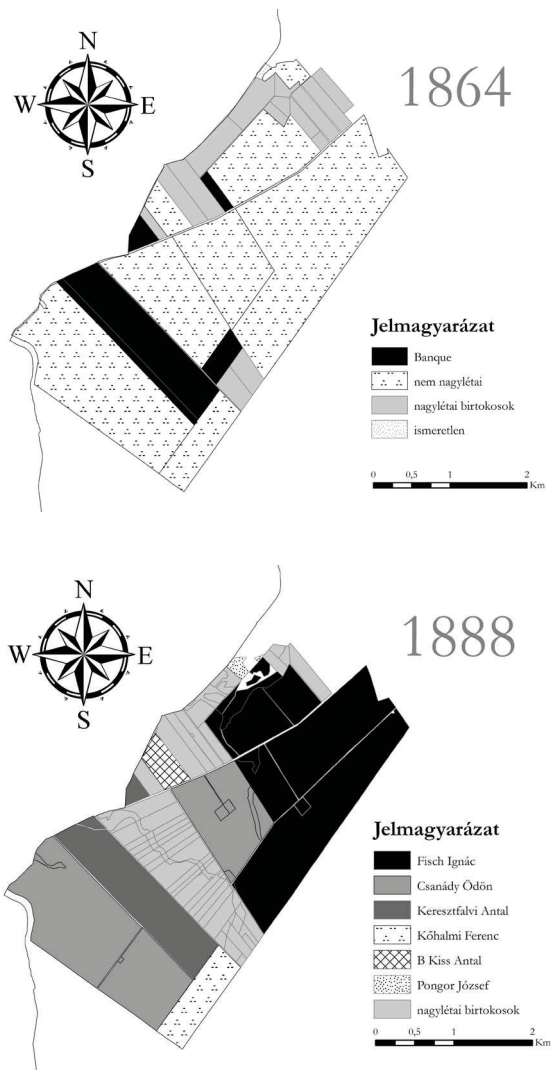

Forrás: MNL HBVL XV. 1. a. BmT. 144; MNL OL S 79 No. 253/1. Saját szerkesztés.

Ám ekkor a dűlő nagy része még nem alkotta a helybeliek tulajdonát. A helybeli református családok egy része 1888-ra azt a tagot tudta megszerezni, amelyik 1864-ben Középessy Gyula tulajdonában állt.[70] Azt egyelőre homály fedi, hogy a birtokrész hogyan jutott a törzsökös famíliák kezére, csak annyi bizonyos, hogy a birtokszerzés 1864 és 1888 között ment végbe, s csaknem 108 kat. holdat érintett.[71]

Az 1888-as kataszteri telekkönyv szerint a Középessy-birtokból 16 tulajdonos szerzett parcellát, akik között volt egy házaspár, Bíró Ferenc és Papp Julianna, vagyis a birtokszerzés összesen 15 nagylétai családot érintett. A 15 családból kettő görögkatolikus, a többi református volt, amely felekezet tagjai tehát a Ligeti tagbirtokok dűlőhöz hasonlóan ebben az esetben is felülreprezentáltnak számítottak.[72] A 15 tulajdonos közül mindössze kettőnek, az 542. házszám alatt lakó Fekete Józsefnek és a 216. házszám alatt lakó Fehér Bálintnak volt a Ligeti tagbirtokokban is parcellája,[73] vagyis a két földszerzési lehetőséget kihasználók személyi köre alig mutatott átfedést egymással.

9. táblázat: Birtokstruktúra a Középessy-birtokon 1888-ban (%)

	Birtokkategória						
Birtok	0–1	1–5	5–10	10–20	20–50	50–100	100–
Összes	31,3	17	20,1	19,9	8,8	1,7	1,2
Középessy	6,7	0	33,3	33,3	20	6,7	0

Forrás: MNL OL S 79 No. 253/1. Saját számítás és szerkesztés.

A táblázatból látható, hogy a Középessy-birtok új tulajdonosai a 10 kat. hold feletti, s különösen a 20 kat. hold feletti birtokkal rendelkező kis- és nagygazdák közül kerültek ki, akik a lokális társadalom birtokszerkezetében 1888-ban meglévő arányukhoz képest jóval hangsúlyosabban voltak jelen. A két földszerzési lehetőség között tehát különbséget jelent, hogy amíg az északi határban fekvő Ligeti tagbirtokokban leginkább az 5–10 kat. holddal rendelkezők, addig a déli határban a 20 és 50 kat. hold feletti gazdák jelenléte volt látványos. A Ligeti tagbirtokok dűlőből parcellát vásárlók egy része rokonságban állt egymással, s a Középessy-birtok új tulajdonosainál is hasonló jellegzetesség figyelhető meg.

[70] MNL HBVL XV. 1. a. BmT. 144.
[71] A Középessy-birtok eladási körülményeinek feltárásához egyelőre nem találtam további forrásokat.
[72] MNL OL S 79 No. 253/1.
[73] MNL OL S 79 No. 253/1.

Az egykori Középessy-birtokon a református módos gazdák tág rokoni hálózata bontakozott ki.[74]

A Csanády-birtok felparcellázása

A Feketeföldi vett tagbirtokok dűlőben 1888-ban Csanády Ödön 285 kat. hold birtoktesttel rendelkezett, azonban az 1911-es gazdacímtárban a nagylétai birtokosok között már nyoma sem volt ennek a családnévnek.[75] (6. ábra) Csanády Ödön a Nagylétával szomszédos Vértesen birtokolt hasonló méretű földet, a család lakhelye is Vértes volt. A család nagylétai birtokának egyik részét a Belga Bank által nyújtott földvásárlási lehetőséget kihasználva vásárolta meg, míg másik részét Dudek József elárverezett földjéből szerezte.[76] Csanády Ödön 1889 augusztusában elhunyt,[77] ezután a birtok az 1893-as gazdacímtár szerint a felesége, özv. Csanády Ödönné Nagy Ágnes nevén szerepelt.[78] A betegeskedő özvegy kezelése alatt a gazdálkodás azonban nem hozott sikereket, a birtok terhei évről évre növekedtek,[79] amellyel szemben a Debreceni Első Takarékpénztárnak 1354 forint tőkekövetelése volt.[80] Végül a birtokot 1898 és 1901 között többszöri hirdetés után elárverezték Székelyhídon.[81] A kilátástalan helyzetet Csanády Ödönné úgy próbálta megoldani, hogy a vértesi birtokot Budapesten egy jól jövedelmező házra próbálta cserélni, ennek érdekében 1900 februárjában a fővárosban tartózkodott, majd feltehetően a rosszul sikerült csere miatt öngyilkos lett.[82] A vértesi birtokkal együtt valószínűleg a nagylétai parcellák is árverés alá kerültek, ami a lokális társadalom számára a harmadik földvásárlási lehetőséget jelentette. A századfordulón a Csanády-birtokból való földszerzés lehetősége akkor jelentkezett, amikor a gabonaárak ismét emelkedésnek indultak, ami elősegíthette a hitelek visszafizetését.

---

[74] Az új tulajdonosok közül például Bíró Ferenc és Bíró Sándor között közvetlen családi, apa-fiú kapcsolat volt, hozzájuk tartozott Árva József édesanyján, Bíró Márián, Bíró Ferenc testvérén keresztül. Fehér László és Árva József között após-vő kötelék állt fenn. Fehér Julianna és Fehér Bálint, valamint Fekete József között egyaránt nagynéni-unokaöcs viszony volt. NATA 1870–1929.

[75] Magyarországi gazdacímtár. Magyarország, Horvát- és Szlavónországok 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke. Az egyes megyék részletes monográfiájával. Szerk. Rubinek Gyula. Bp. 1911. (a továbbiakban: Gazdacímtár 1911) 171.

[76] Árvetési Hirdetmény. Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője, 1872. szeptember 19. 3109.

[77] Halálozások. Fővárosi Lapok, 1889. augusztus 16. 1656.

[78] Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többel bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban lévő földterületek mivelési ágak szerinti feltüntetésével. Bp. 1893. 155.

[79] Öngyilkos úriasszony. Friss Újság, 1900. február 21. 2.

[80] Árverés. Budapesti Közlöny, 1899. július 25. 15.

[81] Árverések a vidéken. Magyar Újság, 1898. december 14. 12.; Árverés a vidéken. Pesti Napló, 1899. július 24. 7.; Árverések a vidéken. Pesti Hírlap, 1901. július 17. 15.

[82] Öngyilkos úriasszony i. m. 2.

6. ábra: A tulajdonviszonyok alakulása a Feketeföldi vett tagbirtokok dűlőben 1888 és 1910 között

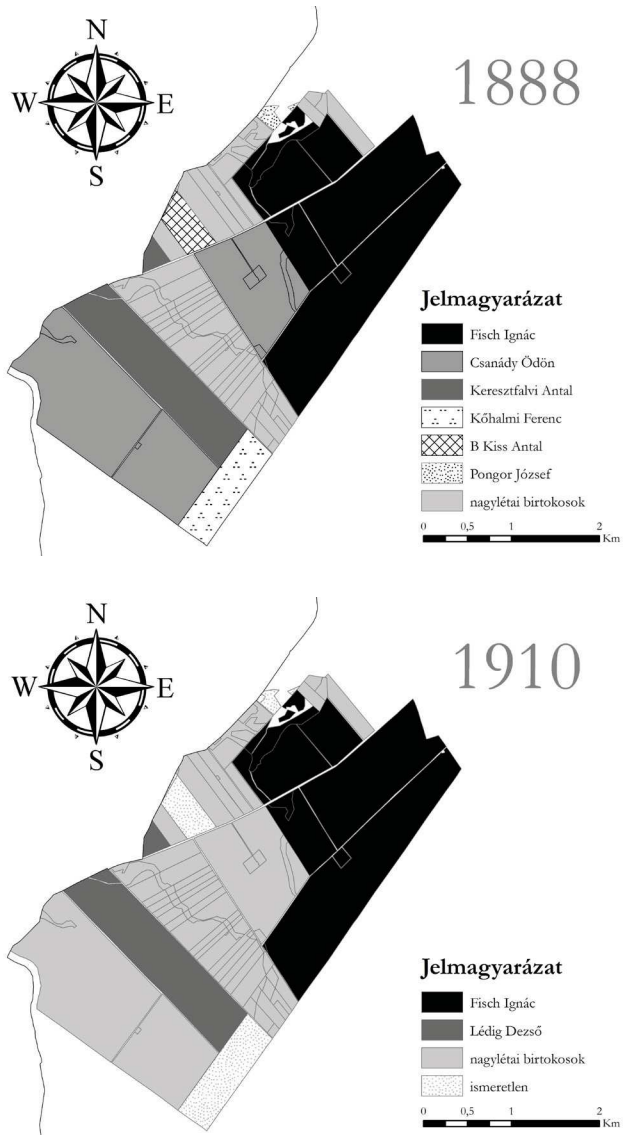

Forrás: MNL OL S 79 No. 253/1; MNL HBVL VI. 181/eee 3. kötet. 75., 78. birtokív; uo. 4. kötet 156. birtokív; uo. 10. kötet 897., 902., 956., 974. birtokív; 14. kötet 1394. birtokív; MNL HBVL XV. 2. a. Az MNL HBVL kataszteri térképeinek gyűjteménye. Bihar vármegye. Bmk. 21/26–49. Bihar megyei községek. Nagyléta tagosítási térképe 1929. (a továbbiakban XV. 2. a. Bmk. 21/26–49.) Saját szerkesztés.

7. ábra: A Csanády-birtokból földet szerző családok közötti rokonsági kapcsolatok

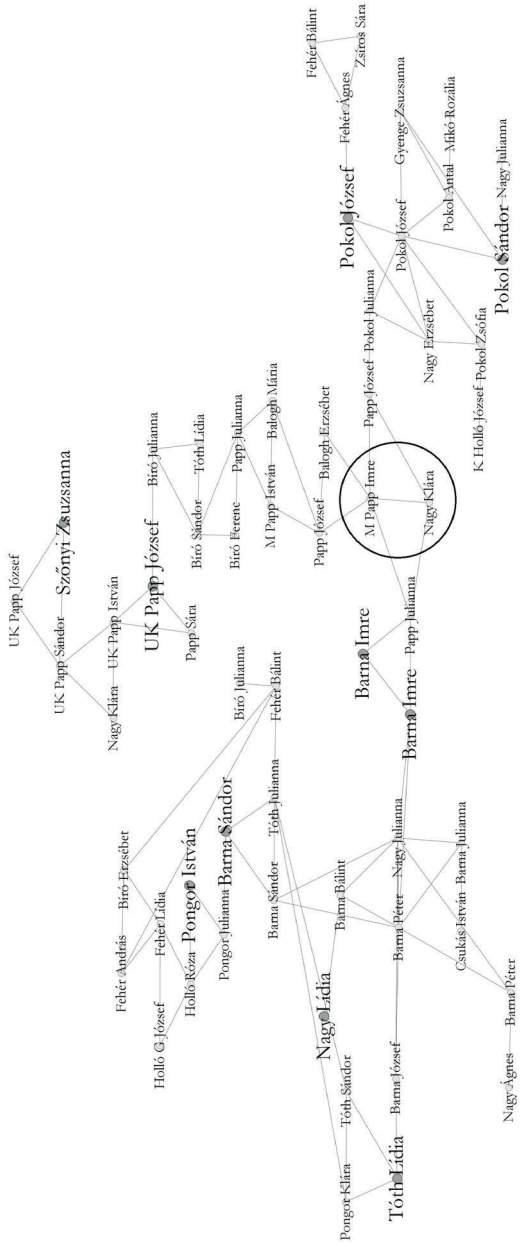

Forrás: NATA 1870–1929. Saját szerkesztés.
Megjegyzés: A tulajdonosok neve nagyobb betűvel szedve.

A Csanády-birtok felaprózódása nyomon követhető az 1910-es kataszteri birtokívekből és az 1929-es tagosítás során keletkezett térképlapokból.[83] A birtokhoz három nagy kiterjedésű parcella tartozott, melyek közül az első 129 kat. holdat (1945. hrsz.), a második 65 kat. holdat (1947. hrsz.), míg a harmadik 70 kat. holdat (1954. hrsz.) tett ki. Az 1888-as kataszteri telekkönyv szerint ezek mindegyikének szántóföld volt a művelési ága.[84] Az 1929-es tagosítási térképen feltüntették a felosztott parcellák határát, a tulajdonosok és házastársaik nevét, illetve házszámát, amelyek alapján azonosíthatóvá váltak az egykori Csanády-birtok új tulajdonosai. A tagosítási térképlapokon szereplő személyek közötti rokoni kötelékeket ebben az esetben is igyekeztem feltárni. Az 1945. és 1947. hrsz. parcellák, melyek egymás mellett feküdtek, 1929-ben 24 különböző személy nevén szerepeltek, míg az 1954. hrsz. alatti földrészlet egyedüli tulajdonosa az Árva család volt.[85] Tehát az egykori Csanády-birtok parcelláit 1929-ben összesen 25 személy birtokolta, s a kataszteri birtokívek szerint közülük 8-nak már 1910-ben is a nevén volt az adott földrészlet,[86] s a vásárlás előtt saját vagy családjuk birtoka átlagosan 49,6 kat. holdat tett ki. Az 1888-as kataszteri telekkönyv szerint a 8 személyből egy a 10–20, kettő az 5–10, szintén kettő a 20–50, míg további három személy az 50–100 kat. hold közötti birtokkategóriába tartozott,[87] vagyis alapvetően a Csanády-birtok parcelláit is az eleve 10 kat. hold fölötti földtulajdonnal rendelkező családok tudták megszerezni. A tagosítási térképen feltüntetett 25 személyből 10-en egymással is összeköthetők voltak egy 60 csomópontból álló rokonsági hálózatban (7. ábra). A Barna, a Pokol és a Pongor család közeli rokoni kapcsolatban állt egymással, míg ehhez a csoporthoz U. K. Papp József családja távolabbról, a Bíró és az M. Papp családon keresztül kapcsolódott. Az egymással rokonságba hozható tulajdonosok a volt Csanády-birtokon földszomszédok voltak. A Belga Bank esetében már láttunk példát arra, hogy rokonsági kapcsolatban álló személyek csoportként vásároltak földet; lehetséges, hogy ebben az esetben is hasonló folyamat ment végbe, legalábbis a földvásárlás szándéka feltehetően nem volt független a rokonsági kapcsolatoktól. A csoport vagyonosabb tagjainak anyagi erejét latba vetve vásárolhattak birtokot. Ezek a személyek tehát a Csanády-birtokból való parcella szerzése során mindenképpen csoportként viselkedtek. A gráfon érdemes megfigyelni, hogy annak egyik legfontosabb központi csomópontját M. Papp Imre családja alkotta (a gráfon karikázott terület);

[83] MNL HBVL XV. 2. a. Bmk. 21/26–49.
[84] MNL OL S 79. No. 253/1.
[85] MNL HBVL XV. 2. a. Bmk. 21/26–49.
[86] MNL HBVL VI. 181/eee. 3. kötet. 75., 78. birtokív; uo. 4. kötet 156. birtokív; uo. 10. kötet 897., 902., 956., 974. birtokív; 14. kötet 1394. birtokív.
[87] MNL OL S 79. No. 253/1.

rokonsági, házassági kapcsolataik nélkül a hálózat három nagyobb részgráfból állt volna. Az M. Papp család azonban nem rendelkezett parcellával a Csanády-birtokból. A parcellákat már 1910-ben is birtokló 8 személy mindegyike református volt. Ezek a helybeli törzsökös református családok a 19. század második felében sikeresek voltak a földfelhalmozásban, melynek egyik állomása a tönkrement Csanády-birtok egy részének megszerzése lehetett. Közös vonásuk, hogy a helyi református módos gazdák közül kerültek ki, akik az egykori Mandel-féle urasági földnek a belterülettől délnyugatra, jó minőségű feketeföldön fekvő területéből igyekeztek újabb parcellákat szerezni. Rájuk jellemző, hogy a belterülettől északra elterülő homokon nem volt szántóföldjük, ott a legelőből kihasított Kossuth-kertben birtokoltak szőlőskerteket.

A föld- és a tőkefelhalmozás lokális lehetőségei

A földparcellák gyarapításában az egyik sikeres családnak a Barna család számított. A fenti gráfon szereplő Barna József, Barna Bálint, Barna Imre és Barna Péter testvérek voltak, mindegyikük Barna Péter és Nagy Julianna házasságából született. Megtalálható a gráfon Barna Sándor neve is, aki Barna Sándor és Tóth Julianna gyermeke, s Barna Péter és Nagy Julianna unokája volt. Az 1888-as birtokrészleti jegyzőkönyv szerint Barna Péter 75 kat. holddal rendelkezett, ezzel a falu módos gazdái közé tartozott. Ekkor a család még nem birtokolt földparcellákat a Feketeföldi vett tagbirtokok dűlőben, vagyis az 1864 és 1888 között a Középessy-birtokból kínálkozó földvásárlási lehetőségben nem vettek részt. Azonban 1910-re a Csanády-birtokból tekintélyes darabot tudtak szerezni. Barna Péter földbirtoka az 1895-ös gazdacímtár szerint 131 kat. holdat tett ki, vagyis már az 1888-as állapothoz képest is jelentősen tudta növelni földvagyonát.[88] Az 1888-as birtokrészleti jegyzőkönyv szerint akkor már fiai is rendelkeztek földbirtokkal, Barna József 9, Barna Sándor 11 kat. holdat birtokolt.[89] Barna Péter 1896 decemberében elhunyt,[90] így az 1910-es kataszteri birtokívekben a neve már nem szerepelt, viszont gyermekei földtulajdona továbbra is nyomon követhető volt. Barna József kataszteri birtokíve szerint 58 kat. holddal rendelkezett 1910-ben, viszont ehhez még hozzá kell számítani a felesége, Tóth Lídia 10 kat. holdas birtokát, így a család összesen 68 kat. holdon gazdálkodott.[91] Barna József 1910-es kataszteri birtokívében kb. 16 kat. hold olyan földparcella volt, amely 1888-ban még apósa, a 73 kat. holdat birtokló Tóth Sándor nevén

[88] Gazdacímtár 1897 i. m. 348–349.
[89] MNL OL S 79. No. 253/1.
[90] NATA 1870–1929.
[91] MNL HBVL VI. 181/eee. 3. kötet. 77., 78. birtokív.

szerepelt.[92] Tóth Sándor 1897 októberében elhunyt,[93] valószínűleg ezután került át birtokának egy része veje, Barna József nevére. Ehhez járult még 27 kat. hold a Csanády-birtokból, több mint 3 kat. hold szőlő a Kossuth-kertben, illetve 13 kat. hold a Volt úrbéres földekből lett tagbirtok dűlőben, mely 1888-ban még Orvos Mihályé volt. Közben Barna József megvált az 1888-ban még a nevén lévő I., II., és III. fordulóban fekvő földektől. Barna József gazdálkodásában leginkább az a stratégia látszik érvényesülni, hogy lehetőleg egy tagban fekvő, nagy kiterjedésű, tanyai gazdálkodásra alkalmas parcellák alkossák a birtokot, így a falu határában szétszórtan fekvő földrészletektől igyekezett megszabadulni. Mindez a gazdálkodás racionalizálása felé mutat, melynek diverzifikáltságát a több mint 3 kat. hold szőlő biztosíthatta, mely 1888-ban még egészen biztosan nem volt a család tulajdonában, hiszen a Kossuth-kertet az 1890-es években alapították. Érdemes még megjegyezni, hogy édesapja, Barna Péter 1888-ban bírt parcelláiból alig találunk Barna József ingatlanjai között. Testvére, Barna Imre szintén 58 kat. holddal rendelkezett 1910-ben,[94] gazdálkodása Barna Józseféhez hasonlóan alakult. Apósa, M. Papp Imre 1888-as parcelláiból 6 kat. holdat birtokolt 1910-ben, ehhez tartozott a Csanády-birtokból 40 kat. hold, valamint 3 kat. hold szőlő és kert a Kossuth-kertben. Barna Péter vagyonából ő sem sokat örökölt. Barna Bálint 20 kat. holdat birtokolt a Csanády-birtokból,[95] míg a legkisebb fiú, Barna Péter 31 kat. holdat bírt 1910-ben,[96] parcellái legnagyobb részben édesapja 1888-as földbirtokából álltak, tanyája a Volt úrbéres földekből lett tagbirtokok dűlőben feküdt. Négyüknek összesen csaknem 187 kat. holdjuk volt, ami több mint kétszerese apjuk 1888-as vagyonának, bár földvagyonuk egyenként nem érte el az édesapjukét, a Csanády-tagból való földszerzés azáltal, hogy nagy kiterjedésű egy tagban fekvő parcellákhoz jutottak, lehetővé tette számukra a szántóföldi gazdálkodás racionalizálását, s a földvagyont tekintve a falu elitjében maradhattak.

A Barna családhoz hasonlóan a Pokol család is kiemelkedő volt a földfelhalmozásban. Pokol József 1888-ban 44 kat. holdat birtokolt,[97] ami 1910-ig nem változott számottevően, ekkor 39 kat. hold volt a nevén.[98] Az 1888-ban birtokolt parcellák közül 1910-ben 3,2 kat. hold már nem képezte tulajdonát; ezek a parcellák egyrészt az I. és a II. fordulóban, másrészt a Ligeti kaszálókon feküdtek, vagyis csekélyebb termőképességű földek voltak. 1910-re azonban történt

[92] MNL OL S 79. No. 253/1.
[93] NATA 1870–1929.
[94] MNL HBVL VI. 181/eee. 14. kötet. 1394. birtokív.
[95] MNL HBVL VI. 181/eee. 3. kötet. 75. birtokív.
[96] MNL HBVL VI. 181/eee. 3. kötet. 79. birtokív.
[97] MNL OL S 79. No. 253/1.
[98] MNL HBVL VI. 181/eee. 10. kötet. 955. birtokív.

gyarapodás is, a Mosonta-kertben fekvő 1 kat. hold kert és szőlő megszerzésével. Pokol József fiai közül Józsefnek 56, Sándornak 16 kat. holdja volt.[99] Pokol József 1894 márciusában kötött házasságot Fehér Ágnessel, akinek a szülei Fehér Bálint és Zsíros Sára voltak.[100] Az 1910-es kataszteri birtokívében szereplő parcellák egy része 1888-ban apósa, Fehér Bálint tulajdonát képezte, ezen kívül még Árva József, Rácz Zsigmond és Csanády Ödön parcelláinak egy része alkotta a földvagyonát. Árva József és Rácz Zsigmond nem voltak Pokol József rokonai, így ezek a parcellák valószínűleg nem öröklés útján kerültek birtokába. A Pokol család földfelhalmozása Pokol József nevén valósult meg, a családhoz került új birtokok 1910-ig az ő kezében összpontosultak, miközben édesapja 1888-as parcelláiból egy sem állt a birtokában. A testvére, Pokol Sándor 1910-es birtokívében szereplő 16 kat. hold valamennyi parcellája 1888-ban még apósához, illetve felesége nagyapjának testvéréhez tartozott. Pokol Sándor 1898 februárjában kötött házasságot Nagy Juliannával, akinek a szülei Nagy Bálint és Berzi Julianna voltak.[101] Berzi Julianna Berzi Bálint és Papp Zsuzsanna leánya volt; Berzi Bálint testvére, Berzi Erzsébet parcellái 1910-re Pokol Sándor nevére kerültek, ekkor még apja birtokából ő sem részesült, ám az 1929-es tagosítási térkép szerint addigra már ő is szerzett parcellát a Csanády-birtokból.[102]

A földszerzési lehetőségeket szintén jól használta ki az Árva család. Árva Mihály és Pongor Lídia családja már az 1864-es telekkönyv szerint is egy egész és egy 5/8-ad telket birtokolt, vagyis nagyjából 66,2 kat. hold alkotta a volt úrbéres földjüket.[103] Az 1860-as években a Mandel-féle uradalom déli dűlőjéből, a Feketeföldi vett tagbirtokok dűlőből tudtak parcellákat vásárolni, erre utal, hogy 1888-ban az uradalom parcellái közül a kezükben volt az 1859., 1860., 1861., 1862. 1863., 1864. és 1875. helyrajzi számú ingatlan, amelyek összesen 24,8 kat. hold földterületet öleltek fel.[104] Árva Mihály és felesége, Pongor Lídia 1888-ban összesen 72,6 kat. holdat birtokoltak, vagyis 1864-hez képest növelni tudták földterületüket. Az 1895-ös gazdacímtár szerint Árva Mihály már 166 kat. holddal rendelkezett, igaz ekkor Nagylétán kívül egy másik településen is birtokolt földet, ugyanis birtokai két településen feküdtek.[105] Árva Mihály 1900 szeptemberében elhunyt,[106] s parcellái az 1910-es kataszteri birtokív szerint felesé-

[99] MNL HBVL VI. 181/eee. 10. kötet. 956., 957. birtokív.
[100] NATA 1870–1929.
[101] NATA 1870–1929.
[102] MNL HBVL XV. 2. a. Bmk. 21/26–49.
[103] MNL HBVL IV. 162/b. 67. kötet.
[104] MNL OL S 79. No. 253/1.
[105] Gazdacímtár 1897 i. m. 348–349.
[106] NATA 1870–1929.

ge nevére kerültek. Ekkor a családnak 130 kat. hold földbirtoka volt Nagylétán,[107] s ezt az adatot az 1911-es gazdacímtár is megerősíti, amelyben Pongor Lídia neve mellett szintén 130 kat. hold szerepel.[108] Az Árva család tehát 1888-hoz képest csaknem duplájára növelte földbirtokát. A Nagylétán birtokolt földek egészen 1920 májusáig, Pongor Lídia haláli egy kézben maradtak.[109] Az 1888-as időmetszethez képest 1910-ig az Árva család a Csanády Ödön-féle birtokból növelte saját parcelláinak számát. Árva Mihály és felesége az 1888-as kataszteri telekkönyvben és az 1910-es kataszteri birtokívben szereplő helyrajzi számok szerint nagyjából 70 kat. holdat tudtak szerezni a Csanády-birtokból.[110] Ez a földterület egy tagban, a Feketeföldi vett tagbirtokok dűlőben feküdt, s alkalmas volt tanyai gazdálkodás folytatására. Amellett, hogy az Árva család sikeresen tudott földet felhalmozni a 19. század második felében, időközben néhány parcellától meg is szabadultak. Ezek a parcellák a volt úrbéres földek voltak, s az I., a II. és a III. fordulóban, vagyis szintén a falu belterületétől délre eső, jó minőségű löszös talajon feküdtek,[111] azonban szétszórva, vagyis a Barna családnál megfigyelt stratégia az Árva családnál is kibontakozott.

Az egy tagban fekvő, nagy kiterjedésű földbirtok megfelelő alapja lehetett a piacra termelő kapitalista gazdálkodás feltételeinek kialakulásához. A földet felhalmozó családok részben már az 1864-es úrbéri egyezség idején tagosított birtokkal rendelkeztek, részben pedig az új parcellák megszerzésével jutottak helyi szinten nagy kiterjedésű, egy tagban fekvő birtokhoz, ami lehetővé tette számukra a gazdálkodás racionalizálását, s a tanyák felépítése után a tanyai gazdálkodás folytatását. Ez azért is lényeges, mert az újabb gazdaságtörténeti kutatások szerint az alföldi modernizáció alapját a város–tanya mellett a falu–tanya kapcsolat jelentette.[112] A földvásárlások adta lehetőségeknek köszönhetően extenzív módon tudták növelni bevételeiket, ráadásul ezek a lehetőségek a gabonaárakat tekintve az újabb konjunkturális időszakban adódtak. Erre utal a Barna és az Árva család gazdálkodása. Mindkét család sikeresen gyarapította földbirtokát, s az 1897-es gazdacímtár szerint gazdaságaikban megtalálhatók voltak a 19. század második felében fejlesztett modern mezőgazdasági gépek (vetőgép, rosta, triuer, borona).[113] A művelési ágak megoszlása alapján mindkét gazdaságban a szántóföldi növénytermesztés volt meghatározó, ugyanis az Árva család földjeinek 78%-a, míg a

[107] MNL HBVL VI. 181/eee. 3. kötet 19., uo. 14. kötet 1381. birtokív.
[108] Gazdacímtár 1911 i. m. 163.
[109] NATA 1870–1929.
[110] MNL OL S 79. No. 253/1.
[111] MNL OL S 79. No. 253/1.; MNL HBVL VI. 181/eee. 3. kötet 19., uo. 14. kötet 1381. birtokív.
[112] *Szilágyi Zsolt:* Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején. Bp. 2022. 198.
[113] Gazdacímtár 1897 i. m. 348–349.

Barna család parcelláinak 76%-a volt szántóföld.[114] Ezeken a parcellákon a nagy gabonakonjunktúra idején, 1850 és 1872 között minden bizonnyal gabonatermelés folyt, ami valószínűleg a dekonjunktúra időszakában sem szakadt meg, ugyanis a Monarchia 50 milliós belső piaca továbbra is felvevőpiacot biztosított a hazai gabona számára.[115] A terményszállítás feltételeit, s így a piacok elérését jelentősen javította a Debrecen (régióközpont) és Nagyléta között 1894-ben megnyílt vasútvonal, amely kedvező forgalmi helyzetet teremtett.[116] Edvi Illés Sándor 1896-ban megjelent, a vasúti áruforgalmat bemutató kötetének adatai szerint a nagylétai vasútállomáson feladott gabonaáru 44%-a osztrák célállomásokra jutott el.[117] Mindez azt jelentheti, hogy a Nagylétán és környékén megtermelt gabonát sikerült bekapcsolni a Monarchia védett piacain zajló gabonakereskedelembe. A vasúti infrastruktúra kiépülése nagyban elősegíthette a nagylétai gazdacsaládok vagyonosodását, tőkefelhalmozását. A gabona mellett azonban más növények termesztése is hozzájárulhatott a gazdacsaládok vagyonosodásához. Az Árva és a Barna, illetve a Pokol család a tanyákon dohánykertészeket is foglalkoztatott,[118] ami arra utal, hogy aktívan részt vettek a Nagylétán és környékén folytatott dohánytermesztésben, mely e vidék speciális szántóföldi növényének számított. A dohánytermesztésből származó bevételek kompenzálhatták a gabonaáresést a dekonjunktúra időszakában. A dohánytermés összegyűjtését a dohánybeváltó hivatalok végezték, melyek felügyelőségek alatt működtek. Bihar vármegyében két dohánybeváltó hivatal működött 1890-ben, az egyik Érmihályfalván, a másik Nagylétán,[119] melyek a Debreceni Felügyelőség alá tartoztak.[120] Mindkét hivatal a megye északi részében feküdt, így lehetséges, hogy a dohánytermelés a vármegye északi részére koncentrálódott. Nagylétán és környékén a dohány termesztése szempontjából kedvező lehetett, hogy a beváltó hivatal helyben működött, ennek köszönhetően minimális szállítási költséggel kellett számolni.[121] Az Árva, a Barna és a Pokol család gazdálkodása alapján úgy tűnik, hogy a tagosított földekkel rendelkező gazdacsaládok számára Nagylétán is kiépültek a piaci mezőgazdasági árutermelés feltételei.

---

[114] Gazdacímtár 1897 i. m. 348–349.
[115] *Orosz I.:* Tanulmányok i. m. 18.
[116] Új vasút. Pesti Napló, 1894. december 13. 18.
[117] *Edvi Illés Sándor:* A magyar királyi államvasutak és az üzemükben lévő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai 2. Bp. 1896. 50.
[118] NATA 1870–1929.
[119] *K. Nagy Sándor:* Biharvármegye földrajza. Nagy-várad város leírásával és a magyar királyság rövid áttekintésével. Nagyvárad 1886. 52.
[120] Kimutatás. Magyar Dohányújság, 1890. november 16. 7.
[121] A legközelebbi dohánygyár Debrecenben volt, amely 1887-ben nyílt meg, így a Nagylétán és környékén termelt dohány feldolgozása valószínűleg itt történt meg. Új dohánygyár. Pesti Hírlap, 1887. október 26. 10.

Összegzés

Nagylétán az 1864 és 1910 közötti időszakban jelentős változások mentek végbe a földbirtokstruktúrában, melyek negatívan érintették a lokális társadalmat, hiszen az 1864-es telekkönyv, az 1888-as birtokrészleti jegyzőkönyv és az 1910-es kataszteri birtokívek alapján a helyi birtokstruktúrában az agrártársadalom lefelé csúszása érzékelhető. Ezzel a település birtokviszonyai beilleszthetők egy országosan is jelentkező tipikus folyamatba, a birtokaprózódás problematikájába, amelyre lokális példát a Guba család generációkon keresztül nyomon követett esete jelentett. Jóllehet az alsó birtokkategóriák arányának növekedése nem kizárólag a parcellák aprózódásával magyarázható, hanem azzal is, hogy a környező településeken élők a homoktalajú, s egyúttal filoxéramentes új szőlőskertek alapításakor vásárlóként jelentek meg Nagylétán. Az intenzívebb szőlőművelés a birtokaprózódásból származó bevételkiesés egy részét pótolhatta, és presztízsértéket is jelenthetett a lokális társadalom számára.

Az 1848-as jobbágyfelszabadításkor meglévő nagybirtokrendszer egészen 1945-ig fennmaradt, vagyis országos viszonylatban a vizsgált korszakban a birtokstruktúrában nem történt érdemi változás. A nagylétai birtokviszonyok vizsgálatával viszont felszínre került egy atipikus jelenség: a helyi uradalom parcelláinak felaprózódása és paraszti tulajdonba kerülése. A paraszti társadalom számára ugyanis több földvásárlási lehetőség is adódott, amelyek között elsőként említhető Mandel Rudolf uradalmának a Belga Bank tulajdonába kerülése, valamint az, hogy a bank 1864-ben parcellánként újraeladásra kínálta fel a birtokot. A nagylétai lakosok számára a földvásárlást a Belga Bank üzletpolitikája, vagyis a jelzáloghitel csoportos felvételének lehetősége teremtette meg. Ezt követően a Középessy-, illetve a Csanády-birtok parcelláinak eladásával két további földvásárlási alkalom is megnyílt a helyiek előtt. A földszerzésekkel kapcsolatos vizsgálatokból kiderült, hogy az azonos dűlőben földet vásárlók gyakran rokoni kapcsolatban álltak egymással, és a föld megszerzése során csoportként működhettek. Ez a jelenség mindhárom esetben kimutatható. A földvásárlásokból azonban a helyi társadalom nem egyformán részesült: az utolsó két földvásárlási lehetőség közös jellemzője volt, hogy parcellákkal a helyi református, törzsökös családok, s közülük is elsősorban a legalább 10 kat. holddal rendelkező kisbirtokosok és módos gazdák tudták gyarapítani birtokaikat. A földvásárlások révén ezek a családok elindultak a földfelhalmozás útján, ami a lokális agrártársadalom polarizációját is előidézte.

Bár az 1864 és 1910 közötti birtokstruktúra alapján általános lefelé irányuló mozgás érzékelhető – hiszen a három vizsgált időmetszetben a felső három birtokkategória aránya csökkent –, az 50 kat. hold fölötti birtokkategóriában a

tulajdonosi összetétel megváltozott. Míg 1864-ben a több mint 50 kat. holddal rendelkező tulajdonosok nagy része nem helyi lakos volt, addig 1910-re – a földfelhalmozás által – a helyben lakó református törzsökös családok vették át a helyüket; ezek között említhetők a mikroszintű vizsgálat során előtűnő Árva, Barna és Pokol családok példái. Az ő esetükben a dohánytermesztés révén a tőkés gazdálkodás feltételei is kialakulhattak. A település módos gazdái és kisbirtokosai elsősorban a Feketeföldi vett tagbirtokok dűlőben kívántak parcellákat szerezni, mivel itt voltak a község legjobb földjei, s fekvésük is kedvező volt, közel a falu belterületéhez. A parcellák megszerzése hozzájárulhatott bevételeik növekedéséhez, illetve szinten tartásához, valamint a lokális társadalmon belüli pozíciójuk megerősödéséhez. Mindez azt jelzi, hogy a 19. század második felében kialakult a helyi társadalomnak egy vagyonosodó, felhalmozásra képes rétege. E családok felemelkedésével a birtokaprózódás mellett – azt kiegészítve – a polarizáció folyamata is érvényesült Nagylétán.

FRAGMENTING LANDS, FLOURISHING FARMERS

The Transformation of Landowning Structures
at Nagyléta, Bihar County between 1864 and 1910

By Gábor Buzgó

SUMMARY

The aim of this study is to examine social differentiation and polarization among the landowning peasantry in the second half of the nineteenth century through a detailed local case study. Drawing on the example of the village of Nagyléta, located on the eastern edge of the Great Hungarian Plain, the article traces the process of local land fragmentation across three distinct time periods. The analysis is based on three key sources: the village's 1864 manorial land register, the 1888 cadastral land register, and the cadastral land records compiled in 1910. The data reveal that the process of decline typically associated with the landowning peasantry was also observable in Nagyléta. At the same time, a micro-level analysis of intergenerational family strategies highlights different trends: the emergence of local opportunities for land acquisition. Alongside the fragmentation of estates, a small group within the local society – wealthy peasants and smallholders from established Calvinist families – began to accumulate capital by acquiring parcels of the former seigneurial domain, leveraging their kinship ties.

Horváth Gergely Krisztián – Tompa László

A GRUNDHERRSCHAFT–GUTSHERRSCHAFT FOGALOMPÁR RECEPCIÓJA A MAGYAR TÁRSADALOM- ÉS GAZDASÁGTÖRTÉNETBEN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT*

Fogalmak nélkül nincs megismerés, elméleti alapozás nélkül sem az eredmények értelmezése, sem az összehasonlítás nem lehetséges.[1] A magyar történetírás számára ezért is volt nagy jelentőségű a *Grundherrschaft* és *Gutsherrschaft* kifejezések meghonosítása az 1920-as években. Az európai és ezen belül a magyarországi agrártörténet-írás fogalomhasználatát, utóbbin keresztül pedig az agrár-társadalomtörténeti jelenségek értelmezési kereteit a 20. században döntően meghatározta ez a német nyelvterületen megalkotott, a világi nagybirtok jellegzetességeit tipizáló fogalompár.[2] A *Gutsherrschaft* mint racionálisan piacra termelő, bizonyos jellegzetességeiben a kapitalista gazdasági modellhez tendáló, lehetőségeit és eszközeit tekintve azonban még alapvetően feudális „nagybirtoküzemmel" szemben a *Grundherrschaft* a középkori, illetve hagyományos vonásait megőrző „adóztató uradalom" megfelelője lett. A 20. században az agrártörténészek többsége az európai nagybirtokokat – legalábbis nagy vonalakban – e két ideáltípus kínálta fogalmi keretek között igyekezett elhelyezni. Az alapkutatásokból kibomló gazdaság- és társadalomtörténeti diskurzus pedig számos egyéb tényezőt (így az uradalom lakóinak jogi helyzetét, az [állam]gazdaság résztvevőinek, tényezőinek hatalmi pozícióit, a *Grundherrschaft* és *Gutsherrschaft* jellegű területek gazdasági fejlődési irányait, és végső soron az agrártársadalom általános strukturáltságát) is hozzákapcsolta a fogalompárhoz, mely innentől kezdve a premodern, illetve a modernitásba hajló feudális agrárnépesség tárgyalásának megkerülhetetlen eleme lett. Segítségükkel lehetségessé vált a nagybirtok fejlődési útjának értelmezése úgy térben, mint időben, valamint európai kitekintésben.[3] Hogy valójában még

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport uradalomtörténeti műhelyében készült.

[1] *Dékány István:* Gazdaság- és társadalomtörténet. In: A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Bp. 1932. 193.

[2] *Georg Friedrich Knapp:* Die Bauern-Befreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preußens I–II. Leipzig 1887; *Georg von Below:* Der Osten und der Westen Deutschlands. Der Ursprung der Gutsherrschaft. In: *Uő:* Territorium und Stadt. Aufsätze zur deutschen Verfassungs-, Verwaltungs- und Wirtschaftsgeschichte. München–Leipzig 1900. 1–94.

[3] A fogalompár recepciótörténetében megkerülhetetlen *Makkai László:* Az európai feudalizmus jellegzetességei. Bp. 1987. 159–192.; *Vári András:* Kelet- és Nyugat-Európa agrártársadalmi dualizmusa – tavalyi hó? Korall (2004) 15–16. sz. 117–144.; *Niederhauser Emil:* A „második jobbágyság" – mítosz vagy valóság? In: Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor

ma is milyen komoly téttel bír, hogy a fogalomhasználat során melyik kifejezést részesítjük előnyben, arra csak egy példát említünk. A nyugati határmente történelmével foglalkozó szakmunkák olvasása közben feltűnhet, hogy nem egyértelmű az uradalmakra, nagybirtokokra vonatkozó fogalmak jelentéstartománya. Az újkor kutatásával foglalkozó magyar történészek a nagybirtok fogalmán többnyire *Gutsherrschaft* típusú üzemszervezetet értenek. Az osztrák szerzők konkrét uradalmakra általában a semleges *Herrschaft* kifejezést használják a *Grundherrschaft* értelmében, a mai Burgenland területére is.[4] Hazai szerzők tanulmányainak német nyelvű rezüméiben ugyanazon korszak és uradalmak esetében ugyanakkor rendszeresen előfordul a két fogalom párhuzamos használata.[5] Tágabban ugyanez

tiszteletére. Szerk. Buza János et al. Bp. 2006. 15–22.; *Domanovszky Sándor:* A Gutsherrschaft történetéhez Magyarországon [Az alapszöveg]. In: Uradalom – vállalat. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2019. Főszerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp. 2019. 7–27.; továbbá *Kövér György:* Szerkesztői utószó Domanovszky Sándor tanulmányához. In: Uo. 29–44. A fogalompár historiográfiájára a nagy számú külföldi irodalomból lásd *J. A. Perkins:* Dualism in German Agrarian Historiography. Comparative Studies in Society and History 28. (1986) 2. sz. 287–306. A Gutsherrschaft historiográfiájának szentelt monográfia *Heinrich Kaak:* Die Gutsherrschaft. Theoriegeschichtliche Untersuchungen zum Agrarwesen im ostelbischen Raum. Berlin–New York 1991; továbbá *Markus Cerman:* Villagers and Lords in Eastern Europe, 1300–1800. Basingstoke–New York 2012.

[4] Árnyalt megközelítést tükröznek Alois Brusatti és Rudolf Kropf elemzései: Brusatti szerint az alsó-ausztriai, Magyarországgal szomszédos Viertel unter dem Wiener Wald területén nem kapott teret a Gutsherrschaft típusú fejlődés. Csupán egyetlen részen volt az uradalmi birtok túlsúlyban, de az is erdőterület volt, melynek használata, extenzív művelése nem illeszkedik a Gutsherrschafthoz szokásosan társított fejlődési modellbe. *Alois Brusatti:* Herrenland und Bauernland im Viertel unter dem Wiener Wald. Eine Untersuchung über das Verhältnis zwischen dem Dominikal- und Rustikalbesitz zur Zeit Josephs II. Unsere Heimat 28. (1957) 7–9. sz. 136–137. Hasonló eredményre jut Kropf is, immár az egykori Nyugat-Magyarországot illetően: „Wenn wir abschließend nochmals die Agrargeschichte des Burgenlandes in der Neuzeit betrachten, so können wir feststellen, daß sie irgendwo zwischen Grundherrschaft und Gutsherrschaft steckengeblieben ist, wobei der Idealtyp der Gutsherrschaft nirgeds zur Ausbildung kam. [Ha végül még egyszer rápillantunk Burgenland újkori agrártörténetére, megállapíthatjuk, hogy az valahol a Grundherrschaft und Gutsherrschaft között megrekedt, miközben a Gutsherrschaft ideáltípusa sehol sem alakult ki.]" *Rudolf Kropf:* Agrargeschichte des Burgenlandes in der Neuzeit. Von Beginn des 16. Jahrhunderts bis zur Aufhebung der Grundherrschaft im Jahre 1848. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 20. (1972) 1. sz. 22. Az alsó-ausztriai viszonyokra a józsefi időszakot megelőző évszázadokra Feigl is következetesen a Grundherr és a Grundherrschaft fogalmakkal élt. Vö. *Helmut Feigl:* Die niederösterreichische Grundherrschaft vom ausgehenden Mittelalter bis zu den theresianisch-josephinischen Reformen. H. n. [Wien] 1964. Konkrét összevetés a magyaróvári főhercegi uradalomra vonatkozóan: „Es kam auch nicht zu der in Ungarn sich entwickelnden Gutsuntertänigkeit [...]. Die Habsburger brachten die milderen Normen der niederösterreichischen Grundherrschaft. [Nem alakult ki földesúrtól/Gutsherrschafttól való függés Magyarországon kifejlődő rendszere sem (...). A Habsburgok az alsó-ausztriai Grundherrschaft enyhébb normáit hozták magukkal.]" *August Ernst:* Siedlungs- und Herrschaftsgeschichte in Mittelalter und Neuzeit. In: Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes, I. Der Verwaltungsbezirk Neusiedl am See. Eisenstadt é. n. [1954.] 58. A német szövegrészletek magyar nyelvű fordításait a szerzők készítették. [Szerk.]

[5] Ezt néhány markáns példával szemléltetjük: Maksay Ferenc tanulmányának összefoglalója a sárfenéki/mannersdorfi uradalmat a 16–17. század fordulóján Gutsherrschaftnak tekinti. *Maksay Ferenc:* Gabonatermesztés Nyugat-Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Agrártörténeti Szemle 4.

a fogalmi kavalkád jellemzi a történeti Magyarországról megjelenő szakirodalmat is. Vajon véletlen-e mindez, vagy a szerzők és a fordítók tudatos döntésének következménye? Amennyiben az utóbbiról van szó, a fogalomhasználat különbözősége az újkori társadalmi-gazdasági változások mozaikos jellegének lenne a lenyomata? A terminológiahasználat tétje ugyanis nem kevesebb, mint annak eldöntése, hogy a kutatás tárgyát – tágabb értelemben Magyarországot – a társadalomfejlődés nyugati vagy keleti ösvényén helyezzük-e el.

Ezen túlmenően legalább két további érv is szól a fogalompár előfordulásainak, adaptációs kísérleteinek vizsgálata mellett. 1) Bár jelen tanulmányunkban erre nem térünk ki, a fogalompár használatának historiográfiai áttekintése során fontos szem előtt tartanunk, hogy a történelmi materializmus paradigmakényszerének évtizedeiben búvópatakként továbbélő fogalmi keret a jelenben sok lehetőséget kínál az agrártársadalmi fejlődés lokális mintázatainak modellezésére. A *Grundherrschaft–Gutsherrschaft* hazai recepciója ugyanis lakmuszpapírként jelzi, hogy az agrártársadalom kutatásában mikor és milyen mértékben jelentkezett a nemzetközi tudományosságban domináns kérdésfeltevésekhez kapcsolódás igénye. Emellett számtalan olyan alapkutatás is született e témában az elmúlt nyolcvan évben, amelyeket szerzőik nem e fogalompár mentén értelmeztek; ugyanakkor az értelmezés, típusokba sorolás utólagos pótlása érdemi információkkal gazdagíthatná, és európai kitekintésben is lehetővé tenné az összehasonlítást. 2) Másrészt az időközben elérhetővé vált informatikai háttér segítségével – úgy technikailag, mint adatbázisok szintjén – árnyalt képet

(1962) 1–2. sz. 24. Tóth István György cikkének rezüméjében szintén következetesen a Gutsherrschaft alak szerepel a körmendi uradalomra már a 15. század végétől kezdődően. *Tóth István György:* Iskolák és iskolamesterek Körmend környékén (1499–1848). Savaria – A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 17–18. (1983–1984) 187–194. Sándor Pálnál a Gutsherrschaft kifejezés Veszprém vármegye és a jobbágyfelszabadítást megelőző időszak esetében az egykori „földesuraságok" jelentést hordozza. *Sándor Pál:* Adatok a parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Veszprém megyében. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 9. (1970) 157. Glósz József cikkének rezüméje szerint a gróf Mercy család kölesdi uradalma Grundherrschaft típusú az 1848 előtti évtizedekben, míg Koppány Tibornál az ozorai uradalom Gutsherrschaft jellegű ugyanebben a periódusban. Vö. *Glósz József:* Kölesd mezőváros az állam, a vármegye és az uradalom erőterében a késő feudális korban. Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 22. (2000) 327.; *Koppány Tibor:* Ozora és uradalmának építészete a 18. században. (Adatok Tolna megye építészetének történetéhez.) A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 17. (1992) 257. Simonffy Emil a rendi korszak végi zalai Göcsejből még a középnemesek esetében is Gutsherrschaftról ad hírt. *Simonffy Emil:* Einige Fragen der Bauernwirtschaft von Göcsej, einer in der Entwicklung zurückgebliebenen Landschaft im Zeitalter des Kapitalismus. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1971–1972. Szerk. Takács Imre. Bp. 1973. 420. Tanulságos lehet még, hogy a Jan Peters szerkesztette Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich c. kötetben (Berlin 1997) a téma egyik szaktekintélye, Heinrich Kaak által szerkeszett, a tanulmányok helyszíneit ábrázoló térkép az Erdély nélküli történelmi Magyarország egész területét Gutsherrschaft-területként jeleníti meg. Ezen belül a kötetben Tünde Lengyelova privigyei, Vári András szatmári–csongrádi esettanulmánya képviselik a Magyar Királyságot.

nyerhetünk arról, hogy a két ideáltípus térbeli elhelyezkedését tekintve övezetekben vagy inkább mozaikos szerkezetben kell-e gondolkodnunk. Legalább annyira fontos lenne annak feltérképezése, hogy milyen jellegű átmenetek alakultak ki e két ideáltípus keveredéséből, szemben azzal a leegyszerűsítő gyakorlattal, amely a *Grundherrschaft* versus *Gutsherrschaft* típusokat pusztán a fejlettségi tengely két végpontjaként értelmezi.[6]

Már a századelő szerzőinek kutatási eredményei is abba az irányba mutattak, hogy klasszikus *Gutsherrschaft* – legalábbis abban a formában, ahogyan a fogalom megalkotói a (kelet)porosz területre rekonstruálták – a középkorban és a kora újkorban aligha létezett a Magyar Királyságban. Bizonyos jellemzők – így a profitorientáltság, a racionalitásra törekvés a mezőgazdászatban, a nagybani piacra termelés igénye, valamint a jobbágyi robot kihasználásának helyi formái – ugyan hasonlíthattak (sőt tendálhattak) az ideáltipikus modellhez, ezeket minden esetben árnyalták a jobbágyi jogok és kötelezettségek lokális viszonyai, a kereskedelem és a logisztika helyi lehetőségei, a földbirtokos ismeretei és gazdatisztjeinek szaktudása, naprakészsége, sőt nemritkán a termelési körülmények erősen kötött, nehezen változtatható rendszere. Napjainkban ezért az egykori *Gutsherrschaft–Grundherrschaft* polémia nem csupán historiográfiai jelentőséggel bír: a fogalompár recepciójának, adaptációjának és az értelmezési keretek kialakulásának és változásának áttekintése révén pontosabb képet kaphatunk a múlt század történészeinek agrártársadalom- és gazdaságképéről is. A fogalmak (és interpretációik) alakulását figyelemmel kísérve kirajzolódik előttünk az irányadó, népszerű tudományos elméletek – sőt sok esetben a politika – hatása a valóban forrásalapú kutatások eredményeinek értékelésére, miközben tág tér nyílik a korábbi adatok, tudásanyag újbóli elemzésére is.

Tanulmányunkban megvizsgáljuk a második világháborút megelőző évtizedek fogalmi útkereséseit, ennek főbb állomásait, korszakait, valamint áttekintjük, kik és mikor, milyen jelentéssel adaptálták a *Grundherrschaft–Gutsherrschaft* fogalompárt a hazai gazdaság- és társadalomtörténetbe. Arra is választ keresünk, hogy a hazai forrásokon nyugvó kutatások milyen tipizálási kihívásokkal szembesültek, és eredményeiket mennyiben próbálták a nemzetközi szakirodalom által kínált fogalmi keretben magyarázni. A külföldi szakirodalom hazai recepciójának

[6] 2019 és 2025 között az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport területi egyenlőtlenség munkacsoportjában a már elkészült, a polgári kori népszámlálások adatait integráló adatbázist Demeter Gábor vezetésével a 18. század irányába építettük tovább. Arra törekedtünk, hogy abba lehetőleg minden községsoros adatot tartalmazó országos összeírást, kimutatást beépítsünk, az 1720-as összeírástól az úrbéres földek 1786. évi kancelláriai kimutatásáig és a józsefi népszámlálás adataiig. Az adatbázis elemzésében rejlő lehetőségek első összefoglalását lásd *Demeter Gábor:* Területi egyenlőtlenségek nyomában a 18. századi Magyarországon. (A vidék vonzásában 7.) Bp. 2024.

vizsgálatát azért is tartjuk lényegesnek, mert az évtizedek múlásával jól érzékelhetően feledésbe merültek nemcsak a könyvismertetések, de az egykoron tájékozódási pontot jelentő művek is.

A századelőtől a Domanovszky-iskola színrelépéséig

Jóllehet Georg Friedrich Knapp és Georg von Below fentebb citált, a nyugati és a keleti agrártársadalmi változás problémáját két ideáltipikus fogalomba sűrítő könyvei már a 19. század végén, a 20. század elején megjelentek, téziseikre idehaza negyedszázaddal később érkezett meg az első reakció. Szimptomatikusnak tekinthető, hogy az 1894 és 1906 között kiadott *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* hasábjain a *Grundherrschaft* terminus csupán egyetlen alkalommal fordul elő, mégpedig egy német nyelvű szakmunka címében.[7] A *Gutsherrschaft* kifejezés inkább volt ismert, igaz teljesen más kontextusban: a Monarchia időszakában leggyakrabban eladásra kínált uradalmak hirdetéseiben találkozhatunk vele a német nyelvű lapokban.[8]

A *Grund-* és *Gutsherrschaft* problematikájával a magyar történészek az 1920-as évektől kezdtek foglalkozni, nem függetlenül attól, hogy 1920-ban jelent meg von Below új gazdaságtörténeti bevezetője.[9] Magyarországon a vizsgált fogalompár e korai időszakban többnyire csak a *Századok* hasábjain, a külföldi szakirodalom szemlézésével foglalkozó rovatban bukkant fel. A *Századok* oldalain a *Herrschaft* mint „uradalom" – a szó legtágabb értelmében – először Grünwald Béla 1925-ben megjelent recenziójában fordul elő; egyelőre még csak Alfons Dopsch és Werner Wittich véleményeinek ütköztetése kapcsán.[10] Ugyanitt

[7] 1903-ban a folyóiratkötet legvégén, „Irodalom. Új könyvek. 1. A gazdaságtörténelem elmélete. Általános és vegyes tartalmú munkák" között, a 469. oldalon tüntették fel Gerhard Seelinger könyvének adatait. (Die soziale und politische Bedeutung der Grundherrschaft im früheren Mittelalter. Untersuchungen über Hofrecht, Immunität und Landleihen. Lipcse 1903.)

[8] Csak egy példa: a Pester Lloyd 1873. évi 234. számának (október 11.) 8. oldalán Edward Egan (Bécs), valamint Tanárky Gyula (Pest) és társai a következő uradalmakat kínálták eladásra: „1. Eine Gutsherrschaft im Gesammt-Flächenraum nahe an 12000 ungar. Joch, mit Schloß und Park in einer fruchtbaren anmuthigen und gut bevölkerten Gegend, nicht ferne von der Bahn und der Hauptstadt. 2. Eine Gutsherrschaft im Süden des Landes mit außerordentlich reichem Anstammungsboden, 14550 Joch mit Schloß und Park."

[9] *Georg von Below:* Probleme der Wirtschaftsgeschichte. Eine Einführung in das Studium der Wirtschaftsgeschichte. Tübingen 1920.

[10] *Grünwald Béla:* Alfons Dopsch: Wirtschaftliche und sociale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung. Aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen. I. Teil. Zweite veränderte und erweiterte Auflage. Wien 1923. Verlag von L. W. Seidel & Sohn (XVI + 418 lap.) II. Teil. Uo. 1920. (XI + 542 lap.) Századok 59. (1925) 1–3. sz. 82–88. „Dopsch a Tacitus-korabeli germánságnál a Markgenossenschaft teória szerinti gazdasági viszonyokat elvetvén, természetesnek találja, hogy voltak földesurak, volt földesúri hatalom; azonban nem megy olyan messzire, mint W. Wittich (Die

Lederer Emma von Below könyvéről írt recenziójában is feltűnik a fogalom Seeliger néhány megemlített művének címében.[11]

A *Gutsherrschaft–Grundherrschaft* polémia első nagyobb volumenű megközelítése Váczy Péter tollából származik. A *Századok*ban megjelent Kötzschke-recenziójában[12] Váczy részletesen foglalkozott a nagybirtok létrejöttének és a különböző gazdasági stratégiájú nagybirtokok terminológiájának kérdéskörével. Kötzschke elődeiként von Below-t, Dopschot, Webert, Sievekinget, Häpkét és Tillét nevezte meg; recenziójában méltatta Kötzschke munkájának történeti fókuszát, de bírálta is a szerzőt a hatalmas mennyiségű szakirodalom felhasználása miatt (ami valójában a terjedelemből és a léptékből fakadt, ennélfogva feltehetően elkerülhetetlen is volt). Váczy a Kötzschke-kötetet Gustav Schmoller (1838–1917) és Karl Lamprecht (1856–1915) iskoláival egyaránt összekapcsolta; előbbit a gazdaságtörténetben a társadalom- és az államszervezet szerepét hangsúlyozó irányzat reprezentánsaként, utóbbit a gazdaságtörténet művelődéstörténeti, társadalmi meghatározottságú sajátosságaira is ügyelő iskola megalapítójaként tartotta számon. Váczy a Kötzschke-kötet középkort tárgyaló részei „alapjának" és „gerincének" nevezte a *Gutsherrschaft* fogalmát, és a kérdéshez érdemi megjegyzéseket is fűzött,[13] polemizálásában pedig helyenként előrevetítette a későbbi év-

Grundherrschaft in Nordwestdeutschland. 1896; és más értekezéseiben), aki szerint a Tacitus-korabeli szabad germán földesúr volt. Dopsch szerint csak a vezető személyiségek voltak azok." Uo. 85.

[11] *Lederer Emma:* Georg von Below: Territorium und Stadt. (Aufsätze zur deutschen Verfassungs-, Verwaltungs-, und Wirtschaftsgeschichte) Zweite wesentlich veränderte Auflage. (München und Berlin, 1923. R. Oldenbourg.) Századok 60. (1926) 7–8. sz. 756–759. A „Seeliger úgy gazdaság- mint alkotmánytörténeti téren száll szembe von Belowval és több cikkben és nagyobb munkában fejti ki nézeteit" szöveghelyhez tartozó 3. lábjegyzetben sorolta fel Seeliger néhány vonatkozó munkáját: „Pl. Die sociale und politische Bedeutung der Grundherrschaft im frühen MA. (1903) – Staat und Grundherrschaft in der älteren deutschen Geschichte (1908), – Handwerk und Hofrecht (Hist. Vjschr. 1913) stb. stb." Uo. 757.

[12] *Váczy Péter:* Kötzschke, Rudolf: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Jéna, Gustav Fischer, 1924. XVI + 926 l. 8°. 15 M. (Handbuch d. Wirtschaftsgeschichte, herausgeg. v. Georg Brodnitz). Századok 60. (1926) 9–10. sz. 866–871.

[13] Váczy kritizálta Dopsch azon álláspontját, hogy a nagybirtok nem dolgozott piacra, Inama-Sternegg szerint sem „[...] volt »vállalkozás«, nem »árúra« [sic!], hanem »fogyasztásra« volt beállítva. Ezért – s itt hangzik ki ez az okfejtés – a nagybirtok, mint olyan, nem volt közvetlen megindítója a városok kialakulásának." Megjegyezte ugyanakkor, hogy „A szórtbirtoklás elve nem zárja ki a szórt, de jól megszervezett gazdasági egységek felvételét; különben is nem általános érvényű. [Dopsch] Adós marad annak kimutatásával is, hogy a városok nem nagybirtokcentrumokból fejlődtek ki." Ugyanitt Váczy fontos megállapítást tett a nagybirtokról: „[A szerző] tovább mélyíti Dopsch eredményeit akkor, midőn a nagybirtokban erősen passzív irányú szervezetet lát, melynek egysége »in wirtschaftlicher Hinsicht lag nicht in der Produktionsleitung nach bestimmtem Wirtschaftsplan, sondern in der Konsumtion [gazdasági szempontból nem a termelés egy meghatározott gazdasági terv szerinti irányításával, hanem a fogyasztással írható le].« (241. l.)." Uo. 868. Továbbá „[Kötzschke] csodálatosan finom, leszűrt meghatározást ad a korai nagybirtokról, [...]: »Die größeren Grundherrschaften erscheinen wie ein Überbau der Hauswirtschaft. [A nagyobb uradalmak /Grundherrschaft/ a háztartásgazdaság felépítményeként jelennek meg.]«" Uo. 869.

tizedek *Gutsherrschaft–Grundherrschaft* vitáinak alapkérdéseit is.[14] Mindez természetesen azt is jelzi, hogy a recenzens számára a terminus és annak nyugati gazdaságtörténeti értelmezései már jól ismertek voltak. Nem sokkal később Váczy Viktor Ernst egyik művéről írt recenziójában ismét elemzően közelítette meg a fogalmat.[15] (Ernst szemlézett munkájában a német nyelvterületen tapasztalható feudális földbirtoklási rendszerek kialakulását, illetve az azzal kapcsolatos teóriákat vizsgálta.) Véleménye a külföldön ekkorra már tényleges történelemszemléleti vitává szélesedett *Grundherrschaft*-értelmezésre reflektált.[16]

Szintúgy a *Századok*ban jelent meg Komoróczy György 1929-es recenziója Heinz Maybaum három évvel korábban publikált, a mecklenburgi termelőüzemet elemző monográfiájáról.[17] Az akkor húszéves, egyetemi tanulmányait épphogy megkezdő Komoróczy interpretációja szerint Maybaum a *Gutswirtschaft*, azaz a tulajdonképpen magánföldesúri, nagy volumenű magángazdálkodás vizsgálatát a kora újkor és az újkor „egyik legfontosabb gazdaság-, társadalom- és jogtörténeti problémájának" tartotta, ami magába sűríti a feudális rendszerből a modernitásba való átlépés legtöbb kérdését. Hangsúlyozta, hogy a nagybirtok zárt egysége a 16. században alakult ki,[18] majd azt követően nőtt a „gazdasági kitermelés", azaz a piacra termelés jelentősége. Az uradalmi gazdálkodás „területi eloszlását" Maybaumnál (a később sokat emlegetett Kelet–Nyugat szembenállást) „a Rajna [!] vonala határozza meg" – írta. A kulcsfogalom szerinte az államhatalom központosító képessége: ahol erős volt, és le tudta küzdeni a magánföldesúri befolyást (például

[14] Érdemes teljes terjedelmében idézni a recenzenst: „Hogy [...] [Kötzschke] valamiképpen megmagyarázza a városi élet, a cseregazdálkodás kibontakozását, ő is felveszi, hogy »an den Hauptsitzen der Großgrundherrschaft sammelten sich Jahr für Jahr aus den Betriebsüberschüssen der Fronhöfe und den Zinserträgnissen verschiedenster Art Sachgüter von wirtschaftlichem Wert, auch Geldbeträge in größeren Mengen an... [a nagybirtok /Grundherrschaft/ központjaiban a jobbágybirtokok nyereségéből és a legkülönfélébb gazdasági értékű tárgyi eszközök járadékaiból évről évre nagyobb mennyiségű pénzösszeg is felhalmozódott...]« (427. l.) De hát, honnan kerül elő egyszerre csak ez a »felhalmozódás«, ha a korai nagybirtok szerinte még annyira passzív volt? Ha fogyasztásra volt berendezve, ha nem volt nagy feleslege, hogy lehet oka nagyarányú áruforgalomnak? Nem érzi Kötzschke, hogy a nagybirtok, mint »vállalat«, nagyon is »modern«? Az ilyen nagybirtok már feltesz [sic!] erősen kifejlett cseregazdálkodást, kapitalizmust, gazdag városi életet, nemhogy oka lehetne, fő részese a cseregazdálkodás kifejlődésének." Uo. 869.

[15] *Váczy Péter:* Viktor Ernst: Die Entstehung des deutschen Grundeigentums. Verlag von W. Kohlhammer in Stuttgart, 1926. 146. l. Századok 61. (1927) 1–3. sz. 84–88.

[16] Uo. 87–88.

[17] *Komoróczy György:* Heinz Maybaum: Die Entstehung der Gutsherrschaft im nordwestlichen Mecklenburg. (Amt Gadebusch u. Grevesmühlen.) Beihefte z. Vierteljahrschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. Herausg. von Prof. Dr. G. von Below. 1926, Stuttgart. (W. Kohlhammer.) XII + 269 l. Századok 64. (1930) 7–8. sz. 790–795.

[18] Komoróczy itt a következő munkákat idézte: *Otto Peterka:* Rechtsgeschichte der böhmischen Länder: in ihren Grundzügen dargestellt II. Reichenberg 1927; *Rudolf Häpke:* Wirtschaftsgeschichte I. Leipzig 1927; *Marc Bloch:* Jan Rutkowski: Histoire économique de la Pologne avant les partages. Paris 1927. Annales d'histoire économique et sociale 1. (1929). Lásd *Komoróczy Gy.:* Heinz Maybaum i. m. 790.

igazságszolgáltatás, jogszolgáltatás), ott „zárt terület nem állhatott fenn", de ahol a földesúri befolyásnak nagyobb tere akadt, ott a helyi hatalom számos területen (például gazdasági, politikai, jogi) a földesurak kezében maradt (ez a Rajnától keletre volt jellemző). Ebben a modellben Anglia, Franciaország, Spanyolország, Svájc és Vesztfália jelenítette meg a nyugati mintájú fejlődést erős államhatalommal és széttagolt gazdasági rendszerekkel, míg Lengyelország, a Habsburg Monarchia keleti területei, valamint Finnország és Mecklenburg a keletit képviselte – szétaprózott államhatalommal és nagy, egységes földesúri „birodalmakkal".

Komoróczy felhívta a figyelmet arra, hogy Maybaum a *Grundherrschaft*ot és *Gutsherrschaft*ot először fogalmilag vizsgálta: „míg az előbbinél sem a földesúrnak öngazdálkodásáról, sem birtokának zártságáról és jogi egységéről nem lehet szó, addig az utóbbinál éppen ezek azok a jellemzők, amelyek annak kritériumát megadják".[19] A mecklenburgi *Gutsherrschaft* középkori előzményei között rámutatott a „XIII. századi német gyarmatosításnak jelentőségére", amely meghonosította Mecklenburgban a német *Lehnssystem*et (gyakorlatilag a feudális rendszert); ez a földbirtok kifejlődéséhez, a földesúri jog hangsúlyosabb érvényesítéséhez, végül pedig a vend parasztság szociális helyzetének romlásához vezetett.[20]

A recenzens szerint „az újkor általános jellemzője a mezőgazdasági termelés központosításának folyamata (tehát egy adminisztratív szempont), a mezőgazdaság jelentőségének felismerése, ezen keresztül a termelés intenzívebbé válása, a gabonakivitel fokozódása. [...] Fontos jellemvonása egyben ez üzemnek és ugyanakkor ennek motívumaként is felfogható, hogy a nyereségnek tekintetnélküli fokozásával beleilleszkedik a korakapitalizmus szellemébe és éppen e tény emeli föléje a mindennapi szükségletre termelő középkori birtoküzemnek."[21] Maybaum részletesen elemezte a parasztok terheit is, kiemelve, hogy a földesúr törekedett arra, hogy maga adja a parasztnak a földműveléshez szükséges termelési eszközöket, szerszámokat, hogy ezáltal is teljesen magához láncolja.

Komoróczy Maybaum könyvét szemléletében egyoldalúnak tartotta, mivel a jogi megközelítés mellett kevéssé érvényesülnek benne a társadalomtörténeti szempontok. További lehetséges kutatási irányként felvetette a falusi közigazgatásban való jobbágyi részvétel (*Dorfobrigkeit*) – amely igazából csak az elmúlt néhány évtizedben vált kutatási kérdéssé – és a földesúri segélyek problémájának vizsgálatát.

A fogalompár ezzel szinte egy időben egy monográfiában is visszaköszönt. A jelentőségéhez mérten historiográfiánkban méltatlanul kezelt Bernát Gyula trilógiájának

[19] Uo. 791.
[20] Uo.
[21] Uo. 793.

első kötetében[22] elsősorban közgazdasági szempontból tért ki a nyugati–keleti agrártársadalmi fejlődés ideáltipikus sajátosságaira. „A »grundherrschaft« rendszerben az, aki a földbirtok felett rendelkezik, a földet nem saját vállalkozásában műveli meg, hanem gazdasági hasznosítás céljából másnak engedi át s ennek fejében a birtokot megművelő által termelt javak egy része őt illeti meg." – adta meg a definíció első felét. Ezzel szemben „[a] »gutsherrschaft« rendszerben az, aki a föld felett rendelkezik, a földbirtokát egy nagyobb üzem keretei között hasznosítja és pedig vagy személyes, vagy pedig megbízottjának a vezetése alatt. [...] Ez az egész terület, amely hasznosítás szempontjából összefüggő egésznek tekinthető, vállalkozásszerű gazdálkodásnak válik az alapjává és közigazgatási szempontból is egységet alkot. Ugyanaz a személy, aki mint vállalkozó a gazdálkodást irányítja, a Gutsherrschaft területén, illetve a vele gazdasági kapcsolatban lévő kisebb üzemek megművelőivel szemben közjogi funkciókat is gyakorol."[23]

A Domanovszky-iskola értelmezései

Domanovszky Sándor mezőgazdaságtörténeti kutatócsoportja 1928-ban alakult meg a Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar Művelődéstörténeti Intézetében.[24] A magyarországi agrártörténészek 1930-as években színre lépő nemzedéke[25] a hazai gazdaság- és társadalomtörténészek[26] közül elsőként kísérelte meg összegyűjteni és szintetizálni az ország agrárnépességére, a parasztság gazdálkodására és a jobbágy-paraszti munkának a nemzetgazdaságban betöltött szerepére vonatkozó információkat.[27] A családi levéltárakban található,

---

[22] *Bernát Gyula:* A magyar jobbágyfelszabadítás eszmeáramlatai 1790–1848. Bp. 1930; *Uő:* Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon. H. n. 1935; *Uő:* Az új Magyarország agrárpolitikája, 1867–1914. Bp. 1938. Az egységes koncepcióra lásd utóbbi előszavát.

[23] *Bernát Gy.:* A magyar jobbágyfelszabadítás i. m. 6–7.

[24] A téma tanulmányozásához lásd Kövér György újabban megjelent munkáit. *Kövér György:* Alfons Dopsch és a magyar gazdaságtörténet-írás. In: Kor / társ / panoráma. Tanulmányok a 70 éves Vonyó József tiszteletére. Szerk. Erős Zsolt – Gyarmati György. Bp.–Pécs 2015. 73–106.; *Uő:* Patrónus és tanítványi gárda: a Domanovszky-iskola. (Székfoglaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián). H. n. 2018; *Uő:* Szerkesztői utószó i. m.; *Uő:* Egy dunántúli uradalomtörténet születésének nehézségei. Csapodi Csaba alsó-lendvai disszertációjának háttere. In: Kapiller Imre Emlékkönyv. Szerk. Horváth Zita et al. H. n., é. n. 121–128. Továbbá *Wellmann Imre:* Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére 1937. május 27. Bp. 1937. 664–714. Az általunk használt megjelenést lásd Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból. Szerk. Csíki Tamás – Rémiás Tibor. Miskolc 1999. 29. Továbbiakban a hivatkozott oldalszámok ez utóbbi kötetre vonatkoznak.

[25] Ila Bálint még a sorozat elindulása előtt, Domanovszky disszertánsaként készítette el A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokainak kialakulása c. dolgozatát [Turul 44. köt. (1927) 2. sz. 36–71.]. *Wellmann I.:* Mezőgazdaságtörténetünk i. m. 31.

[26] Lásd Kövér György véleményét, aki a tanítványok második generációjára is óvatosan, csak idézőjelek között használja az „agrártörténész-nemzedék" megjelölést. *Kövér Gy.:* Patrónus i. m. 19.

[27] Nincs benne a köztudatban, hogy a Dóczy Jenő mellett Wellmann Imre és Bakács István által összeállított mezőgazdaság-történeti bibliográfia is ezen célokkal összhangban született, amelyekhez a

addig mellőzött gazdasági iratok kiaknázásának jelentőségére még Mályusz Elemér hívta fel a figyelmet, egy pár évvel korábbi, programadónak tekinthető írásában.[28]

Domanovszky már egyetemi éveik alatt orientálta tanítványait, kutatásaikat pedig koordinálta, végeredményben „egymáshoz szervezte". A doktori tanulmányaikat folytató fiatal kutatókat a kultuszminiszterrel, valamint az egyes levéltári (jellegű) irategységeket őrző intézményekkel és családokkal ápolt jó kapcsolatait felhasználva a feudális kori agrártörténet szempontjából kulcsfontosságúnak ígérkező (és később annak is bizonyuló) forrásanyagok tanulmányozására ösztönözte, majd doktori dolgozataikat megszerkesztette és kiadatta.[29] E monumentális vállalkozás eredményeként született meg a Domanovszky-sorozat.

A *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* első kötete 1930-ban jelent meg, Bakács István és Jármay Edit egy-egy tanulmányával, melyekben a szerzők a regéci uradalom úrbéres és allodiális gazdálkodását elemezték.[30] A könyv nemcsak időbeli elsősége miatt számít úttörő jelentőségűnek, hanem azért is, mert az iskola ezt követően publikáló tanítványai számára is megadta az uradalomtörténet-feldolgozás formai és szakmai kritériumait. Mindezt Domanovszky előszava is megerősítette.[31] Kettejük közül csak Jármay foglalkozott a *Gutsherrschaft* témájával, de ő is csak érintőlegesen: a fogalmat von Below rendszere szerint használta, különválasztva a *Gutsherrschaft*ot és a *Grundherrschaft*ot. A *Gutsherrschaft* nála még összemosódott az allódiummal;[32]

---

kormányzat támogatását is meg tudták nyerni az 1930-as évek ínséges első éveiben. Vö. A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete I. (1505–1805). Összeáll. Dr. Dóczy Jenő – Dr. Wellmann Imre – Dr. Bakács István. Bp. 1934; továbbá: A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete II. (1806–1830). Összeáll. Dr. Dóczy Jenő – Dr. Bakács Imre – Dr. Gerendás Ernő. Bp. 1938.

[28] *Mályusz Elemér:* A helytörténeti kutatás feladatai. Századok 58. (1924) 1–6. sz. 549–551. Mályusz ugyanitt felhívta a figyelmet az MNL Országos Levéltárában őrzött regéci és sárospataki Trautson-anyagra, amit Bakács István, Jármay Edit és Ravasz János is hasznosított kutatásaiban.

[29] A Domanovszky-iskola sorozatának gazdasági hátteréhez lásd *Tamás Máté:* A Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez sorozat (1930–1943) gazdaságtörténete. In: Uradalom – vállalat i. m. 373–389. A sorozaton kívül jelent meg *Bojt Lajos:* A fejérvári őrkanonokság (custodiatus) birtokának története a XVII. század végétől 1833-ig. Gazdaságtörténeti értekezés. (Palaestra Calasanctiana. A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől 12.) Bp. 1935. Bojt nem volt tagja a Domanovszky-iskolának, de könyve előszavában úgy fogalmaz, hogy „A feldolgozásban nagy segítségemre voltak a Dr. Domanovszky Sándor szerkesztésében megjelenő »Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez« című sorozatának a 18. századra vonatkozó alapos tanulmányai." Uo. 4. E „nagy segítség" valóban érzékelhető gondosan adatolt elemzésein, ugyanakkor az elméleti tájékozódás, a típusalkotás hiányzik.

[30] *Bakács István – Jármay Edith:* A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1.) Bp. 1930. (I. A regéczi uradalom üzeme a XVIII. század első felében. II. Trautson herceg regéczi uradalmának terméseredményei a XVIII. században.)

[31] Domanovszky Sándor előszava. In: *Bakács I. – Jármay E.:* A regéczi i. m. 4.

[32] „[...] ekkor [ti. 1646-ban] már van tehát allodiális birtok, habár szinte öntudatlanul alakul ki; az urbariumok az allodium kifejezést nem is használják, csak a »majorság«-ot, ami pedig nem jelent szükségképpen allodiumot. Már a középkorban a német feudális Grundherrschafton is sok major

helyenként nem is egészen világos, mit is ért pontosan az „allódium" fogalma alatt. Csak a következő években megjelent munkák kezdtek elmélyültebben foglalkozni a vizsgált fogalompárral.

Komoróczy György 1932-ben, a sorozat harmadik köteteként publikált Nádasdy-birtokelemzésében[33] a *Gutsherrschaft* fogalma leírtan egyszer sem fordul elő, ám a szerző az általa „majorgazdálkodásnak" nevezett allodiális termelésre vonatkozóan már tett olyan megállapításokat, melyek a terminus későbbi definiálásánál hasznos fogódzót jelenthettek. Komoróczy földesúri gazdasága, mely mindenekelőtt az úri birtokok majorjaiban, a földesúr saját kezelésű allódiumain zajlott, az „okszerű" gazdálkodás felé tendált.[34] A szerző szerint jól látható, hogy még ebben a korai időszakban is képes volt a jobbágyi munka – és a bérmunka[35] – minél optimálisabb kihasználására, a piacra termelés által megkövetelt rugalmasságra. Komoróczy a Nádasdy-majorságok elsődleges céljaként éppen a piac megközelítését és az ottani haszonszerzést emelte ki.[36]

A sorozat első néhány kötetében bemutatott kutatásokat Domanovszky a sorozat szerkesztőjeként igyekezett kontrasztba állítani olyan uradalmakkal, amelyek mind földrajzi helyzetüket, mind a birtokos családot, mind pedig a szélesebb értékesítési lehetőségeket tekintve jelentősen különböztek a korábban feltártaktól.[37] Az ígéretes fiatal történész, Csapodi Csaba számára például – Hajnal István hercegi levéltáros befolyását is felhasználva – igyekezett hozzáférést biztosítani az Esterházy család levéltárának anyagaihoz. A kutatás nyomán született disszertáció a sorozat hatodik köteteként jelent meg 1933-ban.[38] Csapodi rekonstrukciója alapján az Esterházyak kiterjedt uradalma meglehetősen elmaradott lehetett: Alsólendván és a hozzá tartozó majorokban a termelés fokozása (már

volt, [Jármay itt hivatkozott von Below: Probleme der Wirtschaftsgeschichte c. munkájára – H. G. K. – T. L.] de ez még egyáltalában nem allodium azért, nem Gutsherrschaft." *Bakács I. – Jármay E.:* A regéczi i. m. 17.

[33] *Komoróczy György:* Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 3.) Bp. 1932.

[34] „A nagybirtok a földművelésnél a jobbágybirtoknál magasabb szintet mutat be. És azt hisszük, hogy nem tulozunk, ha Nádasdi Tamás tervezgetéseit az ujitó nagybirtokos tipizálására is felhasználjuk." Uo. 72.

[35] „[...] a bérmunkásoknak a Nádasdi-uradalmakban való alkalmazása erős bizonyítéka Nádasdi Tamás racionális belátásának: több eredményt érhet el, ha fizetett munkásokkal dolgoztatja fel szükségleteit, mert ez esetben nincs hozzákötve a robotszolgálat rendszeréhez, az időbeli és helyi megoszlás nehézségeihez." Uo. 67–68.

[36] „A majorok termelése elsősorban az eladást célozta. A gabonadézsma és a jobbágyszolgáltatás, ha nem is fedezte a szükséglet [ti. a földesúr saját asztalának, az uradalmi cselédnép ellátásának szükséglete] száz százalékát, annak legnagyobb részét föltétlenül kielégitette. Az okkupáció [a szerző szóhasználatában a jobbágyföldek önkényes kisajátítása allodizálás céljából – H. G. K. – T. L.] szaporitásának nem lett volna értelme szükségletfedező gazdálkodás esetén." Uo. 101.

[37] *Kövér Gy.:* Egy dunántúli i. m. 124–127.

[38] *Csapodi Csaba:* Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 6.) Bp. 1933.

amennyiben ez egyáltalán megtörtént) merőben extenzív jelleggel zajlott; úgy a termelőeszközök, mint a „szakmai tudás" mélyen alulmúlta a munka születését figyelemmel kísérő kollégák várakozásait.[39] A szerző a monográfia bevezetőjében Werner Sombartra hivatkozva érintette a külföldi terminológiai polémiát; de ő a *Gutsherrschaft* működését (*Gutswirtschaft*) alapvetően idegennek tartotta a tárgyalt időszak magyarországi agrár- és társadalmi viszonyaitól.[40] Ennek ellenére Csapodi meglepő végkövetkeztetéssel zárt: bár Alsólendva sokkal korszerűtlenebbnek tűnik, mint a szerző számára zsinórmértékül szolgáló Bakács–Jármayféle elemzésben vizsgált regéci Trautson-uradalom, mégis sok szempontból biztosabb és kiszámíthatóbb jövedelmet jelentett birtokosai számára, mint a bortermelésre építő, *Gutsherrschaft* jellegű regéci gazdaság. Itt ugyanis a jövedelmek állandóan emelkedtek, nem voltak jelentősebb hullámvölgyek, és a gazdálkodást nem terhelték jelentős kiadások, így tulajdonképpen csak nyereséget termelt.[41]

A Domanovszky-iskola korai éveinek talán legkiválóbb alkotása a sorozat következő monográfiája, Wellmann Imrének a gödöllői Grassalkovich-uradalomról készült elemzése.[42] Wellmann nagy gonddal és figyelemmel mutatta be a nagybirtok gazdálkodási rendszerét; maga a munka is lényegesen hosszabb a korábbi dolgozatoknál, melyben a szerző a korábbiakhoz képest több aspektusra tért ki, jobban disztingvált a gazdálkodás egyes elemei között, és szervesebben dolgozta be az elemzésbe a külföldi szakirodalmat. A Domanovszky-tanítványokra jellemző szakirodalmi háttér felvázolásával indított (például Sombart, von Below), s már a monográfia legelején használta a *Grundherr* fogalmát, amelyet a feudális földesúrnak feleltetett meg[43] és a szerződéses jobbágyi viszonyt fenntartó uraság

[39] *Kövér Gy.:* Egy dunántúli i. m. 126.

[40] *Csapodi Cs.:* Az Esterházyak i. m. 5–7. A szerző a gutsherrlich „okszerű" gazdálkodás térnyerését már a legelején elutasítja: „Nyugodtabb munka, a jólét emelkedése és ezáltal a fogyasztás növekedése: ebben a három momentumban foglalhatjuk össze az uradalom jövedelmei – különben kétségtelenül igen nagyfokú – emelkedésének okait." A 7. oldalon hivatkozza *Werner Sombart:* Der moderne Kapitalismus (München 1928) c. munkáját: „Sombart szerint a 16. sz. óta a keleten (Lengyelország, Morvaország stb.) kifejlődő »Gutswirtschaftokat« nem lehet kapitalista exportüzemeknek nevezni, még nagy piacok sincsenek, amelyek komolyan szükségessé tennék az eladásra való termelést. [...] Természetes, hogy [a földesurak, uradalmak] igyekeznek minél több terményt behajtani a jobbágyoktól és azt minél jobb áron eladni, mert a földesúrnak a kezdődő barokk fényűzés korában mindig több és több pénzre van szüksége, de erre nem a termelés racionális emelésének útját választják, hanem a régi eszközök jobb felhasználását kísérlik meg."

[41] Sombart nyomán Csapodi a parasztság esetében hangsúlyosan archaikus, a „Bedarfsdeckungsprinzip", azaz a szükségletfedezés elve alapján működő gazdálkodásról beszélt, de az uradalom sem törekedett többlettermelésre, csupán a fölösleg értékesítésére. *Csapodi Cs.:* Az Esterházyak i. m. 51.

[42] *Wellmann Imre:* A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. Szerk. Domanovszky Sándor. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 7.) Bp. 1933.

[43] Lásd uo. 51.: 1. jegyz.: „Ungarische Miscellen. I. (1817) 63. »der Bauer des Flachlandes, wo die Erde milder ist, hat auch einen milderen Grundherrn [a síkvidéken, ahol a föld lágyabb, a paraszt földesura is gyengédebb]«."

jellegzetességeivel rokonított, egészen Grassalkovich Antal 1771-es haláláig. Az uradalom gazdasági paradigmaváltását Wellmann a késői rendiség időszakának modernitásba áthajló változásaival, illetve ezen változások implementációjával magyarázta, amely úgy az adóztatás, mint az allodiális gazdálkodás és az uradalmi pénzgazdálkodás terén messzemenő következményekkel járt. Az uradalmi gazdálkodást érintő kérdéseket nyilvánvalóan a *Grundherrschaft–Gutsherrschaft* fogalompár dichotómiájának mentén tárgyalta. A *Gutsherrschaft*ot a „modern" agrártermelés jellegzetes formájaként, míg a „tradicionális" – *Grundherrschaft* jellegű – gazdálkodást az agrárfejlődés kerékkötőjének láttatta. A gödöllői uradalomban Wellmann szerint a valódi fejlődés az urbárium bevezetését követően – a magánhasználat elterjedésével és a földközösség megszűntével – indulhatott meg.

A *Grundherrschaft–Gutsherrschaft* kérdés tárgyalásába az uradalom allódiumának termelését vizsgálva bocsátkozott bele mélyebben,[44] ismét a megszokott külföldi szerzőkre hivatkozva (Knapp, von Below, Maybaum). A magyarországi agrárfejlődés különböző formáit, vonásait a hódoltsági, végvidéki „határvonallal" látta elválasztottnak; a főként szétszórt, elaprózott birtokok által jellemzett Királyi Magyarországgal szembeállította a török hódoltság területén létrejött, viszonylag nagy és csekély úrbéres terhek által sújtott parasztbirtokokat. Erre a területre volt jellemző a földesúri allódium hiánya, illetve az urasági kézben megtartott nagyállattartás és a relatív földbőség. Wellmann érvelésében a „piacra termelő nagybirtok" létrejöttének a piaci értékesítés lehetősége csak részben lehetett okozója: a valódi *Gutsherrschaft* kialakulásához elengedhetetlen volt a földesúr „nyerészkedő hajlama, kapitalista üzemet formáló akarata".[45] Végeredményben a *Gutsherrschaft* jellegzetes példájaként mutatta be a kései gödöllői Grassalkovich-uradalmat. Pontosabban szólva: a gödöllői uradalom kései állapotán keresztül igyekezett szemléltetni azt, hogy mit ért a *Gutsherrschaft* (piacra termelő nagyüzem) fogalma alatt. A monográfia tanulságai szerint a *Gutsherrschaft* lényege a tervezhető pénzügyi nyereségre való törekvés, a földesúr urasági jussainak jobbágyszolgáltatásokra (elsősorban robotra) váltása, az úrbéres terhek számszerűsödése (*Taxametrisierung*)[46] és a szélesebb piac aktív keresése.

---

[44] „Az újkori mezőgazdasági fejlődés egyik legjellemzőbb vonása a *piacra termelő nagyüzem* [kiemelés tőlünk – H. G. K. – T. L.] kialakulása. A középkori »Grundherrschaft« mellett, amely szétszórt fekvésével, jelentéktelen majorságával a szükségletek fedezésének síkján mozgott, Európa keleti felében megjelenik a jólszervezett »Gutsherrschaft«, amely kiterjedt saját üzemén a jobbágyok robotját állítja szerző céljai szolgálatába." *Wellmann I.:* A gödöllői i. m. 100.

[45] Uo. 104.

[46] A fogalmat Wellmann ugyanennek a munkának a 92. oldalán alkalmazta először, a Taxametrisierung „teljes diadalát" magyarázva, azaz azt, hogy a jobbágyi robotot már nem „szükség szerint", hanem a tervezett bevétel elérése érdekében, gyakran az urbárium adta kereteken kívül is igénybe vette az uradalom, látványosan arra törekedve, hogy a jobbágyi robotmunkából (vagy annak ellentételezéseiből) minél nagyobb hasznot hajtson.

Wellmann disszertációjával csaknem egy időben jelent meg Sinkovics István monográfiája a késő középkori magyarországi nagybirtok témájában a Domanovszky-sorozat nyolcadik köteteként.[47] A szerző kutatásaiban döntően Fejérpataky László történész, levéltáros tudományos hagyatékára támaszkodott, amelyhez Domanovszky közbenjárására kapott hozzáférést.[48] Sinkovics konkrét példákon keresztül igyekezett általános társadalomtörténeti képet felvázolni a tárgyalt időszakról. A *Grundherrschaft–Gutsherrschaft* problémakört – a középkori szocioökonómiai viszonyokat tekintve érthető módon – csupán felszínesen érintette: értekezésének legutolsó oldalain tért csak ki a középkori latifundium allodizálásának mértékére és a már ismert típusokra, főként von Below és Dopsch munkáira támaszkodva. Bár a terminusok alkalmazása felületesnek tűnik,[49] és a fogalomhasználat is helyenként inkonzisztens,[50] Sinkovicsnak a 15. századi magánföldesúri birtok gazdálkodásáról megrajzolt képe hosszú időn keresztül meghatározta a *Grundherrschaft*ról való magyarországi gondolkodást. Eszerint a nagyúri uradalmak ekkor még inkább passzív jövedelmet hajtó adóztatórendszerekként működtek, s éppen olyan fontos feladatuk volt az agrártársadalom szervezése és a földesúr társadalmi-politikai szerepvállalásának hangsúlyozása, mint a szükséges bevételek begyűjtése a jobbágyi lakosságtól.[51]

Egy évvel később került nyomdába Gerendás Ernő elemzése a garamszentbenedeki egyházi birtokok gazdálkodásáról.[52] Gerendás fogalomhasználata elődeinél magabiztosabbnak hat: a *Grundherrschaft–Gutsherrschaft* és a *Grundherr*

[47] *Sinkovics István:* A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 8.) Bp. 1933.

[48] Uo. 6.: 4. jegyz.

[49] „Annál az időnél járunk, amikor Európa keleti részeiben csaknem mindenfelé a birtokok szervezete kezd kinőni abból a gazdasági formából, amelyben a föld ura jóformán egész területét kisebb darabokra tördelve parasztkezekbe juttatja és jobbágyainak adóira építi életét." Ehhez a szövegrészlethez tartozó 418. lábjegyzetben: „Az előbbi forma a Grundherrschaft, amelynek nagyon szép rajzát adja G. v. Below: Probleme der Wg. [...] A két forma különbségére: G. v. Below: Territorium und Stadt [...] A Gutsherrschaft kezdeteivel van kapcsolatban a keleti részekben a jobbágysor rosszabbodása. Dopsch szerint nem lehet csak keletre szorítani a Gutsherrschaft-ot és a két formát nem szabad szigorúan elhatárolni." Uo. 64. Lásd még „A piacra dolgozó allodiumok ilyen hatványozott mértékben való kiépülésének hátterében folyik le a földből kihozott eredményekkel a helyzete mértékével megszabott életigényeit kielégítő középkori ember átformálódása messzebbi célokat hajszoló kapitalista gondolkodású új alanyává a gazdasági életnek." – többek között *Werner Sombart:* Der Bourgeois és *Szekfű Gyula:* Faji sajátságaink c. munkáira hivatkozva. Uo. 64.

[50] A szerző könyvében a földesúri gazdálkodás fogalmai időnként összemosódnak, sőt, egy ízben a nem mezőgazdasági jellegű urasági regáléjövedelmeket is idekeveri. Vö. „A nagybirtokgazdálkodás két formájában: a jobbágytelken és az allodiumokon meghonosodik a gazdasági élet sokféle ága, itt-ott már a kapitalista törtetésre mindennél megfelelőbb bányászat is nagyobbítja a földesúr jövedelmét." Uo. 66.

[51] Vö. „Mindaddig a magyar nagybirtok nem annyira gazdasági, mint inkább hatalmi célok szolgálatában állott. A birtokszerző földesúr nem nagyüzem berendezésére, még csak nem is jövedelemre, hanem hatalomra, befolyásra törekedett..." Domanovszky ugyanebben a bekezdésben Sinkovics munkájára is hivatkozott. *Domanovszky S.:* A Gutsherrschaft i. m. 16.

[52] *Gerendás Ernő:* Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 9.) Bp. 1934.

terminusait már különösebb magyarázat nélkül építette be a káptalani birtokgazdálkodást komoly felkészültséggel elemző tanulmányába.[53] Gerendás jegyzeteiben a Domanovszky-iskolára jellemző rendszert fedezhetjük fel: a szerző a többi tanítványnak (Jármay, Csapodi) a sorozat keretében kiadott munkái mellett Maybaum, Weber és mások alapműveire hivatkozott. Kiemelendő az a megállapítása, hogy a majorsági termelés megindulásának legelső serkentője a földesúr önellátásra, gazdasági függetlenségre való törekvése volt, ugyanakkor a hadikonjunktúrára adott urasági válasz is jelentős szerepet játszott a változásban.[54] A szerző – bár vizsgálata alapvetően mikroökonómiai szintű és esettanulmány jellegű – végkövetkeztetéseiben kitér a fogalompár használata által diktált agrártörténeti narratívára is: véleménye szerint a *Grundherrschaft* az okszerű gazdálkodás folytatása révén *Gutsherrschaft*tá alakult át.[55]

Ugyanebben az évben jelent meg Tholt Judit tanulmánya is a sárvári Nádasdy-uradalom allodiális gazdálkodásáról.[56] A korábbi monográfiákkal szemben Tholt a sárvári dominium kapcsán igyekezett kifejezetten csak a majorgazdaság kérdéskörére szorítkozni. Következtetései lényegében megegyeznek Csapodi Csaba véleményével: a késő feudális agrártársadalmi valóság nem felelt meg a piacra termelő nagyüzem kiformálódásához szükséges körülményeknek. Tholt érdeme főként abban áll, hogy következtetéseit logikusan és szemléletesen fejtette ki, ami főként a majorság kialakításának stációi,[57] illetve az allodiális termelés „munkaerőkrízisének"[58] leírásában érhető tetten. A szerző a Domanovszky-tanítványok között ekkoriban már rendszeresen felbukkanó *Grundherrschaft–Gutsherrschaft* polémiába csupán érintőlegesen kapcsolódott be; végkövetkeztetései szerint a földesúri majorság 16. században felfedezhető „korakapitalista jellege" elsősorban a földesúr hadvezéri, országvédő szerepével állt összefüggésben. Miután pedig ez a szerepkör megszűnt, az uradalmak hanyatlani kezdtek, és a tradicionális *Grundherrschaft* irányába rendeződtek vissza. A szerző Szekfű hatását is magán

[53] A szerző fogalomhasználatát érdemes szöveghelyenként idézni: „A középkor theocentrikus életszemléletében ez a gazdasági berendezkedés, úrbéres szolgáltatmányokat nyújtó grundherrschaftjaival az élet ellátására teljesen elegendőnek bizonyult." Uo. 96. Hasonlóképpen: „Ilyen formákban [ti. kisajátítással – H. G. K. –T. L.] mehetett végbe az allodiumok növelése. Így volt ez külföldön is. Az osztrák tartományokban egyszerűen kényszerítik a jobbágyot, hogy földjét adja át a Gutsherrschaft üzemének." Uo. 28.

[54] Uo. 29.

[55] „Az a fokozatos átformálódás, amely a Grundherrschaftok helyén Gutsherrschaftokat hozott létre, a mezőgazdasági ipar terén is egyre nagyobb intenzitással éreztette hatását." Uo. 146–147.

[56] *Tholt Judit:* A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVIII. század első felében. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 10.) Bp. 1934.

[57] Uo. 7–11. A szerző szerint a majorság kialakulásának legfontosabb elősegítője a megnövekedett fogyasztómennyiség (nagy hadseregek, koncentrált népesség a növekvő városokban). Ebből következik a piaci igény, amelyet a földesúr felismer, aki időközben jobbágyai felett „teljes abszolút hatalomra jutott", és így a falu földjéből földeket foglal el.

[58] Uo. 33.

viselő[59] érveléséből kiemelendő, hogy leszögezi: a modern gazdálkodás fogalmai a premodern időkben még nehezen értelmezhetők.[60]

Bár a más jellegű témákon dolgozó Kring (Komjáthy) Miklós nem jegyez könyvet a sorozatban, Domanovszky-tanítványként figyelemmel kísérte pályatársai kutatásait, s reflektált is azok eredményeire. A *Századok*ban a jobbágyok költözési jogát tárgyaló 1935-ös dolgozatában[61] egy 15. század utolsó harmadából származó forrást értelmezett, amelyben Szilágyi Erzsébet újfalusi jobbágyai a Kállay János özvegye birtokában lévő szomszédos falu, Sima jobbágyainak hozzájuk telepítését kérték. Kring ezt a szokatlan kérést az adózó és robotoló jobbágyság eltérő kondícióival magyarázta: szerinte ugyanis az új jövevények érkezésével az előbbiek saját robotterheiken akartak könnyíteni.[62] Az esszenciális ideáltípusokat óvakodott közvetlenül rávetíteni az adott szituációra, de megkockáztatta, hogy „itt is nevezhetjük talán a »Gutsherr«-t *robotoltató*, a »Grundherr«-t pedig *adóztató* földesúrnak. Hisz a kettő között a legfőbb különbség – jobbágyaikhoz való viszonyukat vizsgálva – az volt, hogy, míg a »Gutsherr« nagyobb területeket tartván saját kezelésében, inkább volt rászorulva az ingyenes jobbágymunkára, addig a »Grundherr« jobbágyainak termény- és pénzadójából élt."[63]

Visszatérve a sorozathoz, a Tholt-monográfiáját követő kötet Berlász Jenő dolgozata.[64] Ennek témája ugyan nem kapcsolódik az urasági allodiális birtok vizsgálatához, bevezetésében viszont a *Grundherrschaft* és a *Gutsherrschaft* fogalmainak kiforrott használatáról tesz bizonyságot. A tárgyalt Thurzó-birtokokat (a vizsgált

[59] *Szekfű Gyula:* A magyar nagybirtok történeti szerepéről. Magyar Szemle 2. (1928) 4. sz. 305–314.; *Uő:* Az új nagybirtok kifejlődése és nemzeti szerepe. In: *Uő – Hóman Bálint:* Magyar történet I–V. 2. bőv. kiad. Bp. 1935–1936. III. 168–227.

[60] „A számadások kezdetlegességét formájuk is mutatja. [...] A [...] tiszta hasznot az exitus maradéktételében számolják el, mert arra törekednek, hogy az exitus végösszege egyezzen az introitus végösszegével. A tiszta haszon és a tőke fogalma még teljesen hiányzik számadásaikból, csak a század végén fog megjelenni." *Tholt J.:* A sárvári uradalom i. m. 61. A pontos könyvelés fontosságára a rendi korszak végén az ország egyik első gazdaságából, a magyaróvári uradalomból többször is felhívták a figyelmet. Ebből arra is következtethetünk, hogy előtte ez korántsem volt magától értetődő. Vö. *Anton Wittmann:* Beiträge zur Beantwortung der Frage: Wie soll man Güter-Verwaltungen deren landwirthschaftliche Culturs-Unternehmungen und ihre Erfolge beurtheilen? Ungarisch-Altenburg 1842. 47–62.; *Sz. n.:* Rechnungs-Instruction für die Bezirks-Kassiere der erzherzoglichen Herrschaft Ungarisch-Altenburg. [+ Centralisierung der Arbeitsrechnung]. Ungarisch-Altenburg 1844; *Sz. n.:* Leitfaden für die Vorträge über landwirthschaftliche Buch- und Rechnungsführung am ökonomischen Institute zu Ungarisch-Altenburg. Ungarisch-Altenburg 1845.

[61] *Kring Miklós:* Középkori jobbágyságunk szabad költözéséről. Adatok és problémák. Századok 69. (1935) 9–10. sz. 390–413.

[62] Uo. 406–407.

[63] Uo. 407. (Kiemelések az eredetiben.) Lásd még „a további vizsgálatok egyik legfőbb irányítójának a Grund- és Gutsherrschaftok lehető disztinkciójának kell lennie; úgy látszik, hogy a jobbágy szabad költözési joga erősen függött attól, hogy a földesura adót, vagy robotot kívánt-e tőle inkább". Uo. 408.

[64] *Berlász Jenő:* A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában. Különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 11.) Bp. 1936.

korszak egyik legbefolyásosabb családjának uradalmait) már a tanulmány elején elhatárolta a *Gutsherrschaft*, illetve a *Gutswirtschaft* lényegétől, hangsúlyozva az allodiális művelésű részek alacsony arányát az összes megművelt földön, a passzív úrbéres bevételek primátusát a pénzszámadásokban, illetve a majorságok földesúri-irtás-jellegét. Berlász fogalomhasználata és -magyarázata számos esetben iránymutató, és a külföldi terminusok magyarországi sajátosságokra való alkalmazásáról (egyáltalán: alkalmazhatóságáról) árulkodik: az uradalmakat „jobbágygazdaságok komplexumának" nevezi,[65] melyek „igazi középkori adógazdálkodást" folytattak,[66] és „távol álltak a piacra termelő újkori kapitalista nagyüzemektől".[67]

A sorozat két év múlva jelentkezett ismét uradalmi tematikájú kötettel. Ravasz János monográfiája újra északkeletre visz, és a regécivel szomszédos sárospataki uradalom gazdálkodását vizsgálja a 18. század első felének állapota szerint.[68] E munka annyiban tekinthető összegzésnek is, hogy szerzője erőteljesen épített szerzőtársai eredményeire, azok műveire intenzíven hivatkozott. A folytonos kitekintés és összehasonlítás miatt megállapításai figyelemre méltók.[69] Ravasz szerint az uradalom jelentős szőlő- és bortermelését nem követte az erre fordított robot mértéktelen növekedése, mert ezen, szakértelmet kívánó műveleteket már ekkor is inkább felfogadott bérmunka segítségével oldották meg.[70] Monográfiája összegzéseképp is idézhető: „[a] nagybirtokon [...] még mindig jobb volt a jobbágyság helyzete, mint a kisbirtokon, ahol nem volt gazdasági személyzet, sőt az is előfordult, hogy a kisnemes a telkesjobbágyot teleknobilitációval zsellérsorba döntötte. Az allodizálás nem fenyegette az uradalmon a jobbágyságot. Még ha jövedelmezősége folytán nagy szerepe lett volna is az allodialis gabonatermelésnek, volt annyira földbőség, hogy a jobbágyföldek bekebelezésére, »Bauernlegen«-re akkor sem került volna sor."[71] A hatékony piaci részvételnek a földrajzi távolság is gátat szabott: a távol fekvő uradalomban a gabonatermelés nem bizonyult jövedelmezőnek. „Az allodialis gabonatermelésre és a parasztok robotmunkájára alapított birtokszervezet, nyugati terminológiával Gutsherrschaft, mely a

[65] Uo. 10.
[66] Uo. 17.
[67] Uo. 19–20.
[68] *Ravasz János:* A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 14.) Bp. 1938.
[69] „[...] az uradalom jobbágyaira nem nehezedett súlyos robotteher. [...] Az allodialis gabonatermelés nem volt olyan nagyszabású, hogy a béresek állandó munkája ne csökkentette volna a robotszükségletet." Lényeges az ehhez az állításhoz tartozó 59. lábjegyzet is: „Az igazi Gutswirtschaft lényegéhez ugyan a béresek munkája nem tartozik hozzá szervesen, amint azt Wellmann (Gödöllő 112 l.) Josef Kulischer (Allgemeine Wirtschaftsgeschichte, II. Bd. München u. Berlin, 1929 – 96 l.) alapján hangsúlyozza. Patak esetében azonban gabonatermelő Gutsherrschaftról nem beszélhetünk." Uo. 27.
[70] Uo.
[71] Uo. 30.

parasztság nagyarányú szociális és gazdasági süllyedésével járt, igen távol esik az itteni gazdálkodás formáitól."[72] A sárospataki uradalomban egyszerre érvényesült a Sombart-féle *Bedarfsdeckungsprinzip* (szükségletfedezeti elv) és az *Erwerbsprinzip* (kereseti elv).[73]

Összegzés és kitekintés

Amennyiben az új tudományos eredmények elfogadottságának egyik fokmérőjét abban látjuk, hogy azok milyen gyorsan épülnek be a szintézisekbe s válnak ily módon az adott tudományág kanonizált tudásanyagává, akkor Domanovszky és tanítványai gyorsan célt értek. Hajnal István 1933–1934-ben írt[74] egyetemes történeti szintézisében a rendi társadalom bemutatása során, a német területek fejlődésébe ágyazottan három oldal terjedelemben nemcsak ismertette a fogalompár jelentését, hanem azt saját történelemszemléletéhez és fogalomrendszeréhez is adaptálta.[75] Hajnal szerint minél inkább kelet felé haladunk, „annál kevesebb a »gutes Besitzrecht« a »schlechtes Besitzrecht«-tel szemben: annál kevésbé hatja át a társadalmat a sokszázados szokásszerű szerveződés, a megszokott közeli életnek, gyakorlatnak szabályzó ereje. [...] Az úri felsőség, ami egykor itt is szabadjára hagyta a parasztnak a föld használatát, a jogi fogalmazás megindulásával szinte megrohanja az alsó népet [...]. A »Grundherrschaft«-tal szemben a »Gutsherrschaft« típusa lesz itt uralkodóvá: föld és nép az úr jószágává. [...] De még a keletnémet parasztság nagymérvű alávetettsége is inkább elismeri a gyengének létjogát, mint a racionális tulajdonjog. A parasztot nem dobhatta ki a világba az úr, mint a mai üzem a bérmunkást."[76] Hajnal összefoglalója jellegéből adódóan nem tartalmaz hivatkozásokat, mégis egyértelműen felismerhető, hogy a kérdés szűkebb, Magyarországot érintő tárgyalásakor visszaköszönnek a Domanovszky-tanítványok következtetései. Ezeket azonban ismét a maga sajátos terminológiai rendszerébe illeszti, és továbbgondolja: „[a] nagybirtok racionális kihasználásra igyekszik, megpróbálkozik a majorosítással, mint akkor egész Kelet-Európában [...]. De a piacra-termelés feltételei nálunk nem voltak még meg, a »Gutsherrschaft«-nak ez a kelet-német típusa nem honosodhatott meg. A XVII. sz.-ban a földesuraság nálunk nagyjából ismét alig más, mint a jobbágymunkának vámszedő szervezete. Nem tévesztendő ez össze a nyugati

[72] Uo. 93–94. (A „süllyedés" terminus Berlász megfogalmazása.)
[73] Uo. 94.
[74] *Hajnal István:* Technika, művelődés. Tanulmányok. Vál., szerk., s. a. r. Glatz Ferenc. (História könyvtár. Monográfiák 2.) Bp. 1993. 66.
[75] *Hajnal István:* Az újkor története. (Egyetemes történet négy kötetben III.) Bp. é. n. 2. kiad. 86–89.
[76] Uo. 87. és 89.

»Grundherrschaft«-tal, amelyben az úr csak egyes jogok haszonélvezője, de nem is dolgoztathatja magának a parasztot, a paraszttársadalom mély történeti szabályozottsága folytán."[77]

Az összegzés, a visszatekintés igénye a sorozatban munkálkodók részéről is megvolt. Az 1928-ban indult műhely 1938-ra már 14. köteténél tartott. A tanítványok részéről 1937-ben Wellmann Imre értékelte az addig bejárt út eredményeit a mesterének szánt *Festschrift*ben, egy évvel később pedig Domanovszky Sándor tette ugyanezt az osztrák professzorkolléga, Alfons Dopsch számára összeállított köszöntő kötetben.[78]

Wellmann saját áttekintésében az 1930 és 1936 között megjelent 12 kötet („tanulmány") alapján mutatta be a magyar „mezőgazdaságtörténet új útjait".[79] A Domanovszky-iskola teljesítményét – teljes joggal – nemzetközileg is kiemelkedő jelentőségűként értékelte.[80] Az elméleti és módszertani igényessége miatt máskülönben példaként szolgáló német szakirodalmat azért bírálta, mert a kutatások egy-egy nagyobb területre irányultak, miközben elmaradt az egyes gazdasági üzemek beható vizsgálata, ami „gyakran általánosításokra s a partikuláris fejlődésvonalak összekuszálására vezetett".[81] Áttekintésében explicit módon jelezte, hogy „a weberi ideáltípusok"[82] ismeretében különített el korszakokat Magyarországon, s ezek alapján alkotott típusokat.

Az átalakulást Wellmann két lépcső elkülönítésével írta le. A 16. századra tette a *Gutsherrschaft* jellegű „allódiumok gyerekkorát", amikor a nagybirtok még csak az egyházi tized bérbevételére s piacra vitelére törekedett. A „fejlett majorsági üzemben" ezzel szemben „a hangsúly már a saját termelésen, saját gazdálkodáson van, melynek a nekilendülő allódium a színhelye [...]. [...] A saját kezelésbe vett terület hozadéka ugyanis többnyire teljes egészében piacra vihető, hiszen a nagybirtokos háztartásának szükségleteit a jobbágyok adója még korábbi, csekélyebb [...] mennyiségben is képes volt ellátni."[83] Értékelésében a majorság fellendüléséből azonban nem következik a gazdaság technikájának fejlődése.[84] „A »Gutswirtschaft« lényegéhez nem tartozott hozzá a jobb gazdálkodás, csupán a feleslegtermelés, s ez utóbbit elsősorban expanzió és nem haladottabb földművelés

[77] Uo. 156.
[78] *Wellmann I.:* Mezőgazdaságtörténetünk i. m.; *Domanovszky S.:* A Gutsherrschaft i. m.
[79] *Wellmann I.:* Mezőgazdaságtörténetünk i. m. 30. – a kötetek felsorolását lásd uo. 10. jegyz. A teljes sorozatra áttekintően lásd *Tamás M.:* A Tanulmányok i.m. 386–387.
[80] *Wellmann I.:* Mezőgazdaságtörténetünk i. m. 31.
[81] Uo. 32.
[82] Uo. 37.
[83] Uo. 39.
[84] A jelenséget Wellmann a gödöllői uradalmat tárgyazó monográfiájában folyamatosan érzékelteti, lásd *Wellmann I.:* A gödöllői i. m. 4–5., ill. uo. 112–162.

segítségével igyekezett elérni".[85] Az értékelés folytatását akár Hajnal István is írhatta volna: „a földesúr még jó piaci lehetőségek idején is csak másodsorban gondolt a termelés *racionalizálására*, annál kevésbé *mélyítette el* tehát *üzemét* a XVII. században kezdődő dekonjunktúra idején [...], újkori agrártörténetünkben, egészen a XVIII. század végéig, intenzív irányú haladásról alig, inkább csak extenzív fejlődésről beszélhetünk."[86]

A *Gutsherrschaft* megjelenése morális/mentalitásbeli változást is feltételez, amit Wellmann két ideáltípusba foglalt össze. E ponton kimutatható Tönnies, valamint Szekfű és a szellemtörténet hatása is: „A középkori nagybirtokon [...] nem anyagi, hanem sokkal inkább *erkölcsi tőke* volt az, a már említett megértés, hűség és bizalom, ami földesurat, familiárisokat és népet a tisztességes megélhetés jegyében az élet minden vonatkozását felölelő közösséggé fűzött össze." Ezzel szemben „[a]z allódiumok terjeszkedésével párhuzamosan ez a megértő szellem lassanként *gazdasági érdekeknek* ad helyet, a korábbi erkölcsi tőke elsorvadásával együtt halad a jobbágynak *kíméletlenségig fokozódó kihasználása* s az uradalmi majorok kiépülése."[87]

Bár a fogalompárt a 18–19. század változások értelmezésekor nem használta, egyértelmű, hogy egy helyen a *Grundherrschaft* és a *Gutsherrschaft* konfliktusáról, de legalábbis egymás mellett éléséről írt: „Feudális jellegű jövedelmek és költségek, mint a vámbevételek s a subsidium, gyakran még jelentékeny szerepet visznek az uradalom háztartásában, ahol a bevételek tetemes része még természetben kerül fogyasztásra; ez egyúttal azt jelenti, hogy a nagybirtokon az önellátó

[85] *Wellmann I.:* Mezőgazdaságtörténetünk i. m. 40.

[86] Uo. 40–41. (Kurzivált kiemelések tőlünk. – H. G. K. – T. L.) Wellmann dolgozata további olyan – szintén általunk kurzivált – megfogalmazásokat is rejt, amelyek véleményünk szerint Hajnal István hatását jelzik. A háromnyomásos gazdálkodásról ekként ír: „Hagyományosan *szabályozott, mégis hajlékony*, az *élet változó menetéhez* alkalmazkodó rendszer volt tehát, mint a középkori eredetű berendezések általában; benne földművelés is, állattenyésztés is megtalálta számítását, bár igen primitív módon." Uo. 45. Ehhez kapcsolódva ír az allódiumok trágyázásának motivációiról, szintén Hajnal szellemében: „az uradalom gyakran kénytelen a trágyázáshoz folyamodni, miután a parasztok az allódium kibontakozása idején már elfoglalva tartották a jó földeket, a földesúrnak elhagyott, puszta, sovány parlagokat hagyva vissza. A fejlődésnek itt sem mindig *újító akarat, racionálisabb szellem a mozgatója*, ez inkább csak a követelményt fejezi ki instrukciók formájában; *a való élet* gyakran csak a szükség kényszerítő erejének engedve tér le a hagyományok kitaposott útjáról." Uo. 46. A kiépülő földesúri birtokadminisztrációt ekként értékeli: *„E ridegebb és racionálisabb szervezet útján nyúl le most már a földesúr népéhez, ezen keresztül ragadja meg azt s hajtja jövedelemfokozó céljai szolgálatára*." Uo. 37. Ennek elemei között a gazdálkodás korábban nem művelt területekre történő kiterjesztését, a jobbágyföldekre terjeszkedést, a robot fokozását, a pénzbevételek növelését és a költözési jog megvonásával elért örökös jobbággyá süllyesztést említi. Uo. 37.

[87] Uo. 41. (Kiemelések tőlünk. – H. G. K. –T. L.) A szellem az értékrend, mentalitás értelmében a bortermelés tárgyalásakor is előkerül, ismét Szekfű hatását jelezve: „a szőlőművelés mégiscsak másodrangú ága marad a majorsági üzemnek, mert – ellentétben a gabonával – a bor értékesítése terén hiányzik az a vállalkozókedv, mely minden fejlett allódium sajátja". Uo. 49. Az előképnek tekinthető gondolat: a „gyakorlati kereskedői érzék hiányzik a magyar termelőből, ki borából nem akar pénzt szerezni". *Szekfű Gyula:* A magyar bortermelő lelki alkata. Történelmi tanulmány. Bp. 1922. 47.

gazdálkodás jut túlsúlyra, belőle a jövedelmeknek csak kis része áramlik kifelé, a többit úr és népe helyben fogyasztják el. Ezzel szemben az absentista földesuraság útját a jobbágyok erősebb megterhelése, az árendajövedelmek növekedése s a pénzbevételek előtérbe nyomulása jelzi a természetbeniek rovására; a kiadásokra pedig a földesúri luxus s a jobbágyság ridegebb kezelése nyomán megszaporodott igazságszolgáltatási költség és csökkent segélyezés nyomja rá bélyegét." Utóbbinak további jellemzője a terményjáradék újbóli kitüntetett szerepe, az, hogy a gabonát ezután az uradalom maga juttatja piacra, továbbá hogy a gabonatermelés érdekében emeli a robotnapok számát. „Feleslegtermelés nagybani eladásra: ez lesz a gazdálkodás irányító elve, s ebben a gabonának méltó társául szegődik a juh".[88]

Domanovszky a Dopsch-*Festschrift*be írt dolgozatában – részben a terjedelmi korlátok miatt – kénytelen volt hat évszázad változásait a 13. századtól a 18. századig ívelően tézisszerű tömörséggel bemutatni. Látható, hogy nemcsak tanítványai (Bakács, Belitzky, Berlász, Csapodi, Gerendás, Jármay, Kring, Tholt, Komoróczy, Sinkovics, Wellmann), de a korábbi történészgeneráció (Acsády, Békefi, Erdélyi, Kováts, Pauler, Szilágyi, Tagányi, Gombos), valamint tudós kollégái (Fettich, Eckhart, Hóman, Mályusz, Szabó Dezső, Szekfű) eredményeit is igyekezett integrálni. Hajnal neve ugyanakkor kimaradt a hivatkozottak közül.

Eszerint a *Grundherrschaft* Magyarországon a 13. században jött létre, s „ennek köszönhető, hogy a Leibherrschaft Magyarországon nem fejlődött ki".[89] Sinkovics vizsgálatai ugyanakkor a Zsigmond-korban már nagyobb számú allódiumról adnak hírt. „Ha [...] a Gutsherrschaft kezdeteit Zsigmond korába tesszük, ez azt jelenti, hogy a viszonyok ösztönző hatása alatt a nagybirtokosok egy része saját kis mezőgazdasági üzemében (allodium) vagy új allodiumok berendezésével is, már céltudatosan is ebbe az irányba tért."[90] Kring Miklós nyomán Domanovszky a jobbágyok szabad költözésének korlátozását tartotta a *Gutsherrschaft* előretörése indikátorának, továbbá – Mályusz megállapításaira támaszkodva – a 15. század végétől azt a törekvést, hogy „a kilencedet a legszélesebb értelmezéssel kiterjesszék valamennyi földesúri népelemre".[91] Utóbbit amiatt, hogy az így beszedett terményeket s bort az uradalmak maguk értékesíthessék. „Az 1514. nagy parasztlázadás után azonban a Grundherrschaft és Gutsherrschaft összefogott a paraszt ellen: meghagyta pénzbeli és terménykötelezettségeit az addig is fennállott keretekben, és hozzácsapta a robotkötelezettséget egész jobbágytelkenként heti egy igásszolgálattal."[92] Magyarán: ahol a robot nőtt, ott Domanovszky a *Gutsherrschaft* meg-

[88] *Wellmann I.:* Mezőgazdaságtörténetünk i. m. 54.
[89] *Domanovszky S.:* A Gutsherrschaft i. m. 10–11., i. h. 13.
[90] Uo. 16.
[91] Uo. 17., i. h. 19.
[92] Uo. 20.

jelenését feltételezte. A mohácsi csatavesztést követő helyzetben a nagybirtokosok rákényszerültek birtokaik „jobb kihasználására", amit a háborús konjunktúra is fokozott. „A nagy föladatokat [...] a Grundherrschaftrendszer már nem tudta megoldani. [...] kétségtelen az Eigenwirtschaft kiterjesztésére irányuló törekvés."[93] A rendszer működtetésének fő nehézségét az elnéptelenedés következményei jelentették.[94] Ez a 18. század közepére enyhült, de egy újabb háborús konjunktúra, a napóleoni háborúk időszaka hozzájárult a *Gutsherrschaft* rendszerének kiteljesedéséhez.[95] Ugyanakkor mindvégig jellemző volt „Grundherrschaftlich és Gutsherrschaftlich formák változatos keveredése", amely kettősség akár még egy személy habitusában is megfért egymással – amint azt Grassalkovich Antal személyén keresztül Wellmann bemutatta.[96]

Rövid áttekintésünk azt támasztja alá, hogy az 1930-as évekre a hazai történetírásban nemcsak megjelent a külföldi tájékozódás igénye, de intézményes hátteret is kaptak a magas szintű adaptációs törekvések. Domanovszky és tanítványai nyitottak voltak a fogalmi útkeresésre, ismerték a század első felének európai agrártörténeti diskurzusát meghatározó külföldi – a témából következően jellemzően német nyelvű – szakirodalmat. A *Gutsherrschaft* mint az agrárgazdálkodás történetének meghatározó terminusa rendszeresen felbukkan a teljes Domanovszky-sorozatban, szinte minden tanítvány használta (legalább említés szintjén) valamilyen mértékben, még azok is, akik egyébként a földesúri magángazdálkodástól merőben eltérő témákat választottak.[97] Az egyes kötetekben és tanulmányokban a korai években még kevéssé jelent meg a szintézisteremtés igénye; az azonban már az első szárnypróbálgatásoknál egyértelművé válhatott a szerzők számára, hogy kutatási témáik széles földrajzi szóródása, a források fennmaradásának esetlegessége és – nem utolsósorban – a vizsgált uradalmak látványosan eltérő mikroökonómiai jellegzetességei miatt erre nem is feltétlenül lett volna lehetőség. Maga a mester ezért már az 1930-as évek elején kénytelen volt revideálni a tanítványok disszertációinak szintetizálásával kapcsolatos elképzelését.

---

[93] Uo. 21.
[94] Uo. 21., 23.
[95] Uo. 23.
[96] Uo. 214.
[97] A fentebb említett Berlász Jenő kiváló példa. Rajta kívül lásd például Lukács Zsófiát: „Annak oka, hogy nálunk a 18. század első felében a parasztság sorsa kedvezőbb, a népességi és gazdasági viszonyok alakulásában keresendő. [...] 2. A másik fontos ok, amely miatt a magyarországi jobbágy helyzete a szatmári béke után előnyösebb, mint a »Gutsherrschaft« területén, abban áll, hogy nálunk a jobbágyot erősen igénybe vevő, allodiális gazdálkodás a század első felében még csak kialakulóban van". *Lukács Zsófia:* A szerződéses jobbágyság helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 13.) Bp. 1937. 11. A „Gutsherrschaft zónáját" említi a Zeitpächter- (bizonyos időre szerződött haszonbéres) és az Erbpächter- (örökbérlő, örökletesen praestáló) parasztok területi megoszlásával kapcsolatban. Uo. 18.

Kövér György kutatásai szerint Domanovszky a Csapodi Csaba-féle alsólendvai elemzéssel kapcsolatban a regéci esettanulmány antitézisét prognosztizálta, és – a fennmaradt levelek tanúsága szerint – maga is meglepődött a Csapodi által feltárt kezdetleges képen.[98] A Csapodit követő Domanovszky-tanítványok munkássága mégis nagyjából egy irányba mutatott: a modernizálódás modelljét az üzemformák és a gazdasághoz való hozzáállás jól érzékelhető, rendszerszintű változásai alapján iparkodtak megalkotni.

Feltűnő, hogy a szerzők csaknem mindegyike igyekezett valamilyen formában definiálni saját fogalmait,[99] felismerve talán, hogy a külföldi szakirodalmi bázisuk alapját képező német és osztrák gazdaság- és társadalomtörténet-írás képviselőinek – a magyarországi viszonyoktól alapvetően eltérő gazdasági és szocioökonómiai háttérből kiformálódott – terminusai csupán kellő magyarázattal, kontextualizálva alkalmazhatóak saját kutatási eredményeik kifejtésére.

A második világháború évei, majd ezt követően az ország szovjetizálása nem kedveztek annak, hogy az addigi elemzések eredményeit további mélyfúrások, netán közép-európai összehasonlító vizsgálatok árnyalják. A fogalompárt Szabó István még integrálta a fordulat évében megjelent tanulmánykötetébe,[100] ezt követően azonban a történelmi materializmus merev sémarendszere nem tett lehetővé ezen elméleti keretbe illeszkedő kutatásokat. Kivételek, kísérletek mindazonáltal akadtak. Ha a problémát az osztályharc- és az elnyomorodáselmélet, az elkanyarodáselmélet, a „második jobbágyság"- és az allodizációs tézis tengelyei által kijelölt koordinátarendszerben nem is lehetett nevén nevezni, számos hivatkozás máig egyértelműen jelezi, hogy a Domanovszky-iskola nem bizonyult múló epizódnak, sőt kapillaritásokban tovább élt.

THE ESTABLISHMENT OF THE CONCEPTS OF GRUNDHERRSCHAFT AND GUTSHERRSCHAFT IN HUNGARIAN SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY IN THE INTERWAR PERIOD

By Gergely Krisztián Horváth – László Tompa

SUMMARY

The twin concepts of *Grundherrschaft* and *Gutsherrschaft* first emerged in German social and economic history in the late nineteenth century, through the works of Georg

[98] *Kövér Gy.:* Egy dunántúli i. m. 124–126.
[99] Ennek összevetését lásd *Kövér Gy.:* Szerkesztői utószó i. m. 34–35.
[100] *Szabó István:* Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI–XVII. században. In: *Uő:* Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. 159–201., különösen 161–167.

Friedrich Knapp and Georg von Below. These theories were introduced into Hungarian historiography mainly during the 1920s, including in the pages of *Századok*, and in the 1930s historians began to test them through fundamental archival research. Their primary aim was to determine the chronological and geographical contexts in which estates of the *Gutsherrschaft* type could be identified. The results of this research were published in a series of monographs, predominantly by students of Sándor Domanovszky, between 1928–1938. The present article examines the interpretations associated with these concepts, focusing in particular on nine dissertations published in the series *Essays on the History of Agriculture in Hungary*. Their introduction into Hungarian scholarship may be considered successful, as István Hajnal incorporated key aspects of these interpretations into his 1936 synthesis of early modern history. At the same time, no contemporary interpretations treated the two concepts as pure ideal types. Rather, in both temporal and regional perspectives, Hungarian agrarian society exhibited a combination of their characteristic features.

Mátyás Zoltán

FŐVÁROS ÉS FÜRDŐVÁROS

Budapest szerepvállalása Szováta idegenforgalmának fejlesztésében (1940–1944)

A második bécsi döntéssel Magyarországhoz visszakerült Észak-Erdély történetének kevéssé ismert fejezete a magyar állam turisztikai és infrastrukturális jellegű beruházásainak ügye. Bár e fejlesztések több ponton is érintkezhettek egymással, nagyságrendjük és jelentőségük tekintetében mégis különböztek. Míg a turisztikai beruházások kifejezetten a szórakozást és a rekreációt szolgálták (vagy szolgálhatták volna), az infrastrukturális fejlesztések stratégiai jelentőséggel bírtak, hiszen a térség ellátását biztosították, és katonai szempontból is fontos szerepet töltöttek be. Az infrastruktúra korszerűsítése azonban szükségszerűen összefonódott a turizmussal, mivel az idegenforgalomnak fontos előfeltétele az utazás infrastrukturális hátterének megteremtése. Észak-Erdélyben a turizmus szinte azonnal beindult, jóllehet egyes térségek – mint például a Székelyföld – a közvetlen vasúti összeköttetés hiánya és a kedvezőtlen útviszonyok miatt csak nagyon nehezen voltak megközelíthetők. Ennek ellenére sokan útnak indultak, hogy felfedezzék a „Keleti Svájcot", felkeressék rég nem látott rokonaikat, megismerjék a régi-új országrész szépségeit, s közösen éljék át a visszacsatolt országrészben a hazafias érzést.[1]

A trianoni békeszerződés következtében Magyarország legkedveltebb üdülőhelyei az országhatáron kívülre kerültek, és a külföldi látogatók számára is alig maradt – a fővároson és a Balatonon kívül – számottevő vonzerővel bíró idegenforgalmi célpont az országban. A magyar idegenforgalmat irányító kormányzati szervek számára az új helyzet komoly kihívást jelentett: mivel átalakultak a hazai szabadidős utazási szokások, a fejlesztési irányokat is újra kellett gondolni. Az 1920-as évek konszolidációjának köszönhetően fokozatosan megélénkült a belföldi turizmus, amelyet a gazdasági válság ugyan átmenetileg visszavetett, ám ezt követően ismét megerősödött, és lendületét egészen a második világháború kitöréséig megőrizte. A szabadidős célú utazás divatba jött, és a nyaralás többé nem számított az elit kiváltságának: a középosztály, a polgárság körében is általános szokássá vált. A belföldi turizmus az 1930-as évek végére tömegjelenséggé nőtte ki magát.[2]

---

[1] Ehhez lásd *Ablonczy Balázs:* Védkunyhó. Idegenforgalmi fejlesztés és nemzetépítés Észak-Erdélyben 1940 és 1944 között. Történelmi Szemle 50. (2008) 4. sz. 507–533.

[2] *Jusztin Márta:* „Utazgassunk hazánk földjén!" A belföldi turizmus problémái a két világháború között Magyarországon. Korall 7. (2006) 26. sz. 191–192.

A visszacsatolást követően a legfontosabb kormányzati feladat Észak-Erdély gazdasági felzárkóztatása, újjáépítése, vagyis a trianoni Magyarország és a visszatért területek „egybehangolása" volt. Teleki Pál miniszterelnök rendkívüli elhivatottságot tanúsított Észak-Erdély ügyében: „nem volt olyan összeg, amit ne utalt volna ki szemrebbenés nélkül a terület infrastrukturális, szociális hálózatának fejlesztésére".[3] A korabeli közvélemény „egybehangolásnak" vagy „erdélyi újjáépítésnek" nevezte azt a kormányzati gazdasági szándékot, amely a régió felzárkóztatására, revitalizációjára irányult. E folyamat élén közvetítőként – egyéb intézmények mellett – az 1940. szeptember 14-én létrehozott Erdélyrészi Gazdasági Tanács állt.[4] A gazdasági támogatások egyik legfontosabb elemét az erdélyi turizmus fejlesztése jelentette, annál is inkább, mert ezzel a helyi ipart is segítették. Az idegenforgalmi egységeket ugyanis helyi munkások építették helyi alapanyagokból, és a szállodák, valamint az éttermek is helyi munkaerőt alkalmaztak.

Az idegenforgalom számára a legnagyobb kihívást a közlekedési infrastruktúra fejletlensége jelentette, s ezt tovább súlyosbította, hogy a bécsi döntés által kijelölt új határvonalak miatt Kolozsváron túl már csak Románián keresztül lehetett vasúton közlekedni. Itt azonban a román kormány 1940. október 23-án leállította a forgalmat, így Székelyföld vasúti összeköttetés nélkül maradt, és csak szászrégeni autóbuszos átszállással volt elérhető.[5] Ez természetesen nemcsak az idegenforgalom számára okozott nehézséget, hanem a térség közellátását és iparát is súlyosan érintette.

Az Erdélyrészi Gazdasági Tanács illetékességi körébe az idegenforgalommal és az infrastruktúrával – különösen a beruházási tervekkel – kapcsolatos feladatok is beletartoztak.[6] A kormány számára jelentéseket készített, amelyekben bemutatta a fejlesztésre szoruló területeket, egyúttal javaslatokat terjesztett elő a szükségesnek ítélt lépésekről. Az idegenforgalom területével az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal (OMIH) is foglalkozott: fejlesztéseket (például szállodaépítéseket, menedékház-rekonstrukciókat) koordinált, és együttműködött a nagy

[3] *Ablonczy Balázs:* Teleki Pál nemzetről és társadalomról – a visszacsatolások előtt és után. In: Nemzet a társadalomban. Szerk. Fedinec Csilla. Bp. 2004. 165–166.
[4] *Tóth-Bartos András:* Észak-Erdély reintegrációjának kérdése a második bécsi döntés után. Magyar Kisebbség: Nemzetpolitikai Szemle 9. (2005) 36–37. sz. 404.
[5] *Horváth Ferenc:* A MÁV utolsó nagy vasútépítési munkája Szeretfalva–Déda között 1940–1942-ben. In: Vasúthistória Évkönyv. Szerk. Mezei István. Bp. 1998. 106.
[6] *Oláh Sándor:* Kivizsgálás. Írások az állam és társadalom viszonyáról a Székelyföldön, 1940–1989. Csíkszereda 2008. 37.

múltú Erdélyi Kárpát Egyesülettel.[7] Az OMIH az észak-erdélyi régió egészében kirendeltségeket hozott létre.[8]

A felsorolt szereplők mellett a Székesfővárosi Idegenforgalmi Hivatal (SzIH) is fontos szerepet töltött be Észak-Erdély idegenforgalmi integrációjában. Bár nem rendelkezett országos hatáskörrel, a szervezett magyar turizmus úttörő intézményeként és a szakmában kivívott tekintélye révén a kormányzat részéről is kiemelt figyelmet kapott. A SzIH ugyanis több évtizedes tapasztalattal rendelkezett a tömeges turizmus szervezésében, az utazók számára szükséges információk biztosításában, sőt a fürdőkomplexumok szakszerű működtetésében is. E kompetenciák különösen értékesnek bizonyultak háborús viszonyok között, amikor az új területek idegenforgalmának megszervezése egyszerre jelentett logisztikai kihívást, gazdasági lehetőséget és politikai feladatot.

A háborús körülmények között zajló turizmus önmagában is ellentmondásos jelenség, hiszen a veszély és a kikapcsolódás fogalmilag is nehezen egyeztethető össze, éppen ezért kérdés, hogy miért és hogyan gondolhatott a magyar társadalom egy része nyaralásra egy ilyen időszakban. Jelen tanulmányban elsősorban azt vizsgálom, hogy milyen módon igyekezett Budapest, a régi-új főváros saját üdülési lehetőségeit bővíteni, s eközben az új területek fővárosaként rá háruló szerepkört – legalább az idegenforgalom dimenziójában – betölteni. A Szovátát turisztikai célpontként kijelölő fővárosi projekt előzményeinek és részleteinek bemutatása során a magyar kormányzat idegenforgalomhoz való viszonyának kérdését is érintem. A kormányzat ugyanis a háborús viszonyok ellenére kiemelt figyelmet fordított a turizmusra, melyre nemcsak gazdasági ágazatként, hanem Észak-Erdély fejlesztésének és integrációjának, valamint a nemzetépítés eszközeként tekintett.

Észak-Erdély legjelentősebb fürdőhelye Szováta volt, amely a román fennhatóság alatt nemcsak folyamatosan működött, de számottevő fejlődésen is átesett (fejlesztés történt a Medve-tó partján, a fürdőtelepen pedig számos tehetős román állampolgár épített villát, nyaralót), így a visszacsatolást követően idegenforgalmi szempontból Szováta rendelkezett a legnagyobb potenciállal a térségben. Szováta példáján keresztül igyekszem bemutatni, hogy miként törekedett a magyar állam e potenciál rövid időn belüli, minél teljesebb kiaknázására.

---

[7] Az egyesület – mely idővel az erdélyi túramozgalom legfontosabb szervezetévé vált – 1881-ben alakult meg Kolozsváron. Fő tevékenységi köre a természetjáráshoz, a honismerethez és a környezetvédelemhez kapcsolódott. Kiemelt kulturális és közösségformáló szerepet töltött és tölt be Erdélyben. 17 tagszervezettel, közel 1500 taggal működik jelenleg is. Lásd Erdélyi Kárpát-Egyesület, https://www.eke.ro/rolunk/mult-es-jelen/ (letöltés: 2025. nov. 19.).

[8] Székelyföld története III. 1867–1990. Szerk. Bárdi Nándor – Pál Judit. Székelyudvarhely 2016. 421.

A díszközgyűlés

A két világháború közötti Budapest politikai életét egy sajátos kettősség: a jobboldali kormányzati erőpolitika térnyerése, valamint a jelentős szavazóbázissal rendelkező baloldali (szociáldemokrata) és liberális pártok tartós jelenléte határozta meg. Az 1930-as évek végére a jobboldalon két meghatározó csoportosulás, a Bethlen Istvánhoz köthető Keresztény Községi Párt, valamint a Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt megerősödő Nemzeti Egység Pártja rivalizált egymással. Az 1935. évi önkormányzati választásokon a két párt együtt a mandátumok 57,8%-át szerezte meg, majd 1939-ben Magyar Élet Keresztény Községi Pártja néven egyesült. (A szociáldemokrata és liberális képviselők a korszakban mindvégig ellenzékben politizáltak.) Az 1935-ben megalakult törvényhatósági bizottság elvileg hatéves mandátummal működött, ám 1941-ben a törvényhozás határozata nyomán megbízatását további rendelkezésig meghosszabbították, így a háború alatt nem került sor demokratikus választásokra.[9] A kormányzati befolyás mindemellett személyi szinten is érvényesült, elsősorban Karafiáth Jenő főpolgármester és Szendy Károly polgármester tevékenysége révén.[10]

A főváros és Észak-Erdély közötti kapcsolat kezdete a törvényhatósági bizottság 1940. szeptember 18-án tartott díszközgyűléséhez köthető.[11] A beszámolók szerint a városháza közgyűlési termét a visszatért városok címereivel díszítették fel, és igazi örömünnepet ültek.[12] Előbb Karafiáth Jenő, majd Szendy Károly tartott beszédet. Karafiáth Erdély visszatérését „az újjászülető magyar élet harmadik felvonásának" nevezte, utalva ezzel a Felvidék déli részének visszacsatolására és Kárpátalja elfoglalására.[13] Szendy pedig előterjesztett egy 18 pontos határozatcsomagot (gyakorlatilag egy intézkedési tervet), amelynek a legfontosabb elemei a következők voltak: egyetemi ösztöndíjalapok létesítése, reprezentatív ajándékok felajánlása a visszatért városok részére, a fővárosi tanintézetek gyerekeinek és a főváros tisztviselőinek nyaraltatása Észak-Erdélyben, az ottani iskolák tanulóinak meghívása a fővárosba, iskolai fejlesztések Erdélyben. A 17. pontban az idegenforgalom kérdése is napirendre került.

---

[9] Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010. Szerk. Feitl István – Ignácz Károly. Bp. 2010. 111–129.

[10] A mindenkori főpolgármester tisztségéből adódóan a végrehajtó hatalom képviselője, a kormány kinevezettje volt. Szendy Károly polgármester a Keresztény Községi Párt jelöltjeként, de a Nemzeti Egység Pártjának támogatásával került a polgármesteri székbe. A főváros élén. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei 1873–1950. Szerk. Feitl István. Bp. 2008. 11., 206.

[11] Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL), IV.1403.a. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei 1873–1944 (a továbbiakban IV.1403.a.). 1940. szept. 18-i ülés jegyzőkönyve.

[12] *Sz. n.:* A főváros díszközgyűlésen ünnepelte az újabb országrészek hazatérését. Pesti Hírlap, 1940. szeptember 19. 6.

[13] BFL IV.1403.a. 1940. szept. 18-i ülés jegyzőkönyve, 3.

Eszerint a főváros közgyűlése 300 000 pengőt különített el „Kelet-Magyarország és Erdély érdekét szolgáló idegenforgalmi és közegészségügyi célokra". Ez a jelentős összeg előrevetítette a főváros komoly érdeklődését a térség iránt. Az elfogadott pontokban tervezett lépések összköltsége 508 000 pengőt tett ki.[14]

Nehéz megítélni, hogy ez az összeg mekkora jelentőségű volt. A korabeli infrastrukturális fejlesztések léptékéhez viszonyítva nem tekinthető különösebben nagynak. Ugyanakkor jó viszonyítási alapot kínál az OMIH-nak a kárpátaljai Volócon megépített szállodája-nyaralója, amely 114 000 pengőbe került.[15] A díszközgyűlés idején még nem volt egyértelmű, hogy a főváros ezt az összeget kizárólag az erdélyi idegenforgalom fejlesztésére szánja, vagy saját dolgozóit támogató jóléti intézkedéseket is finanszírozni kíván belőle. Annyi bizonyos, hogy ennyi pénzt korábban hasonló célokra nem költött a főváros. Ráadásul 1940 második felében a költségvetés végrehajtásának előrehaladott fázisában kellett elkülöníteniük az összeget, ami jelentős terhet rótt a város pénzügyi gazdálkodására.

A díszközgyűlés mindezek mellett olyan protokolláris jellegű javaslatokat is elfogadott, amelyek Budapest és a nagy erdélyi városok közötti kapcsolatok újrafelvételét szimbolizálták. Ennek eredményeként Szendy Károly polgármester és Némethy Károly tanácsnok 1942 májusában felkeresték Szatmárnémetit, Nagyváradot, Kolozsvárt és Marosvásárhelyt, ahol díszzászlót adományoztak a helyi közösségeknek.[16] A reprezentatív gesztusok részeként a főváros az erdélyi bevonulás során is képviseltette magát: Karafiáth és Szendy harminctagú küldöttség élén részt vett Horthy Miklós kolozsvári ünnepi fogadtatásán.[17]

Az elfogadott pontok azonban nem nyerték el mindenki tetszését. A liberális ellenzéki *Esti Kurír* a következőképpen kommentálta a határozatcsomagot: „ötletben, változatosságban, eredetiségben vajmi szegényesek voltak, aligha alkalmasak arra, hogy méltó módon juttassák kifejezésre a majdnem 2,5 millió lélekkel meggyarapodott ország fővárosának boldog örömét és nemzeti szolidaritását. Inkább azt lehet mondani, hogy egy részük az önképzőköri jutalomösszeállításokra emlékeztet".[18] A következő közgyűlésen Bényi Károly tanácsnok sérelmezte az újság megállapításait, és külön kiemelte, hogy a pontokban felsorolt különböző adományok összértéke nagyjából félmillió pengő. Méltánytalannak tartotta a lap azon megállapítását is, hogy a javaslatok nem voltak kellően előkészítve, illetve hogy azokat előzetesen

[14] Fővárosi Közlöny 51. (1940) 52. sz. 9.
[15] *Ablonczy B.:* Védkunyhó i. m. 514.
[16] BFL IV.1501.b. A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok, Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatalának iratai, Általános iratok 1916–1949 (a továbbiakban IV.1501.b), 224. kisdoboz, 3932/1942.
[17] *Sz. n.:* Az ünneplő ország. Pesti Hírlap, 1940. szeptember 13.
[18] *Sz. n.:* Díszközgyűlés. Esti Kurir, 1940. szeptember 19. 5.

azokkal a személyekkel kellett volna egyeztetni, akik a hétköznapi ügyekhez közelebb állnak, mert ők bizonyára jobb ötletekkel szolgáltak volna. Bényi végül azzal zárta hozzászólását, hogy az *Esti Kurir*hoz politikailag közel álló bizottsági tagok is jelen voltak az ülésen, sőt meg is szavazták a javaslatcsomagot.[19] Természetesen nem minden sajtótermék fogadta fanyalogva a főváros által bejelentett elképzeléseket. A *Pesti Újság* például tárgyilagosan közölte az ezzel kapcsolatos híreket.[20] A visszacsatolt Erdély legnagyobb lapja, a kolozsvári *Keleti Újság* pedig *A főváros hatalmas összeggel járul hozzá Erdély felsegítéséhez* címmel tudósított az eseményről.[21]

Az erdélyiek megsegítésére és az idegenforgalom fejlesztésére egyéni kezdeményezések is születtek a bizottsági tagok részéről. Dr. Gidró László[22] például azt indítványozta az 1940. november 15-i rendes közgyűlésen, hogy a csík vármegyei Marosfőn létesítsenek egy 100 ágyas „Budapest üdülőtelepet" idegbeteg és Basedow-kóros emberek számára. Az összköltséget 500 000 pengőben állapította meg, és a megvalósítást ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a létesítményt kizárólag székely munkaerő igénybevételével építsék meg és üzemeltessék.[23] Az indítvány további sorsáról nem rendelkezünk információval, és az ügy többé nem került elő a soron következő bizottsági üléseken. Annyi azonban bizonyos, hogy az elképzelés ellentétben állt Szendy Károly polgármester és a kormányzat szándékaival, a Belügyminisztériumnak és a fővárosnak ugyanis ekkor már más tervei voltak. Gidró javaslatáról azonban tudomást szerzett a *Keleti Újság* is, amely kész tényként tálalta a marosfői terv megvalósításának elfogadását.[24]

Az elcsatolt területek visszatérése kihívás elé állította a fővárosi törvényhatósági bizottságot: újra kellett gondolnia a régi-új főváros és a visszatért régiók viszonyát. A cél az volt, hogy a főváros tevőlegesen is hozzájáruljon az észak-erdélyi lakosság nemzeti identitásának megerősítéséhez és Budapesthez való kötődésük elmélyítéséhez.

---

[19] Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1940. évi október 11-én (pénteken) tartott rendes közgyűlése. Fővárosi Közlöny 51. (1940) 46. sz. 1096. Az Esti Kurir azt is felrótta Karafiáthnak és Szendynek, hogy beszédeikben a visszacsatolást csupán Horthy Miklós, Adolf Hitler és Benito Mussolini erőfeszítéseinek tulajdonították, megfeledkezve Apponyi Albert és Bethlen István Trianon utáni revizionista tevékenységéről. *Sz. n.:* Díszközgyűlés i. m.

[20] Pl. *Sz. n.:* Százezer pengőt ad a székesfőváros az erdélyi menekültek megsegítésére. Tizennyolc javaslat Erdélyért a főváros ünnepi díszközgyűlésén. Pesti Újság, 1940. szeptember 19. 3.

[21] *Sz. n.:* Budapest székesfőváros megünnepelte az erdélyi részek hazatérését. Keleti Újság, 1940. szeptember 19. 1.

[22] Dr. Gidró László ecetgyáros, korábban a Hangya igazgatója 1935-ben a bethlenista Keresztény Községi Párt II. kerületi delegáltjaként került be a törvényhatósági bizottságba. 1939-től nem csatlakozott az egyesült jobboldali kormánypárthoz, hanem a rövid életű Keresztény Ellenzék (avagy Friedrich-párt) képviselőjeként politizált.

[23] Budapest főváros törvényhatósági bizottsága által tartott közgyűlések jegyzőkönyvei 1940. Bp. 1940. november 15-i közgyűlés, 579.

[24] *Sz. n.:* Budapest székesfőváros üdülőtelepet építtet Marosfőn. Keleti Újság, 1940. november 15. 2.

Szabó Imre[25] az 1940. október 28-i közgyűlésen az 1941. évi költségvetés tárgyalása során ezt a következőképpen fogalmazta meg: „A Felvidék Prága hatáskörébe tartozott, Erdélyt Bukarest szívta és igézte magához. A Budapest székesfővárosnak át kell venni a visszatért területeken azt a kulturális, gazdasági és szociális vezetést, amelyet azok a területek az idegen impérium fővárosaitól kaptak. A Felvidéket és Erdélyt be kell vonni a maga sugárzó bűvkörébe és ide kell vonnia a maga magnetizmusával ezeket. Ezt pedig másképen nem lehet elérni, csak úgy, ha ebben a fővárosban mind erőteljesebben, mind tisztultabban jelentkezik a nemzeti öncélúság nagy parancsa, akár a kultúrában, akár a művészetben, akár a gazdasági életben, de mégis testvéri módon tud találkozni a nemzetiségekkel és azokkal, akik ennek a nemzetnek polgáraivá és tagjaivá lesznek."[26] Beszédes ugyanakkor, hogy a további felszólalásokban senki sem fogalmazta meg azt az igényt, hogy a főváros az újonnan visszaszerzett területek irányába identitásképző aktivitást fejtsen ki. A főpolgármester és a polgármester inkább a gyakorlati és adminisztratív feladatokra koncentrált.

A vizsgált négy év során a fővárosi törvényhatósági bizottság több ízben is finanszírozott különböző erdélyi programokat, így például a Csíksomlyón elkezdett KALOT (Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testülete) Székely Népfőiskola építésének befejezését. Az épület Kós Károly tervei alapján készült, és 1943-ban adták át egy részét, többek közt a főváros anyagi támogatásának is köszönhetően. 1941-ben ugyanis dr. Némethy Károly tanácsnok előterjesztésére a főváros az építkezések befejezésére 10 000 pengő adományt szavazott meg.[27]

1940 őszén megindult az újonnan visszacsatolt terület idegenforgalmi felmérése, amely nemcsak a térség turisztikai potenciáljának feltárását szolgálta, hanem a Budapest és Észak-Erdély közötti kétirányú utasforgalom szempontjából is kiemelt jelentőséggel bírt. A projekt azonnal a főváros, valamint a Székesfővárosi Idegenforgalmi Hivatal érdeklődésének középpontjába került.

Erdély idegenforgalmi feltérképezése

Az Országos Idegenforgalmi Bizottság (OIB) 1940. október elejére látogatást szervezett a visszaszerzett erdélyi területekre.[28] Az iratokban „kiránduláskénť" említett út

[25] Szabó Imre (1891–1955) református lelkész, esperes, a Budapesti Református Egyházmegye megszervezője, 1935-től a fővárosi törvényhatósági bizottság örökös tagja.
[26] II. sz. melléklet: Az 1941. évi költségvetés közgyűlési tárgyalása. Fővárosi Közlöny 51. (1940) 50. sz. 3.
[27] A napirendre vett tárgyak ismertetése. Fővárosi Közlöny 52. (1941) 43. sz. 1034. Az építkezés még a katolikus népnevelés iránt elkötelezett Teleki Pál miniszterelnök kezdeményezésére indult el.
[28] BFL IV.1501.b. 211. kd. 1947/1941. Az OIB 1940. december 20-i jegyzőkönyve. Bp., 1940. dec. 20. Az Országos Idegenforgalmi Bizottságot a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter hívta életre 1940-ben. Célja a magyar idegenforgalom szervezeti kérdéseinek tanulmányozása, illetve az idegenforgalom korszerű átalakítása – ez utóbbi lényegében az OMIH-nak a minisztériumi

arra szolgált, hogy a magyar turizmusban kulcsszerepet játszó személyek[29] közvetlen tapasztalatot szerezzenek arról, hogy milyen lehetőségeket kínál Erdély az idegenforgalom számára, és melyek a turizmus fellendítését szolgáló legsürgősebb teendők.[30]

A körútról több dokumentum is fennmaradt, többek között a menetrend, Markos Béla, a SzIH igazgatójának beszámolója, valamint Karafiáth Jenő, az OIB elnökének a kereskedelmi- és közlekedésügyi miniszternek címzett jelentése.[31] Október 3-án indultak Budapestről egy külön autóbusszal, Nagyváradon ebédeltek, és Kolozsváron töltötték az első éjszakát. A második napon Apahidát, Szamosújvárt, Dést, Betlent, Szeretfalvát, Szászrégent, majd Marosvásárhelyt érintették, végül Szovátán szálltak meg. Október 5-én a Székelyföld felé vették az irányt: Parajd, Korond, Székelyudvarhely, Homoród, Tolvajos-hágó, Csíkszereda után Tusnádfürdőn ebédeltek, ahol el is szállásolták őket. Délután Málnást, Sepsiszentgyörgyöt és Előpatakot látogatták meg. Október 6-án Gyergyószentmiklós felé vették az irányt, majd Borszék és Szászrégen után Besztercére érkeztek. Az utolsó előtti napjukon újból Dés, majd Nagysomkút, Nagybánya, Szatmárnémeti és Nagykároly következett. Innen végül egy Debrecenben töltött éjszakát követően tértek haza. A fentiekből látszik, hogy valamennyi fontos észak-erdélyi nagyvárost érintették, és a turisztikai lehetőségek szempontjából ígéretes helyeket is meglátogatták.[32] Az útvonal talán egyetlen hiányossága a Radnai-havasok elkerülése volt, ahol az állam a Magyar Sí Szövetség kezdeményezésére rövid időn belül jelentős idegenforgalmi beruházást valósított meg: megépítették a borsafüredi sípályát, a síugrósáncot és a hozzá tartozó szálláshelyeket.[33]

A visszacsatolt területek alapos felmérése valóban indokolt volt, hiszen Észak-Erdély korábban sem önálló közigazgatási egységként, sem kulturális régióként nem létezett. A Trianon előtti időszakban ugyan számos fürdőhely és téli sportolásra alkalmas helyszín ismert volt, ezek az ezeréves határokon belül többnyire regionális jelentőséggel bírtak. A tömegturizmus ekkor még csak kibontakozóban

szervezetbe történő integrálását jelentette. A testületbe a miniszter kilenc tagot delegált, akik a magyar idegenforgalom legfontosabb intézményeinek, cégeinek vezetői voltak (a főváros részéről Karafiáth Jenő, Gaál László, Markos Béla). Uo.

[29] Karafiáth és Markos mellett például Veres Gábor és Stromszky Dénes, az IBUSZ vezérigazgatója és igazgatója, Pöltzel Jenő miniszteri tanácsos, a Belügyminisztérium fürdőügyi osztályának vezetője, Rohringer Endre, az OMIH helyettes vezetője, dr. Horváth Elek, az OMIH kolozsvári kirendeltségének vezetője.

[30] BFL IV.1402.b. Budapest Székesfőváros Főpolgármesterének iratai, Általános iratok 1873–1945 (a továbbiakban IV.1402.b.), 364. nagydoboz 851/1940. Tájékoztató jelentés az Országos Magyar Idegenforgalmi Bizottság erdélyi szemleútjáról. H. n., d. n.

[31] Uo.; BFL IV.1501.b. 207. kd. 9828/1940. Markos Béla igazgató levele Szendy Károly polgármesternek. Bp., 1940. okt. 9.

[32] BFL IV.1402.b. 364. nd. 851/1940. Tájékoztató jelentés az Országos Magyar Idegenforgalmi Bizottság erdélyi szemleútjáról. H. n., d. n. 1.

[33] Erről bővebben lásd *Kilyéni András-Péter:* Olimpiai álom a Radnai havasokban. Bp. 2015.

volt, s a fővárosban, illetve az ország belső területein élők számára inkább a Felvidék és a Tátra kínált ismert és könnyen megközelíthető célpontokat. A körúton részt vevő szakemberek ezért joggal állapították meg, hogy az újonnan visszakerült területek jelentősen gazdagítják Csonka-Magyarország idegenforgalmi lehetőségeit.[34] Mindez azonban megkövetelte az infrastruktúra fejlesztését, a szálláshelyek kapacitásának bővítését, a megfelelő propagandát, valamint mindezek koordinálására egy egységes és megerősített állami idegenforgalmi igazgatás létrehozását.

A főváros részéről Markos igazgatónak fontos megbízatása volt: a díszközgyűlésen megszavazott 300 000 pengő leghatékonyabb felhasználásához kellett megfelelő helyszínt találnia. A visszaérkezésük után készült jelentésekből az is kiderül, hogy az összeget a Székesfővárosi Alkalmazottak Segítőalapja[35] keretén belül kívánták hasznosítani. Ily módon a főváros egyszerre járulhatott hozzá Észak-Erdély gazdasági, idegenforgalmi felzárkóztatásához, és teremthetett kitűnő üdülési lehetőséget dolgozói számára. Az elképzelések között szerepelt egy meglévő üdülőtelep vagy szálloda felvásárlása is, de nem zárkóztak el a szállodaépítéstől sem. Olyan helyszínt kerestek, amely nagyjából 1000 méter tengerszint feletti magasságban van, és lehetőség szerint gyógyvízű forrással rendelkezik.[36]

Az elvárásoknak többé-kevésbé három település felelt meg: Borszék, Tusnádfürdő és Szováta. E települések magas fekvésüknek köszönhetően hóbiztosnak számítottak, akár 4–5 hónapnyi síelési szezonnal, és gyógyvízi adottságuknak köszönhetően nem csak a téli hónapokban remélhettek jelentős látogatószámot. Markos ekkor még Borszéket találta a legalkalmasabb településnek.[37]

Az utazáson résztvevők egyetértettek abban, hogy első lépésként az infrastruktúrához igazodva idegenforgalmi központokat kell kialakítani, főként a nagyvárosokban. Nagyvárad, Kolozsvár és Marosvásárhely egyértelmű választás volt, Székelyföld esetében pedig Csíkszereda és Sepsiszentgyörgy került szóba.[38] Ezek a városok nemcsak logisztikai szempontból, hanem épített örökségük miatt is fontos célállomásai lehettek az anyaországi látogatóknak. A Kereskedelmi Minisztérium – miután magába olvasztotta és egyik osztályává alakította az OMIH-et –, már 1941-ben kirendeltségeket létesített az említett városokban.[39]

---

[34] BFL IV.1402.b. 364. nd. 851/1940. Tájékoztató jelentés az Országos Magyar Idegenforgalmi Bizottság erdélyi szemleútjáról. H. n., d. n. 3.

[35] A fővárosi alkalmazottak számára betegbiztosítói szerepet betöltő intézményként 1880-ban kezdte meg működését. 1916-tól ezek a feladatok kiegészültek jóléti és üdültetési szolgáltatásokkal.

[36] BFL IV.1501.b. 207. kd. 9828/1940. Markos Béla igazgató levele Szendy Károly polgármesternek. Bp., 1940. okt. 9.

[37] Uo.

[38] BFL IV.1402.b. 364. nd. 851/1940. Tájékoztató jelentés az Országos Magyar Idegenforgalmi Bizottság erdélyi szemleútjáról. H. n., d. n. 4.

[39] *Ablonczy B.:* Védkunyhó i. m. 512., 523.

Észak-Erdély idegenforgalma szempontjából a legfontosabb kérdés azonban az volt, hogy a rendkívül nehézkes és időigényes utazás ellenére vállalkoznak-e tömegek az odautazásra, illetve biztosít-e a kormányzat megfelelő anyagi forrásokat az infrastrukturális fejlesztésekhez. Az OIB szakemberei személyes benyomásokat is szereztek az utak állapotáról, amelyeket rögzítettek jelentéseikben. Markos Béla a mielőbbi infrastrukturális beruházások elmaradása esetén például lehetetlennek tartotta a tömegturizmus beindítását. Az autóutak állapotában jelentős regionális különbségek mutatkoztak: míg a Budapest–Kolozsvár szakaszt megfelelő minőségűnek látta, addig a székelyföldi utakat „elképzelhetetlenül rossz állapotuk miatt" járhatatlannak tartotta.[40]

A szakemberek a nyilvánosság előtt sem hallgatták el az utak állapota miatti súlyos aggályaikat: „Ha Montecuccoli szerint a háborúhoz három dolog szükséges: pénz, pénz és pénz, akkor az erdélyi idegenforgalom megteremtéséhez ugyancsak három dolog nélkülözhetetlen: út, út és út! [...] Hogy itt milyen szörnyű bajok orvoslásáról van szó, arról eléggé meggyőztek bennünket az idegenforgalmi tanulmányút keservei, hiszen akadt olyan útszakasz – különösen a miniszterelnök beszédében is kiemelt Teke község körül –, ahol több mint tíz kilométeres „sebességgel" tudott csak haladni az autóbuszunk."[41]

Az infrastruktúra mellett kiemelt figyelmet szenteltek a fürdőhelyek állapotának és a szállodák minőségének is, vizsgálták, hogy mely üdülőtelepeket lehetne már az 1941-es idénytől üzemképessé tenni.[42] Egyes helyszíneken azonban csak a teljes használhatatlanságot tudták megállapítani. A trianoni határ átlépése után elsőként felkeresett Nagyvárad melletti, a Monarchia idején virágkorát élő Félix-fürdő például – Markos szerint – legfeljebb helyi jelentőségű üdülőhelyként volt hasznosítható.[43]

A szálláshelyek komfortfokozatában (melegvíz, a szobákhoz tartozó önálló mosdóhelyiség megléte vagy hiánya) tapasztalható színvonalkülönbséget a helyszíni bejárás során készült jelentések is megerősítik.[44] A szakemberek a hiányosságok miatt aggályosnak találták a magyarországi közönség fogadását, ezért csak a

[40] BFL IV.1501.b. 207. kd. 9828/1940. Markos Béla igazgató levele Szendy Károly polgármesternek. Bp., 1940. okt. 9.
[41] *Sz. n.:* Karafiáth főpolgármester nyilatkozik erdélyi körútjának idegenforgalmi tanulságairól. Nemzeti Újság, 1940. október 9. 5.
[42] Erdély, Partium és Bánság válogatott fürdőtörténeti bibliográfiájához lásd Erdélyi krónika. Erdély, Partium és Bánság fürdőtörténeti bibliográfiája. Összeáll. Ferenczi Szilárd, https://erdelyikronika.net/erdely-partium-es-bansag-furdotorteneti-bibliografiaja/ (letöltés: 2025. aug. 7.).
[43] BFL IV.1501.b. 207. kd. 9828/1940. Markos Béla igazgató levele Szendy Károly polgármesternek. Bp., 1940. okt. 9.
[44] Vö. *Ablonczy B.:* Védkunyhó i. m. 529.

megfelelő felzárkóztatás utáni időszakra javasolták az ide irányuló nagyobb mértékű idegenforgalom megindítását.[45]

A három legjobb állapotban lévő fürdő, s így a legígéretesebb idegenforgalmi célpont tehát Szováta, Tusnádfürdő és Borszék volt. Szováta esetében külön kiemelték a kedvező természeti adottságokat, amelyekhez eltérő színvonalú szálláshelyek kapcsolódtak. Megfelelő befektetések mellett elképzelhetőnek tartották a település hazai és nemzetközi jelentőségű üdülőközponttá válását.[46] Ez volt az egyetlen olyan fürdő, ahol a román fennhatóság idején is történt bizonyos fejlesztés: a Medve-tó partján betonból fürdőkabinsort építettek.[47] Bár a korabeli szakértők primitív ízlésűnek és kifogásolható minőségűnek tartották, úgy vélték, hogy mérsékelt anyagi ráfordítással helyrehozható.[48] Borszéket adottságai és jelentősége alapján az elveszített tátrai fürdőkhöz hasonlították, és olyan lehetséges üdülőközpontnak tekintették, amely alkalmas lehet azok pótlására.[49] Ugyanakkor elengedhetetlennek tartották az odavezető utak és a szálláshelyek fejlesztését, valamint egy reprezentatív szálloda létesítését – akár a főváros befektetéseként –, mivel a település csak panziókkal és villákkal rendelkezett.

Az általános benyomásokat a főpolgármester a már idézett, sajtónak adott nyilatkozatában a következőképpen foglalta össze: „Megállapíthatjuk, hogy idegenforgalmi szempontból a román megszállás huszonkét esztendeje alatt alig történt fejlődés. Erdély idegenforgalmi »koronagyémántjai«: Borszék, Szováta és Tusnád még ma is ugyanazt a képet mutatják, mint évtizedekkel ezelőtt. Mintha megállt volna az idők járása és két évtized alatt semmiféle fejlődési törekvés nem jelentkezett volna. Rengeteg hiányt és mulasztást kell pótolni!”[50]

A tanulmányút tehát nem csupán a visszacsatolt területek turisztikai adottságait mérte fel, hanem strukturális hiányosságokra is rávilágított. A jelentések tanúsága szerint Észak-Erdély ugyan kiemelkedő természeti és kulturális erőforrásokkal rendelkezett, ezek kiaknázását jelentősen korlátozta a gyenge közlekedési infrastruktúra, a szálláshelyek eltérő színvonala, valamint az, hogy az üdülőhelyek nem voltak felkészülve a tömeges turizmus kiszolgálására. Az értékelések egyértelműen tükrözték azt a felismerést, hogy a revíziós politika által megnyíló

---

[45] BFL IV.1501.b. 207. kd. 9828/1940. Markos Béla igazgató levele Szendy Károly polgármesternek. Bp., 1940. okt. 9.

[46] BFL IV.1402.b. 364. nd. 851/1940. Tájékoztató jelentés az Országos Magyar Idegenforgalmi Bizottság erdélyi szemleútjáról. H. n., d. n. 5.

[47] *Fekete Árpád et al.:* Szováta 1587–1989. Székelyudvarhely 1998. 265.

[48] Az építmény eredeti formájában ma is a tó partján van.

[49] BFL IV.1402.b. 364. nd. 851/1940. Tájékoztató jelentés az Országos Magyar Idegenforgalmi Bizottság erdélyi szemleútjáról. H. n., d. n. 5.

[50] *Sz. n.:* Karafiáth főpolgármester nyilatkozik erdélyi körútjának idegenforgalmi tanulságairól. Nemzeti Újság, 1940. október 9. 5.

idegenforgalmi lehetőségek csakis akkor válhatnak valódi gazdasági és társadalmi erőforrássá, ha az állam tudatosan és egységes irányítással integrálja azokat a nemzeti turizmus szerkezetébe.

Helyszínkeresés Szovátán

Markos Béla SzIH-igazgató Némethy Károly fővárosi tanácsnok szóbeli utasítására 1940 végén felvette a kapcsolatot az utazás során szerzett erdélyi ismerőseivel.[51] Célja elsőként az adatgyűjtés volt: a megkeresések során megvásárolható helyi szálláshely után érdeklődött egy fővárosi „jóléti intézmény" számára. Ilyen levelet kapott Tusnádfürdő Községi Elöljárósága (amelytől nem érkezett válasz, vagy legalábbis nem maradt fenn),[52] Horváth Elek, az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal Kolozsvári Kirendeltségének vezetője,[53] Illyés Tibor, a Villatulajdonosok Egyesületének elnöke Szovátán,[54] valamint Moréna Manó gyógyszerész Borszéken.[55] Markos ezekben a felkérőlevelekben olyan épületet keresett, amelyben kevés ráfordítással 80–100 személyt komfortosan el lehet szállásolni. Ekkora méretű épület hiányában két-három, egymás mellett lévő panzió is megfelelt volna számára, amennyiben ezek rendelkeztek hideg-meleg vízzel, fürdőszobákkal, terasszal. Esetleg egy még be nem fejezett, hasonló célra épülő ingatlan is szóba jöhetett. Részletes helyzetjelentést, fényképeket és árajánlatot kért, szigorúan bizalmasan. Az ügy titokban tartásával elsősorban a túlárazásokat szerették volna elkerülni.

Horváth Elek válaszában igyekezett az elvárásokat a realitásokhoz közelíteni, s közölte, hogy egyetlen ilyen épületről tud: a bálványosfürdői Román Vöröskereszt tüdőszanatóriumáról (925 méter magasságban 178 szobával), ennek a tulajdonviszonyai azonban akkoriban még rendezetlenek voltak. Ajánlott azonban néhány további lehetőséget is: a Gyilkos-tavat (legfeljebb 30 férőhelyes panziókkal), a Pongrác-tetőt a Gyilkos-tó közelében (itt azonban semmilyen épület nem volt, csak a helyszín adottságait emelte ki), Borszékfürdőt, Hargitafürdőt (itt az elvárt magasság megfelelő volt, de hiányoztak a nagy méretű épületek),[56] Előpatakot, Tusnádfürdőt és Szovátát (ezek azonban alacsony fekvésűek voltak).[57]

---

[51] BFL IV.1501.b. 208. kd. 403/1941.
[52] BFL IV.1501.b. 208. kd. 403/1941. Markos Béla levele Tusnádfürdő elöljáróságának. Bp., 1940. nov. 5.
[53] BFL IV.1501.b. 208. kd. 403/1941. Markos Béla levele Horváth Eleknek. Bp., 1940. nov. 6.
[54] BFL IV.1501.b. 208. kd. 403/1941. Markos Béla levele Illyés Tibornak. Bp., 1940. okt. 30.
[55] BFL IV.1501.b. 208. kd. 403/1941. Markos Béla levele Moréna Manónak. Bp., 1940. nov. 5.
[56] Hargitafürdő idegenforgalmi fejlesztéseiről lásd *Demeter Csanád:* Európa egyik legkiemelkedőbb klimatikus gyógyhelye? Hargitafürdő fejlesztési terve 1940–1944 között. Pro Minoritate 25. (2015) Nyár. 13–23.
[57] BFL IV.1501.b. 208. kd. 403/1941. Horváth Elek levele Markos Bélának. Kolozsvár, 1940. nov. 13.

A Szovátai Villatulajdonosok Egyesületének elnöke, a helyi közösségben nagy tekintéllyel és befolyással rendelkező Illyés Tibor[58] arról tájékoztatta Markost, hogy Szovátán nincs olyan épület, amely megfelelő méretű lenne, a nagyobb épületekért már bejelentkeztek más magyar igénylők. Az ingatlanpiaci helyzetről azt írta, hogy a kezdeti riadalom alatt a román tulajdonosok igyekeztek megszabadulni az ingatlanaiktól, de miután stabilizálódtak a viszonyok, már irreálisan magas árat kértek értük. Az árakat a kereslet hajtotta fel, hiszen nemcsak az anyaországiak, de az erdélyiek is szerettek volna meg- vagy visszaszerezni ingatlanokat. Kifejtette továbbá, hogy „Ha már most én a magyar vevővel szemben újabb magyar vevőt állítok, csak a román elemeknek használok. [...] Mi itteni magyarok, kik a fürdőt igazi közérdekből fejleszteni szándékozunk, arra eszmélünk rá, hogy e fejlesztési szándékunkkal az oláhoknak segítünk, mert az általuk újabban épített modernebb villák képezik elsősorban az adás-vétel tárgyát. Az látszik hát ajánlatosnak, hogy a közintézmények ne siessenek a vételekkel, hátha körvonalazódik valami intézkedés, amely az idegen állampolgároknak ingatlanukkal való mértéktelen nyerészkedést megfékezi."[59]

Annak ellenére, hogy türelemre intett, Illyés részletesen kitért egyes megvásárolható ingatlanokra. Egy három, egymás mellett álló villából álló épületegyüttest ajánlott megvételre, melynek három tulajdonosa román nemzetiségű volt: egyikük Temesváron, a másik a dél-erdélyi Dicsőszentmártonban élt, a harmadik tulajdonos pedig szászrégeni illetőségű volt, ami nehezítette a kapcsolatfelvételt. Levelének záró sorai a román impérium ideje alatt felgyülemlett sérelmeket tükrözték: „Remélem, hogy a fürdő jövő fejlődése érdekében egy úton fogunk járni, egy úton azzal a szándékkal is, hogy innen a Székelyföld szívéből minden oláh érdekeltséget kiszorítsunk."[60]

Illyés álláspontja az volt, hogy a szovátai fürdőkomplexumot továbbra is részvénytársasági formában kellene működtetni, amelynek részvényesei állami fenntartással üzemelő csonka-magyarországi intézmények lehetnének – köztük

[58] Sófalvi Illyés Tibor 1876-ban született a szovátai fürdőalapító és -tulajdonos Illyés Lajos fiaként. 1906-tól Szováta fürdőügyeivel foglalkozott, nagy szerepe volt a község fürdőhellyé tételében. A Nemzeti Parasztpárt 1925-ben megvásárolta a fürdőt az apjától, aki meghalt 1926-ban. Ugyanebben az évben a fia megszervezte a Szovátai Villatulajdonosok Szövetségét, melynek első elnöke lett. Ismeretlen helyen és időben hunyt el. Romániai Magyar Lexikon, https://uj.adatbank.ro/lexikon/termek/illyes-tibor-sofalvi/ (letöltés: 2025. aug. 18.); *Fekete Á. et al.:* Szováta 1587–1989 i. m. 258.; Serviciul Judeţean Mureş al Arhivelor Naţionale (Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Levéltára) (a továbbiakban SJAN MŞ), Oficiul Naţional Maghiar De Turism, Agenţia Târgu Mureş (Az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal Marosvásárhelyi Kirendeltsége) (a továbbiakban ONMT Agenţia TM), Nr. inv. 1499. Nr. d. 3. Szováta: Kovászna, Tusnád és Torja fürdőinek leírása, Szováta fürdő (Marostorda m.). H. n., d. n. 13–14.

[59] BFL IV.1501.b. 208. kd. 403/1941. Illyés Tibor levele Markos Bélának. Szováta, 1940. nov. 5.

[60] Uo.

a SzIH. A közintézményi kézben lévő szovátai település- és turizmusfejlesztést hosszú távon stabilabbnak tartotta, mivel úgy vélte, a magánbefektetők hajlamosak a közösség érdekeit figyelmen kívül hagyni.[61]

Illyés Tibor felesége, Szentiványi Júlia, aki szintén aktív tagja volt az egyesületnek, 1941 februárjában felvette a kapcsolatot Markossal, feltehetően a tagok megbízásából. Levelében jelezte, hogy tudomása szerint a román tulajdonosok nem akarnak megválni villáiktól. Néhány magyar villatulajdonos azonban rendelkezik felkínálható ingatlannal, egy tömbben, amelyről rajzot is mellékelt, s a négy villa együttes megvásárlását javasolta.[62]

1941. március 5-i levelében már arról tájékoztatta az igazgatót, hogy annak válaszát túl későn kapta meg, s ez idő alatt rengeteg szobaigénylés futott be a nyári szezonra, melyeknek szeretne eleget tenni. Azt javasolta, vegye fel a kapcsolatot a villatulajdonosokkal, de arra kérte, hogy a vásárlást halassza el a nyári szezon utáni időszakra. Markos leveleit nem ismerjük, de Illyésné válaszaiból rekonstruálható a négy villa felszereltsége, fejleszthetősége és eladhatósága. Ekkor azonban már elkezdődött a fürdő kiutalása a Segítőalap számára, így Markos érdeklődése csökkent, és a levelezés is megszakadt.[63]

A későbbiekben Illyések és az egyesület nem ápolt jó viszonyt a két világháború között alapított részvénytársaság új vezetőségével. 1943-ban Illyés egy, az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal Marosvásárhelyi Kirendeltségének írt összefoglaló jelentésében egyenesen a részvénytársaság felosztását, valamint a Kincstár tulajdonába való átvételét kérte „mégpedig olyan formában, hogy a magántőke vállalkozása abban helyet találjon".[64] A villatulajdonosok és a fürdő új budapesti tulajdonosai között érdekellentét feszülhetett. A jelentésben Illyés azért neheztelt a kirendelt gondnokságra, mert a hozzájuk érkező, magántulajdonban lévő villák iránti megkereséseket nem továbbították az érintetteknek, vagyis a részvénytársaság nem látta el az egész fürdőtelepre kiterjedő vendégforgalom irányítását.

Borszéken Markos egy helyi gyógyszerésszel, Moréna Manóval vette fel a kapcsolatot, aki válaszát Illyéshez hasonlóan az általános helyi viszonyok felvázolásával kezdte. Az egyik fő probléma itt az volt, hogy az épületek többsége elsősorban nyári vendégfogadásra készült, és csak kevés volt alkalmas téli használatra. Ráadásul az egész településen hiányzott a folyóvíz és a csatornázás, továbbá a legközelebbi vasútállomás 28 kilométerre, Maroshévízen volt. A két település között nem működött állami autóbuszjárat, így az ide érkező turisták a magántaxisok

[61] BFL IV.1501.b. 208. kd. 403/1941. Illyés Tibor levele Markos Bélának. Szováta, 1940. nov. 14.
[62] BFL IV.1501.b. 208. kd. 403/1941. Illyés Tiborné levele Markos Bélának. Szováta, 1941. febr. 14.
[63] BFL IV.1501.b. 208. kd. 403/1941. Illyés Tiborné levele Markos Bélának. Szováta, 1941. márc. 5.
[64] SJAN MŞ ONMT Agenţia TM Nr. inv. 1499. Nr. d. 35. Szovátafürdővel kapcsolatos iratok, Szováta Gyógyfürdő jövő fejlesztését tárgyaló előterjesztés. Illyés Tibor, Szováta, 1943. okt. 26. 6.

szabad prédái voltak. Mindezek ellenére ismertette a potenciális ingatlanokat: elsősorban magántulajdonban lévő épületeket mutatott be, de ezek mindegyikéből hiányzott a melegvíz, és a földfelszínhez közel fektetett vízvezetékek télen rendre elfagytak. Összességében nem tudott összkomfortos épületet ajánlani, valamenynyi ingatlan komoly befektetést igényelt.[65] A terepviszonyok megismerése érdekében Moréna helyszíni szemlét javasolt a Borszéki Közbirtokosság bevonásával, mivel annak tagjai közreműködhettek volna az alkalmas telek kiválasztásában. Egyúttal azt is jelezte, hogy más jóléti intézmények is érdeklődtek hasonló okból.[66]

Markos jelentésben összegezte a polgármester számára a helyszínen tapasztaltakat és a válaszokból nyert információkat.[67] Beszámolója alapján arra következtethetünk, hogy megbízatása mindenekelőtt a fővárosi alkalmazottak üdülési lehetőségeinek bővítésére irányult. A díszközgyűlésen megfogalmazott eredeti célkitűzés – Észak-Erdély idegenforgalmának támogatása – háttérbe szorult a jelentésben. A főváros mindenekelőtt saját intézményi érdekeinek kiterjesztését látta az új idegenforgalmi területek megszerzésében.

Markos szerint az előzetesen megfogalmazott elvárásoknak (1000 méteres tengerszint feletti magasság, megfelelő megközelíthetőség, alkalmasság téli és nyári használatra) csak a Radnai-havasok, Borszék és a Gyilkos-tó környéke (Pongrácz-tető) felelt meg, de ezek esetében is jelentős infrastrukturális beruházásokra lett volna szükség. Emellett kétségét fejezte ki az esetlegesen szóba jövő, már álló épületek megszerezhetőségét illetően. Az OMIH által a kárpátaljai Volócon 110 000 pengőből felépített 30 személyes szálloda példája azonban azt mutatta, hogy a főváros által biztosított pénzösszeg elegendő lehet egy megfelelő méretű új épület megépítésére is. Építkezés esetére a mielőbbi döntést, helyszíni szemlét és az építkezések megkezdését javasolta, „mert Erdély idegenforgalmi megsegítésének leghatásosabb módja az lenne, ha a jövő nyáron Erdély felé megindúló tömegekre már megfelelő szálloda várna".[68] A jelentésből az is kitűnik, hogy Markos Szovátát tartotta a legnagyobb idegenforgalmi potenciállal rendelkező településnek, annak ellenére, hogy az nem felelt meg az 1000 méter tengerszint feletti magassággal kapcsolatos fővárosi elvárásnak.

A visszacsatolást követő rövid időszakban Szovátán bontakozott ki a legélénkebb fürdőélet. Ezt a Keletmagyarországi és Erdélyrészi Fürdőügyi Szövetség 1942. évi jelentése is megerősíti, amely a települést a térség kiemelt jelentőségű

[65] Borszéken végül 1943. július 1-én nyílt meg – szintén a Segítőalap kezelésében – egy 12 szobás üdülőház Budapest-villa néven. I. sz. melléklet: A polgármester jelentése a székesfőváros közigazgatásának 1943. évi I. félévi állapotáról. Fővárosi Közlöny 54. (1943) 41. sz. 3.
[66] BFL IV.1501.b. 208. kd. 403/1941. Moréna Manó levele Markos Bélának. Borszék, 1940. nov. 9.
[67] BFL IV.1501.b. 208. kd. 403/1941. Markos Béla jelentése a polgármesternek, 1940. nov. 27.
[68] Uo.

fürdőhelyeként értékelte.[69] A legjobban felszerelt erdélyi üdülőhelyként Szováta rendelkezett a legtöbb villával Észak-Erdélyben. Tulajdonosi köre főként regáti románokból állt, akiknek jelentős része a visszacsatolást követően elhagyta a települést. Ingatlanjaik fenntartása és működtetése kezdetben a katonai közigazgatás által kijelölt gondnok feladata volt. A gondnoki feladatot később a polgári közigazgatás vette át, amely hatósági felügyelet alá helyezte a birtokokat, ezáltal biztosítva a magánvillák és a fürdőüzemek zavartalan működését. A román tulajdonú villák számítottak a legkorszerűbbeknek, így állami elvárás volt, hogy ezek működése folyamatos legyen.[70]

Ilyen gondnoknak nevezték ki Dulácska Jenőt, a Segítőalap igazgatóját, aki „a főváros támogatását is hozva Szovátafürdőnek, annak forgalmát nemcsak biztosította, hanem fel is lendítette".[71] Dulácskára hárult tehát az a feladat, hogy az első idényben lebonyolítsa a fürdő gyors megnyitását. Személyéről keveset tudunk; annyi bizonyos, hogy 1918-tól – először fogalmazóként – a főváros alkalmazásában állt,[72] és hivatali előmenetele révén 1940-ben már a Segítőalap igazgatója volt. A fürdő élére a polgármester javaslata alapján a Belügyminisztérium nevezte ki.[73]

A Segítőalap üdülői és turistaszállói

A Segítőalap az általános társadalombiztosítás bevezetése előtt – már az 1880-as évektől – döntően a fővárosi alkalmazottak betegbiztosítását látta el. Az intézmény nehéz helyzetben lévő biztosított családokat támogatott segélyek vagy hitelek folyósításával. Tevékenységét később egészségbiztosítási, jóléti és üdültetési szolgáltatásokkal egészítette ki. A fővárosi törvényhatósági bizottság 1916-ban 406/1916. számú szabályrendeletével létrehozott egy átfogó intézményt a feladat ellátására: a Székesfővárosi Alkalmazottak Segítő Alapját. Az intézmény fentiekben ismertetett funkcióinak köre „a fővárosi alkalmazottak és azok hozzátartozóinak kulturális, közegészségi és anyagi érdekeit szolgáló intézmények (szanatórium, üdülőtelep, élelmiszerraktár, családi házakat létesítő csoportok alakítása stb.)" létrehozásának

[69] BFL IV.1501.b. 221. kd. 1192/1942. Az erdélyi fürdők helyzete és jövő feladatai. A Keletmagyarországi és Erdélyi Fürdők Szövetségének előterjesztése az Országos Idegenforgalmi Bizottság 1942. december 11-én tartott ülésén. H. n., d. n.

[70] Uo.

[71] BFL VIII.1118.a. Intézetek, intézmények, Budapest Székesfőváros Alkalmazottak Segítőalapjának iratai, Általános ügyviteli iratok 1914–1950 (a továbbiakban VIII.1118.a.), 16. kisdoboz. Szendy Károly polgármester felterjesztése a belügyminiszterhez. Bp., 1941. máj. 7.

[72] Személyi ügyek. Fővárosi Közlöny 29. (1918) 4. sz. 168.

[73] BFL VIII.1118.a. 16. kd. A belügyminiszter értesíti Szendy Károly polgármestert Dulácska Jenő kinevezéséről. Bp., 1941. máj. 10.

feladatával bővült.[74] A két világháború között a főváros a Balaton partján vásárolt telkeket, hogy azokon később üdülőtelepeket alakítson ki az alkalmazottaknak. 1928-ban 120 férőhelyes szállóépületeket adtak át az alap számára egy korábban megvásárolt balatonkenesei ingatlanon. Egy évvel később pedig külön üdülőtelepet hoztak létre a fővárosi altisztek részére Balatonvilágoson.[75]

1939-ben Kárpátalja visszaszerzésével jelentős gyógy- és üdülőterületek kerültek vissza az országhoz, és elérhetővé váltak a korábban hiányzó, magaslati üdülésre alkalmas települések is. Ezek kihasználása összhangban állt azzal a kormányzati elképzeléssel, amely szerint az idegenforgalmat fel kell használni a visszatért területek felzárkóztatására. A két balatoni szálláshely ezt követően két magaslati üdülőteleppel egészült ki. A visszatért területek támogatására Budapest több testvérvárosi megállapodást is kötött, például a kárpátaljai Kőrösmezővel, ahol a budapesti polgármester 170 000 pengő rendelkezésre bocsátásával egy új turistaszálló építésére adott utasítást. A szomszédos faluban, Rahóban egy meglévő szállóépület bérbevételéről és üzembehelyezéséről döntöttek, amelyhez 20 000 pengőt rendeltek. Ez az összeg lehetővé tette, hogy a szálló Budapest Üdülő- és Turistaszálló néven már 1939-ben megnyissa kapuit a vendégek előtt.[76] 1942-ben egy további turistaszálló építését tervezték Dobogókőn, ám ez nem valósult meg, mert a kőrösmezői és a rahói szállók építési és fejlesztési költségei elvitték az igénybe vehető pénzforrásokat.[77]

A felsorolt beruházások és az üdülőtelepek szakszerű működtetése olyan szakmai hírnevet biztosított a Segítőalap számára, amely a minisztérium megítélése szerint is alkalmassá tette arra, hogy a legjelentősebb visszacsatolt fürdőkomplexum üzemeltetését is teljes egészében rábízza.

A Szováta Gyógyfürdő Részvénytársaság a Segítőalap kezelésében

1920 után megnőtt az érdeklődés a szovátai ingatlanok iránt, az új román tulajdonosok részben a földtörvényhez kapcsolódó kisajátítási eljárások révén szereztek ingatlanokat a településen és annak környékén. A részvénytársaság előzményét az Illyés-féle fürdővállalat jelentette, melyet a Nemzeti Parasztpárt vásárolt meg 1925-ben. Ugyanezen év tavaszán megalakult a Szováta Gyógyfürdő Részvénytársaság, melynek fő részvényesei között megtaláljuk többek között a

[74] *Herczeg Etelka:* A fővárosi alkalmazottak betegbiztosítása és a Segítőalap története 1885–1949. In: Budapest Főváros Levéltára Közleményei 1988. Szerk. Szekeres József et al. Bp. 1988. 91.
[75] Uo. 95.
[76] Uo. 101.
[77] Uo. 102.

párt néhány vezetőjét, a balázsfalvi görögkatolikus püspökséget, egy bukaresti bankot és több magánszemélyt is, például a fürdő vezető orvosát. 1940 környékén a részvénytársaság figyelemreméltó ingatlantulajdont mondhatott magáénak: a fürdő mellett számos ingatlan, szálloda tulajdonosa volt.[78]

1941. május 5-én egy belügyminisztériumi rendelet döntött arról, hogy a Szováta Gyógyfürdő Részvénytársaságot a Székesfőváros és a Segítőalap veszi kezelésbe, mivel a visszacsatolt területek legjobb és legnagyobb fürdőhelyének megfelelő kihasználtságát a katonai gondnokság felügyelete alatt a minisztérium nem látta biztosítottnak.[79] A magyar hatalomátvételkor a részvénytársaság[80] ingóságait a hadsereg lefoglalta. A hatósági kezelésbe vétel jogalapjául a belügyminiszter a 2540/1941. M. E. sz. rendelet 4. §-át jelölte meg.[81]

A főhatalomváltozás nem érintette a tulajdonviszonyokat,[82] hatással volt viszont a részvénytársasági döntéshozatalra és ügymenetre. Bár 1943-ban is találunk román származású tagokat az igazgatóságban (Haţieganu Emil, Musca Gábor, Vescan János, Lapedatu János), érdemi részvételük a döntéshozatalban erősen kétséges. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a belügyminiszter 1941. május 12-i hatállyal felfüggesztette „az üzem tulajdonosának vagy bármely más ügyintéző szervének rendelkezési jogát".[83] Ezt követően a magyar vállalatvezetők, döntően a gondnok szerepe vált hangsúlyossá.

A hatósági kezelésbe vétellel kapcsolatos döntést minden bizonnyal a kárpátaljai (rahói és kőrösmezői) szállók üzemeltetésének kedvező tapasztalatai ösztönözték.[84] A minisztérium arról is tudhatott, hogy a főváros egyébként is élénk érdeklődést mutatott egy esetleges szovátai beruházás iránt. Szendy 1941. március végén rövid látogatást tett a településen, amiről valószínűleg a Belügyminisztérium

---

78 *Fekete Á. et al.:* Szováta 1587–1989 i. m. 258., 263.

79 BFL VIII.1118.a. 16. kd. A belügyminiszter értesíti Szendy Károlyt Szováta gyógyfürdő hatósági kezelésbevételéről. Bp., 1941. máj. 5.

80 1943-ban a vállalat alaptőkéje 333 330 pengő volt. Igazgatóságában olyan politikai szereplők is helyet foglaltak, mint Emil Haţieganu, a Mironescu-, Vaida-Voievod-, Maniu- és a háború utáni Groza-kormányok minisztere vagy Ion Lapedatu, a Román Kereskedelmi Bank elnöke, korábbi miniszter. A belügyminiszter a Szendy Károlynak írt 1941. május 10-i leiratában az üzem tulajdonosának vagy egyéb ügyintéző szervének rendelkező jogát 1941. május 12-től szüneteltette. Nagy Magyar Compass 67/2. (1943–1944). Szerk. Galánthai Nagy Sándor. Bp. [1943.] 252.

81 BFL VIII.1118.a. 16. kd. A belügyminiszter értesíti Szendy Károlyt Szováta gyógyfürdő hatósági kezelésbevételéről. Bp., 1941. máj. 5.

82 *Fekete Á. et al.:* Szováta 1587–1989 i. m. 263.

83 Nagy Magyar Compass 67/2. i. m. 252.

84 A részvénytársaság fővárosi kézbe kerülésében Teleki Pál közreműködése is szerepet játszhatott. Az 1942. évi fővárosi költségvetés közgyűlési tárgyalásán Millok Sándor szociáldemokrata képviselő utalt arra, hogy a főváros a megboldogult miniszterelnök felkérésére vette kezelésbe Rahót, és „a Segítőalap nyakába esett Szováta is." Az 1942. évi költségvetés közgyűlési tárgyalása. Fővárosi Közlöny 52. (1941) 55. sz. 206.

is értesült, hiszen a sajtó is beszámolt róla, és a fontosabb ügyekben a polgármester közvetlen kapcsolatban állt a minisztériummal.[85]

A Belügyminisztérium a fővároshoz fordulva egy fontos gyakorlati szempontot emelt ki a döntés indoklásában, nevezetesen a Segítőalap nagy üdülőtelepek üzemeltetésében szerzett tapasztalatát. Végül a törvényhatósági bizottság által az idegenforgalomra megszavazott 300 000 pengős összeget is megemlítette, jelezve, hogy ezt az összeget a gyógyfürdő fejlesztésére is érdemes lenne fordítani. Továbbá kérte, hogy a polgármester tegyen javaslatot a gondnok kinevezésére. Ez utóbbival kapcsolatban a pontatlan megfogalmazás később jogi problémákat okozott, ugyanis a fürdő tulajdonviszonyait, a gondnokság fogalmát és a gondnok hatásköreit nem tisztázták.[86]

Szendy Károly válaszlevelében Dulácska Jenőt, a Székesfővárosi Alkalmazottak Segítőalapjának igazgatóját javasolta gondnoknak. Közölte, hogy a fürdő a törvényhatósági bizottság által megszavazott összegből 100 000 pengőt kap forgótőkeként, hogy ennek segítségével minél előbb megnyithassák a fürdőt a közönség előtt. Ezt az összeget viszont csak jelzálogként, 5%-os kamattal bocsátotta rendelkezésre a polgármester. A tervezett nyitás időpontját 1941. június 15-re tűzte ki a főváros.[87]

Az a sajtóértesülés, miszerint a főváros 1 millió pengőért megvásárolta a gyógyfürdőt, természetesen hamis volt.[88] A cikkből azonban tételesen kiderül, hogy mit is vett át a Segítőalap: a fürdőhely három legnagyobb szállodáját, 12 kisebb-nagyobb panziót, egy kaszinót és négy strandot. Ezek az ingatlanok kivétel nélkül a lefoglalt Szováta Gyógyfürdő Részvénytársaság tulajdonában voltak. Mindez az Illyés Tibor-féle szállodaszövetséget nem érintette, a fürdőn kívül jelentős számban maradt villa magyar és román magántulajdonban.

A Segítőalap eredeti rendeltetéséhez igazodva a főváros alkalmazottainak tartotta fenn szálláshelyeit. A Szováta Gyógyfürdő Részvénytársaság esetében azonban egy olyan méretű fürdőkomplexum került a kezelésébe, amely lehetővé tette, hogy a széles közönség előtt is megnyissák az üdülőhely kapuit. A fővárosi dolgozóknak továbbra is elsőbbséget biztosítottak, a külsős vendégek fogadása pedig profitot termelt. A kezelésbe vételt követően megindult a fürdő működőképessé tétele. Szükség volt még néhány beruházás befejezésére is: elkészítették a

[85] *Sz. n.:* „Budapest fürdőváros" szépségeit tárta fel kolozsvári előadásában vitéz dr. József Ferenc királyi herceg. Keleti Újság, 1941. március 25. 3.
[86] BFL VIII.1118.a. 16. kd. A belügyminiszter értesíti Szendy Károlyt Szováta gyógyfürdő hatósági kezelésbevételéről. Bp., 1941. máj. 5.
[87] BFL VIII.1118.a. 16. kd. Szendy Károly felterjesztése a belügyminiszterhez. Bp., 1941. máj. 7.
[88] *Sz. n.:* A főváros egymillió pengőért megvásárolja Szovátafürdő R.T. ingatlanait. Keleti Újság, 1941. május 17. 7.

Medve-tó partjára épített nem túl impozáns fürdőépület öltözőkabinjait, emellett több kisebb-nagyobb átalakítási, illetve tatarozási munkálatot is elvégeztek. Ezután már semmilyen jelentős műszaki akadály nem állt egy sikeres idény útjában.[89] Dulácska eközben elkezdte a gyógyfürdő reklámozását is.[90] A Segítőalap Budapesten tájékoztatta az érdeklődőket, és intézte a villák kiadását. A nem fővárosi alkalmazottak a Segítőalap Madách téri székházában, a „Budapest" Üdülő- és Turistaszállók Központi Irodájában foglalhattak szállást.[91] A Gyógyfürdő ügyvitelének megszervezésében, a könyvelés beindításában és a különböző adminisztrációs feladatok ellátásban a főváros tisztikarának munkáját vették igénybe, amiről Szendy Károly gondoskodott.[92]

A fürdő első idényének sikerét a pénzügyi eredmények és a látogatottsági statisztikák egyaránt alátámasztották. Az év végén Dulácska 42 235 pengő nyereségről számolhatott be.[93] A júliusi jelentés szerint a legforgalmasabb napon 3823 fő tartózkodott a szálláshelyeken, míg a hónap folyamán 6472 fő fordult meg itt. A vendégek származási helyének vizsgálata alapján megállapítható, hogy mintegy kétharmaduk Budapestről érkezett, és jelentős részük fővárosi alkalmazott volt. A partiumi és erdélyi nagyvárosokból, így Nagyváradról és Kolozsvárról is sokan látogattak el a fürdőhelyre, míg Székelyföldről csak kevesen. A külföldi vendégek száma elenyésző volt, a kevés számú nem hazai vendég döntően román állampolgár volt.[94] A fürdőt a jövőben – békeidőben – nemzetközileg ismert és látogatott turisztikai központtá kívánták fejleszteni.

A nyitás gyorsasága bravúros teljesítmény volt, amit a polgármester a törvényhatósági bizottság ülésen elhangzott felszólalásában is méltatott: „Ami már most Erdélyt illeti, ne méltóztassék figyelmen kívül hagyni, hogy az elmúlt szezon kezdete előtt hat héttel kaptuk azt a feladatot, hogy Szovátát sürgősen vegyük át. Nemcsak a Segítőalap, de a főváros is mérlegelte a helyzetet és minden ügyességét latba vetette, hogy hat hét alatt olyan helyzetet teremtsen, hogy azután a fürdőtelep minden intézményével együtt megnyitható legyen. Ha valahol volt

[89] BFL VIII.1118.a. 16. kd. Jelentés Szováta Gyógyfürdőn 1941. szeptember havában az R.T. épületeiben tartott műszaki szemléről. Szováta, 1941. szept. 23.
[90] BFL VIII.1118.a. 16. kd. Dulácska Jenő levele. Szováta, 1941. máj. 20.
[91] Szováta Gyógyfürdő a székesfőváros kezelésében. Pesti Hírlap, 1941. május 31.
[92] BFL VIII.1118.a. 16. kd. Haury István központi igazgató levele. Bp., 1941. júl. 3.
[93] BFL VIII.1118.a. 16. kd. Dulácska Jenő jelentése a belügyminiszternek. Bp., 1941. dec. 1. Bár a hivatali rend szerint a felettese Budapest polgármestere volt, több olyan dokumentum fennmaradt, amelyekben Dulácska közvetlenül a belügyminiszternek tett jelentést. Ezekből kiderül, hogy a belügyminiszter közvetlen tájékoztatást kért az átvétel és az elindítás lefolyásáról, majd a fürdőévad befejeztével Dulácska önszántából tovább folytatta a jelentésadást. Ezekben látogatottsági adatokkal igyekezett alátámasztani és bizonyítani a fürdő sikeres üzemeltetését.
[94] BFL VIII.1118.a. 16. kd. Hefty László az Erdélyrészi Fürdők Szövetsége elnökének levele. Marosvásárhely, 1941. dec. 12.

közigazgatási csoda, akkor ott csodát művelt a főváros adminisztrációja és átvettük és megnyitottuk az egész telepet mindenestül."[95] A szovátai (és a kőrösmezői) fővárosi üdültetés lehetősége azonban nem mindenkinek nyerte el a tetszését. Az 1943. évi költségvetési vita során többen – elsősorban a szociáldemokrata bizottsági tagok – megkérdőjelezték annak racionalitását, hogy a fővárosiakat drága pénzen távoli vidékeken üdültetik. Ehelyett például a fővárosi szakrendelések megerősítését javasolták. („Szováta helyett ingyen uszodát!", „Miért ne vegye be Pesten az aszpirint, miért vegye be Kőrösmezőn?")[96]

Illyés Tibor és a villatulajdonosok szövetsége, valamint a főváros közötti kommunikációról nem maradtak fenn források, ami jól mutatja a részvénytársaság és a helyi társadalom együttműködésének hiányát. A bizalmatlanság nyilvánvaló volt, az „ejtőernyősök", vagyis a Magyarországról érkezett közigazgatási tisztviselők és a helyi vállalkozók között feszült maradt a viszony.

Már az első évben megkezdődött a téli üdülési szezon értékesítése is. Szeptember 30-án hivatalosan is befejeződött a nyári idény, de néhány nagyobb, téliesítésre alkalmas villát és éttermet üzemben hagytak. A sóstavakból nyert vizet elszállították ezekre a szálláshelyekre, és melegítés után kezelésre használták. Ezekben a hónapokban a környező hegyek túrázási, síelési és szánkózási lehetőséget kínáltak. A Medve-tó környékének egyetlen édesvízű tava, a Fekete-tó télen befagyott, s korcsolyázásra alkalmassá vált.

Dulácska szerint Szendy Károly polgármester fejleszteni kívánta a fürdőkomplexumot, de az ingatlanok tulajdonjogának végleges rendezéséig nem akart fővárosi pénzt befektetni Szovátán.[97] A probléma abból adódott, hogy az 5460/1941. M. E. sz. rendelet értelmében nem lehetett a román tulajdont teljes mértékben kisajátítani. A részvénytársaság ezért saját hatáskörben döntött kisebb léptékű javításokról és fejlesztésekről. Egy olyan bírósági ügy kapcsán, amikor a gondnok jelzálogi bekebelezési engedélyt adott banki hitelfelvétel során a fürdő részére, a telekkönyvi hivatal mint elsőfokú hatóság ezt a jogosultságot megtagadta a gondnoktól.[98] Másodfokon, a Marosvásárhelyi Törvényszéken a bíróság azonban kimondta, hogy „a gondnok a tulajdonos helyébe lépve a törvényes korlátozásokon belül korlátlanul, sőt a tulajdonos akarata ellenére is gyakorolja törvényes jogait, neki semmiféle meghatalmazásra szüksége nincs".[99] Erre azért volt szükség, mert a rendelet addig csupán keretjellegű szabályozásként működött, így nem

[95] III. melléklet. Az 1943. évi költségvetés tárgyalása a pénzügyi szakbizottságban. Fővárosi Közlöny 53. (1942) 43. sz. 29.
[96] Az 1943. évi költségvetés közgyűlési tárgyalása. Fővárosi Közlöny 53. (1942) 53. sz. 149.
[97] BFL VIII.1118.a. 16. kd. Dulácska Jenő jelentése a belügyminiszternek. Bp., 1941. dec. 1. 6.
[98] Uo. 12.
[99] Uo.

volt egyértelmű, hogy a gondnok, illetve a főváros eljárhat-e tulajdonosként a részvénytársaság ügyeiben, vagyis a képviseleti jogkör tisztázatlan volt. Ebben az időszakban a fürdőnek nem volt cselekvőképes tulajdonosa, a cég tulajdonosai, valamint a részvénytársaság igazgatósága Romániában maradhatott. Szovátai jelenlétüknek nem találtam nyomát, úgy tűnik, hogy a magyar uralom alatt nem tartózkodtak a településen.

A gyógyfürdő fejlesztéséhez kapcsolódott a település ivóvízellátásának kiépítése is. Az Észak-Erdély visszatérésének megünneplésére összehívott díszközgyűlésen Szendy Károly 50 000 pengőt irányzott elő erre a célra a törvényhatósági bizottság által megszavazott keretből kamatmentes kölcsön formájában. Az ügy sürgős volt, mert a korábbi években a szennyezett ivóvíz miatt többször is tífuszjárvány alakult ki. Az Országos Közegészségügyi Intézetnek kiutalt összeget az ivóvízhálózat megépítésére és közkutak kialakítására használta a kiválasztott cég.[100] A jövőbe kívántak befektetni azzal is, hogy az Erdélyirészi Fürdők Szövetségével együttműködve tókutató állomás létesítését tervezték, ahol a Medve-tó sós vizének gyógyhatásait, valamint a Fekete-tó iszapjának kémiai összetételét vizsgálták volna. Ez a beruházás azonban nem valósult meg.[101]

Dulácska az 1941-es idény végén nem volt elégedett az idegenforgalom fellendítésére fordított reklámmal, ami szerinte az OMIH feladata lett volna. Attól is tartott, hogy az 1941-ben tapasztalt érdeklődés a visszacsatolt területek újszerűségéből következett, és hogy idővel csökkenni fog e területek iránti kíváncsiság. Ráadásul a vendégek többsége budapesti volt, s ha ők elmaradnak – érvelt –, akkor bajba kerülhet a részvénytársaság is. Úgy vélte, a nagyvárosokban (Kolozsváron, Nagyváradon, Szegeden, Nyíregyházán, Debrecenben, Munkácson, Szatmárnémetiben) kellett volna reklámkampányokat tartani; ebben az ügyben tárgyalásokat kezdeményezett az Erdélyi Fürdők Szövetségével és az OMIH-hal is.[102]

Az 1942-es és az 1943-as fürdőévad még teljes nyugalomban telt. Az idő előrehaladtával azonban egyre nehezebbé vált a működéshez szükséges élelmiszer, üzemanyag és tüzelőanyag beszerzése. A vendégek is nehezebben jutottak el Szovátára a közlekedési infrastruktúra katonai igénybevétele, leterheltsége miatt. Az mindenesetre pozitív fejlemény volt, hogy 1942-ben elkészült a Szeretfalva–Déda vasútvonal, amely közvetlen vasúti összeköttetést biztosított az anyaországgal.[103]

Az 1942-es fürdőévad Észak-Erdélyben az előző év eredményeit is felülmúlta, az intézmények rekordszámú látogatót fogadtak. Halászy István, az IBUSZ igazgatója szerint Budapestről körülbelül 20%-kal többen utaztak a régióba nyaralni,

[100] Uo. 9.
[101] Uo. 8.
[102] Uo. 10.
[103] *Horváth F.:* A MÁV utolsó nagy vasútépítési munkája i. m. 143.

a legtöbben Borszékre, Szovátára, a Gyilkos-tóhoz és Tusnádra. A szálláshelyek és az étkezések árait az 1941-es szinten rögzítették, ami hozzájárulhatott a megnövekedett utasforgalomhoz.[104] A következő nyár szintén „Szováta nagy idénye" volt.[105] Buday Gedeon, a részvénytársaság kinevezett igazgatója szerint havonta 3–4000 vendégük volt, és 1943 júliusának végéig mintegy 12 000 látogatót fogadtak.[106] Sokan érkeztek foglalás nélkül, így előfordult, hogy a fáradt vendégek az első éjszakát az autóbuszban vagy a pályaudvaron töltötték. A „főtéren" a híres zenepavilonból azonban már csak gépzene szólt, erre az idényre már nem béreltek zenészeket. „Kicsit groteszk ez, de hát háború van."[107] Az 1943-as évad már a háború hatását mutatta: az élőzenét már este 11-kor befejezték a kaszinóban, és békebeli ételadagot csak a luxusminősítésű kaszinóban lehetett kapni.[108]

A következő évben a hadi helyzet romlása és a keleti front közeledése már az üdülők működtetésére is hatással volt. Egy 1944. június 21-i keltezésű, a honvédelmi miniszterhez intézett levélben például Farkas Ákos fővárosi polgármester a balatonkenesei és balatonvilágosi üdülők számára mentességet kért a honvédségi használat alól.[109] A kérést azzal indokolta, hogy a kőrösmezői szállót már hadikórházzá alakították, a rahói turistaszállót pedig a kárpátaljai kormánybiztos hatósági kezelésbe vette átutazó katonatisztek elszállásolására és étkeztetésére. Farkas kérését a honvédelmi miniszter visszautasította, így a két balatoni üdülőből katonai kórházat alakítottak ki a IV. pécsi hadtest számára.[110]

A Segítőalap szovátai illetékességének megszűnése a komplexum katonai igénybevételével indult el 1944. április közepén.[111] A részvénytársaság vezetői igyekeztek a katonaság által igénybe nem vett épületekből az ingóságokat Budapestre szállítani. Májusra három szálló már biztosan német hadikórházként működött, egy villába pedig a Székely Határőr hadosztály parancsnoksága kvártélyozta be magát.[112] Dulácska szeptember 6-i levelében már tudomásul vette, hogy Buday családjával együtt Budapestre utazott – bár a katonaság a település

[104] *Sz. n.:* Hol nyaralnak a budapestiek? Pesti Hírlap, 1942. július 9. 6.
[105] *Sz. n.:* Szováta nagy idénye. Pesti Hírlap, 1943. augusztus 14.
[106] A korábbi igazgatót, Dulácska Jenőt a polgármester visszahívta a Segítőalap élére, a továbbiakban Budapesten látta el a feladatait. Ezt követően nevezték ki Buday Gedeont a Szováta Gyógyfürdő Részvénytársaság üzemvezető igazgatójává.
[107] *Sz. n.:* Szováta nagy idénye. Pesti Hírlap, 1943. augusztus 14.
[108] *Sz. n.:* Szovátai fürdőlevél. Keleti Újság, 1943. július 2. 4.
[109] BFL IV.1402.b. 397. nd. 579/1944. Farkas Ákos polgármester levele a belügyminiszterhez. Bp., 1944. jún. 21. 3–6.
[110] BFL IV.1402.b. 397. nd. 579/1944. A belügyminiszter leirata Farkas Ákos polgármester részére. Bp., 1944. szept. 23. 9.
[111] BFL VIII.1118.a. 17. kd. Dulácska Jenő levele Buday Gedeon üzemvezető igazgatónak. Bp., 1944. ápr. 26.
[112] BFL IV.1402.b. 397. kd. 579/1944. Farkas Ákos polgármester levele a belügyminiszterhez. Bp., 1944. jún. 21. 4.

teljes kiürítését még nem rendelte el. Intézkedett, hogy a gyógyfürdő alkalmazottai a szeptemberi fizetésüket előre megkapják.[113]

Az első német tisztek április elején érkeztek Szovátára, és 3000 férőhelyet foglaltak le a sérült és üdülő német katonák számára. Április 5-én megérkezett az egészségügyi személyzet is, hogy a kijelölt ingatlanokat átvegye és hadikórházzá alakítsa át.[114] Az első sebesülteket április 16-án szállították ide. Május–júniusban átlagosan mintegy 1500 német sebesült tartózkodott Szovátán. A Medve-tótól délre eső részen található villákat katonai kórházként használták, az északra eső ingatlanokat katonai üdülőhelyként hasznosították. A magyar hadsereg egészségügyi csoportja is megjelent április 7-én, és villákat foglalt le sebesült honvédek számára.[115] 1944. augusztus 28-án a front közeledtével az egészségügyi csapatok kiürítették Szovátát,[116] helyükre a Honvéd-vezérkar javaslatára a német Dél-Ukrajna Hadseregcsoport törzse érkezett.[117] A német és magyar alakulatok szeptember 12-re fejezték be Székelyföld nagy részének kiürítését.[118]

A fürdőt 1948. április 12-ig a Szováta Gyógyfürdő Részvénytársaság helyben maradt személyzete működtette, immár elszakítva Budapesttől és a Segítőalaptól. Apparátusa feltehetően a településről került ki. Ekkor a román belügyminisztérium átvette a tulajdonjogot, majd egy hónappal később a részvénytársaság épületei és ingóságait az egészségügyi minisztérium vette kezelésbe. A magánvillák sem kerülték el az államosítást.[119]

Összegzés

Észak-Erdély 1940-es visszacsatolása nem csupán politikai és közigazgatási értelemben jelentett kihívást, hanem az idegenforgalom szempontjából is új perspektívákat nyitott. A kormányok és Budapest vezetése egyaránt felismerték a turizmusban rejlő lehetőségeket. A kormány a gazdasági szempontokon túl a nemzeti integráció és a társadalmi kohézió megteremtésének eszközeként is tekintett az ágazatra, a főváros elsődleges célja azonban inkább saját dolgozói üdülési

[113] BFL VIII.1118.a. 17. kd. Dulácska Jenő levele Buday Gedeon üzemvezető igazgatónak. Bp., 1944. szept. 6.
[114] SJAN MŞ ONMT Agenţia TM Nr. inv. 1499. Nr. d. 57. Szovátafürdő ügyei. Illyés Tibor levele Zsák Adolf kirendeltségvezetőnek. Szováta, 1944. máj. 30. 4–6.
[115] SJAN MŞ ONMT Agenţia TM Nr. inv. 1499. Nr. d. 57. Szovátafürdő ügyei. Illyés Tibor levele Zsák Adolf kirendeltségvezetőnek. Szováta, 1944. jún. 9. 8.
[116] SJAN MŞ ONMT Agenţia TM Nr. inv. 1499. Nr. d. 57. Szovátafürdő ügyei. Illyés Tibor levele Zsák Adolf kirendeltségvezetőnek. Szováta, 1944. aug. 28. 21.
[117] *Ravasz István:* A székelyföldi hadműveletek 1944-ben. Korunk 35. (2024) 9. sz. 40.
[118] *Ravasz István:* Az erdélyi hadműveletek 1944 késő nyarán–kora őszén III. rész. Hadtörténelmi Közlemények 114. (1998) 4. sz. 33.
[119] *Fekete Á. et al.:* Szováta 1587–1989 i. m. 267.

lehetőségeinek bővítése volt, így a térség fejlesztése és integrációja másodlagos szempontként jelent meg. A visszacsatolás alkalmával tartott díszközgyűlésen a gazdasági haszonszerzés szándéka egyáltalán nem került előtérbe, és a kormányzat nemzetépítési narratívájába illeszkedő kijelentések és vállalások fogalmazódtak meg. E tanulmány viszont rámutat arra, hogy bár a fővárosi döntéshozók hazafias érzései, motivációi egyáltalán nem zárhatók ki, a cselekvésre gyakorolt hatásuk nem igazolható: a megszavazott 300 000 pengő nem segélyként vagy támogatásként, hanem turisztikai befektetés részeként érkezett Szovátára. A nemzeti összetartozás hangsúlyozása a díszközgyűlés után nagyon ritkán került elő.

Szováta példája jól mutatja, hogy az „anyaországi" intézmények igyekeztek mielőbb kiaknázni a visszatért országrész idegenforgalmi lehetőségeit és adottságait. Elképzeléseiket segítette, hogy nem igazolódott be az a korabeli félelem, hogy a régió turisztikai kincsei csupán az újdonság hatása miatt átmenetileg érdekesek az anyaországi látogatók számára, hiszen a gyógyfürdő a három szezon teljes ideje alatt maximális kihasználtsággal működött. A Szováta Gyógyfürdő Részvénytársaság fővárosi felügyelet alá helyezésének története nemcsak a korabeli turisztikai elképzelésekre és lehetőségekre világít rá, de abba is betekintést enged, hogy hogyan zajlott a visszatért részek egyes javainak állami/fővárosi kezelésbe vétele, és miként formálódott a közvetlen irányítás gyakorlata.

Észak-Erdélyben és azon belül Székelyföldön megvalósultak idegenforgalmi fejlesztések, amelyek közül kiemelkedik a Tolvajos-tető és a Hargitafürdő közötti műút és néhány turistaszálló megépítése Hargitafürdőn vagy a Madarasi Hargitán.[120] Szováta esetében – bár felmerültek tervek a gyógyfürdő környékének modernizálására – a fejlesztés a forgalmi rend javítására korlátozódott,[121] és Szováta Gyógyfürdő területén is csak néhány kisebb beavatkozásra került sor: az átvett fürdőinfrastruktúrát a gondnokság éppen csak befejezte,[122] a szintén átvett, egyébként jó állapotú villákat pedig karbantartotta. Így tehát a kormányzati cél, a fővárosi díszközgyűlésen is megfogalmazott szándék: az erdélyi idegenforgalom fejlesztése Szováta esetében nem valósult meg Budapest vállalkozásán keresztül, inkább a helyzet és az adottságok kiaknázásáról adhatunk számot.

---

[120] *Demeter Csanád:* Európa egyik legkiemelkedőbb klimatikus gyógyhelye? Hargitafürdő fejlesztési terve 1940–1944 között i. m. 16–17.

[121] 1943-ban autóbuszjáratok szállították az utasokat a Marosvásárhely–Szováta útvonalon, de ez magánvállalkozók kezdeményezése volt. *Fekete Á. et al.:* Szováta 1587–1989 i. m. 265.

[122] Az átvétel időszakára már kiépült az egész fürdőtelep világítását ellátó villanyhálózat. Elkészült a fürdőtelep teljes csatornarendszere is, viszont az így összegyűjtött szennyvíz minden szűrés nélkül a Szováta vizébe folyt, amely állandó fertőzési góccá vált. Uo.

CAPITAL CITY AND SPA TOWN

Budapest's Role in the Development of Tourism in Szováta (1940–1944)

By Zoltán Mátyás

SUMMARY

The reannexation of Northern Transylvania to Hungary and the period between 1940 and 1944 were significant for Budapest as well, as the capital, alongside the government, established important economic and social ties with the region. On 18 September 1940, the Municipality of Budapest adopted an eighteen-point proposal, one element of which was the establishment of a fund of 300,000 pengő to promote tourism and public health in Eastern Hungary and Transylvania. In 1941, the government entrusted the Szováta Spa joint-stock company – together with its imposing villas, baths, and salt lakes – to the Assistance Fund of Municipal Employees. Owing to the capital's support, the spa reopened as early as 1941 and recorded exceptionally high visitor numbers in 1942 and 1943. In the season of 1944, however, Szováta was already the scene of military operations. The paper examines the operation of the spa facilities managed from Budapest and argues that the capital's primary motivation was to expand holiday opportunities for its own employees, while regional development appeared only as a secondary consideration.

HABSBURG-DIPLOMATÁK MAGYARORSZÁGON (1521–1526) I–II.

Andrea dal Burgo, Johann Schneitpeck, Sigmund von Herberstein és társaik diplomáciai levelezése II. Lajos magyar és cseh király udvarából

Feltárta és közreadja Lakatos Bálint

(Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak)

HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2024. 1210 oldal

A késő középkori diplomáciatörténet régi és máig kedvelt témája történettudományunknak, amelynek mostanság újabb aktualitást ad a mohácsi csata 500 éves évfordulója, így örömmel vettem kézbe Lakatos Bálint közelmúltban sajtó alá rendezett kétkötetes okmánytárát, amely az V. Károly választott német-római császár és fivére, I. Ferdinánd osztrák főherceg által II. Lajos magyar és cseh király udvarába delegált és ott 1521–1526 között működő követek diplomáciai levelezését tartalmazza. Elsősorban a két „állandó" követ, Andrea dal Burgo és Johann Schneitpeck levelezéséről van szó, amelyet kiegészít két „eseti ügyekben megbízott" követ, Sigmund von Herberstein (és társai), illetve Antonio de' Conti 14 jelentése. Ismerünk más Habsburg-követeket is a korszakból (névsoruk szerepel is a kiadványban), de tőlük nem maradtak fenn jelentések. A források összegyűjtése, rendszerezése, a szerkesztői munka és a bevezető fejezetek elkészítése Lakatos Bálint munkáját dicséri, aki saját bevallása szerint egy csaknem 15 éve folyó kutatómunka eredményét adja most közre, számos, a Jagelló-kor diplomáciatörténetét tárgyaló tanulmány elkészítését és egyéb tárgyú középkori forráskiadványok publikálását követően. A forrásszövegek lektorálásának fáradságos munkáját Tuhári Attila és Péterfi Bence végezte.

A munka a *Magyar történelmi emlékek* sorozaton belül az *Okmánytárak* alsorozatban jelent meg, tehát forráskiadvánnyal van dolgunk, amely döntően a diplomáciai levelezés 352 tételből álló iratanyagát (185 követjelentést, 65 jelentésmellékletet, 77 kapcsolódó iratot és utóbbiak 25 mellékletét) foglalja magában. Lakatos Bálint néhány kivételtől eltekintve a forrásszövegeket teljes terjedelmükben közölte, de ahol erre nem volt mód (például azért, mert a dokumentum eleve csak töredékes másolatban maradt fenn), a szerkesztő olyan kiadási formát keresett, amellyel a szövegek teljes információtartalma megjeleníthető. Egyet kell értenünk azzal a közlési elvvel, amely – a kontextus megőrzése érdekében – a szigorú időrend megtartásánál fontosabbnak ítélte az ügyiratszerűen egybetartozó jelentések és mellékletek egymás melletti közreadását. Minden egyes irathoz (tehát az altételekhez is) készültek az olvasót eligazító regeszták, a kiadó külön sorban feltüntette a levéltári jelzetet és az esetleges korábbi kiadásokra utaló könyvészeti adatokat, ahol pedig szükséges volt, paleográfiai, filológiai és tartalmi jegyzeteket is közölt. Szintén helyesnek tekinthető az a szerkesztői döntés, amely lehetővé tette, hogy a forrásszövegekhez angol nyelvű regeszták is készüljenek, elsősorban azért, hogy a korabeli Habsburg-diplomáciával foglalkozó, magyarul nem tudó kutatók is használni tudják a kiadványt. Hiányérzetet kelt azonban, hogy bár a munkának angol nyelvű címe is van, az nem került rá sem a borítóra, sem a gerincre, ami elbizonytalaníthatja a lehetséges külföldi érdeklődőket.

Az okmánytári részt megelőzi egy terjedelmét és szakmai alaposságát tekintve is impozáns *Bevezető*, amely szintén kétnyelvű (magyar–angol), és a regesztákhoz hasonlóan ez a fordítás is Alan Campbell és Szilágyi Magdolna munkáját dicséri. A bevezető középpontjában – forráskiadványhoz illően – a közölni kívánt iratok állnak, azaz annak ellenére, hogy Lakatos Bálint *A követek életrajza* című fejezetben részletesen ismertette a jelentéstevő követek (Burgo, Schneitpeck, Herberstein és Conti), rövidebben pedig Herberstein követtársainak (Pemfflin-

ger István, Leonardo Nogarola) életrajzát, származását és karrierjét, továbbá a forrásadottságok által lehetővé tett mértékig a követségi személyzetre és finanszírozásukra is kitért, nem volt célja, hogy jelen keretek között fel is dolgozza II. Lajos udvarában kifejtett tevékenységüket, ugyanis ezt korábbi publikációiban már megtette. Burgo esetében járt el a legszigorúbban: az életrajzból teljesen kimaradtak a magyar- és csehországi követség eseményei, valamint a küldetés értékelése. Schneitpeck, Herberstein és Conti esetében már utalt az eseményekre, illetve a követség eredményességére vagy épp sikertelenségére is kitért. Az életrajzokban felvázolt karriertörténetek azonban így, rövidítve is elégségesek ahhoz, hogy az olvasó lássa: a Habsburgok – talán Schneitpeck kivételével – tapasztalt és hatékony diplomatákat küldtek a magyar királyhoz annak érdekében, hogy ezzel is tovább erősítsék az uralkodók közti szövetséget és jó viszonyt; de még Schneitpeck esetében sem az előkelőség vagy a tanultság hiányzott a sikeresebb működéshez, hanem a követségi tapasztalat és diplomataképességek.

A követjelentések című második fejezet nem tartalmi ismertetésre törekszik, hanem a legfontosabb irattípus, illetve ezzel összefüggésben a diplomáciai kapcsolattartás során keletkező egyéb irattípusok ismertetésére vállalkozik, ennek megfelelően elsősorban irattani és intézménytörténeti kérdésekkel foglalkozik. Előbb az átlagos követségi misszió időrendjében bemutatja az ide sorolható irattípusokat, majd azok formai sajátosságairól ad általános áttekintést, amelyet az egyes követségek irattermelését tárgyaló alfejezetek követnek. Az alfejezetek felépítése nagyjából egységes sémát követ: ismertetik a fennmaradt jelentések számát, nyelvét és a címzetteket, Burgo és Schneitpeck esetében a jelentések gyakoriságára is kitérnek; továbbá bemutatják a jelentések elkészítésének műhelymunkáját, az azokat megfogalmazó titkárok kezeinek azonosításától kezdve a megpecsételésen át egészen a kézbesítésig. Az egyes alfejezeteket az adott követ által készített jelentések és levelek színvonalának értékelése zárja. A kevés címzettnek író, a jelentések terén talán túlságosan is „biztonsági játékot játszó", szikár tartalmú szövegeket küldő Schneitpeckkel szemben a Burgo követségéhez köthető iratok nagyobb száma lehetővé tette a szerző számára, hogy részletesebb vizsgálatot végezzen, és többek között megkísérelje megbecsülni az évszázadok során elveszett jelentések mennyiségét. Ami Burgo címzettjeinek csoportosítását illeti, a hét levelet kapó Albrecht német lovagrendi nagymestert esetleg – magas rangja (illetve ezzel összefüggésben e levelek kormányzati iratanyagok közé kerülése és megőrződése) ellenére is – célszerűbb lett volna az „egyéb címzettek" közé sorolni, mert egyrészt nagyságrendi eltérés van a két Habsburg-uralkodónak és Ferdinánd főherceg két bizalmasának (Gabriel Salamanca, Bernard von Cles) címzett levelek mennyisége (46–22), valamint a nagymesternek küldött levelek mennyisége között; másrészt az utóbbinak küldött levelek között egyetlen valódi követjelentés sem található.

A fenti fejezet irattani szemléletét talán semmi sem illusztrálja jobban, mint a II. 4. alfejezet, amely a források íráshordozóját: a papírokat és ezzel összefüggésben azok vízjeleit vizsgálja. Mivel ez a típusú vizsgálat kihívást jelent, a forráskiadványok döntő többsége nem fordít rá figyelmet. Sokszor nem is feltétlenül szükséges, nem segítené olyan mértékben a kutatást, mint amekkora erőfeszítésbe a szórványos adatok összegyűjtése és feldolgozása kerülne. Néhány esetben – például a címereslevelekében – azonban lehet ennek létjogosultsága. Lakatos Bálint két meggyőző érvet is felhozott annak bizonyítására, hogy jelen forráskiadvány esetében sincs ez másként: egyfelől a követség működésének fontos mérőszáma a felhasznált papír mennyisége, amelyre – egyéb források híján – csak a fennmaradt kiadmányok papíranyagából és vízjeleiből következtethetünk, másfelől az egyes iratok provenienciájának rekonstruálásához is hasznosítható a vízjelek vizsgálata. A szerző alaposságát nem csupán a függelékben közölt vízjelek jegyzéke mutatja, hanem az a tény is, hogy az 53 fotómelléklet csaknem kétharmada a vízjelekről készült.

A *Bevezető* harmadik fejezete a követjelentések provenienciájával és megőrzéstörténetével foglalkozik, amelyek forráskritikai és levéltártani szempontból is megkerülhetetlen kérdések. A követségek működése már a 16. században is a kormányzati tevékenységek körébe tartozott, ezért nem meglepő, hogy a közölt források túlnyomó többsége kormányzati iratanyagként maradt fenn, csupán kisebb részük – mindenekelőtt a Herberstein-anyag – számít magántulajdonnak. Ennek ellenére is tanulságos az irategyüttesek őrzőhely szerinti rendben való ismertetése, mivel az itt közölt adatok választ adnak a források összegyűjtése során felmerülő problémákra, hiányokra, valamint egyes szerkesztési döntésekre. Összességében elmondható, hogy Lakatos Bálint alapos könyv- és levéltári kutatások alapján lényegre törően és elmélyülten követte végig az irategyüttesek sorsát. Az olvasás során ismét csak tudatosult bennem a színvonalas, részletes levéltárismertetések létjogosultsága, ahol ugyanis rendelkezésre állt ilyen – például a simancasi és a Herberstein-levéltár esetében –, ott jelentősen megkönnyítette a szerző számára a megőrzéstörténet főbb eseményeinek kiválogatását és összegzését. Ebben természetesen az is közrejátszott, hogy a simancasi levéltári anyagot – a napóleoni időkben történt francia rekvirálástól eltekintve – nem érte nagyobb megrázkódtatás, ahogyan a Herberstein-levéltár is mindmáig a névadó család tulajdonában van. Némileg bonyolultabb Bernhard von Clesl levelezésének története: az irategyüttest többször költöztették, majd az első világháborút követő határváltozások miatt – amikor Clesl egykori püspöki székhelyét, Trentót Ausztriától Olaszországhoz csatolták – egy véletlenül Bécsben maradt iratcsomót nem számítva teljes egészében a Trentói Állami Levéltárba került. Mindössze az a kérdés maradt megválaszolatlan, hogy mi történt azokkal a mikrofilmekkel, amelyek a teljes anyagról a Haus-, Hof- und Staatsarchiv számára készültek. Ennél is bonyolultabb története van a Ferdinánd főherceghez és Salamancához írt jelentéseknek, amelynek Lakatos Bálint ezúttal is a lehető legalaposabban utánajárt, még ha – saját bevallása szerint – nem is tudott minden kérdést megnyugtatóan tisztázni.

A bevezető rész forráskiadások esetében megszokott módon, a közlési szempontok és kiadási elvek ismertetésével zárul; ehhez kapcsolódik még a szerző-szerkesztő köszönetnyilvánítása, továbbá az 1521 júliusa és 1526 januárja között II. Lajos udvarában szolgálatot teljesítő Habsburg császári és főhercegi követek teljességre törekvő névsora, valamint a forrás- és irodalomjegyzék. Az okmánytárat többféle mutató teszi jól használhatóvá: egy időrendi jegyzék, egy személy- és földrajzinév-mutató, valamint egy olyan tárgymutató, mely a magyar tárgyszavak mellett a források nyelvén szereplő fogalmakat is felsorolja. A kötet végén a vízjelek jegyzéke és képmellékletek szerepelnek.

A kiadvány nagy odafigyeléssel, gondos írói és szerkesztési munkával készült, Lakatos Bálintot a legmagasabb szintű precizitás jellemezte a bevezető megírása során. A szöveg gördülékeny és jól követhető, a fogalomhasználat következetes és pontos, talán csak az 'u' betűk fölött német módra használt kis köröcskék (81.) esetében merült fel bennem a kérdés, hogy itt vajon a *Häkchen* ('kampócska') paleográfiai fogalomról van-e szó. A munka terjedelme nyomdatechnikai kihívás elé állította a kiadót, ugyanis azt két részre kellett bontani. Valószínűleg esztétikai okokból döntöttek úgy, hogy a felosztás nagyjából a kézirat közepén történjen, és így két, azonos vastagságú kötet jöhessen létre. Ennek következtében azonban az első kötet egy váratlan helyen, az okmánytár közepén, két Burgo-jelentés között ér véget. Talán célszerűbb lett volna a második kötet végéről a vízjelek jegyzékét és a képmellékleteket (esetleg a mutatókat is) átemelni az első kötetbe, és a második kötetet teljes egészében az okmánytárnak szentelni. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy a jelenlegi megoldásnak is vannak előnyei: míg Burgo írnokainak, illetve Herbersteinnek az írásképével vagy a vízjelek részletes ismertetésével az első kötet foglalkozik, a szükséges illusztrációk a második kötetben kaptak helyet, így az olvasó előre- és hátralapozás nélkül követheti a képeket és az azokhoz fűzött magyarázatokat.

Összegzésképpen megállapítható, hogy e forráskiadvány megjelenése nem csupán a Jagellókori, különösen a mohácsi csatát megelőző évek magyar diplomáciatörténetének alaposabb megismeréséhez járul hozzá itthon és külföldön egyaránt, hanem remélhetőleg pozitív példaként még tovább emeli a jövőben kiadandó okmánytárakkal szemben támasztott minőségi követelményeket.

Csermelyi József

Ament-Kovács Bence

URADALOM ÉS PLÉBÁNIA

Helyi életvilágok a multietnikus Dél-Dunántúlon (1699–1767)

(Néprajztudományi Könyvtár 4.)

HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet, Bp. 2025. 512 oldal

A nemzetközi és a hazai történetírásban egyaránt születtek ígéretes kísérletek arra, hogy egy-egy település, közösség, mikrorégió vagy uradalom keretei között vizsgálják az adott társadalom „életvilágát". A *Lebenswelt* fogalmát Rudolf Vierhaus, a 17–18. századi német városi társadalmak kutatója használta történeti-antropológiai kategóriaként. Értelmezésében az életvilág térben és időben meghatározott társadalmi valóságot jelent: olyan közösségi vagy egyéni tapasztalatot, amelyet a környezet vagy az egyén gondolatai és cselekedetei újra és újra valóságként hoznak létre. Az életvilág feltárása és megismerése ezért csak a változás dinamikájának, a belső fejlődés és a külső körülmények kölcsönhatásának figyelembevételével lehetséges.

A 18. századi magyarországi viszonyok feltárása során az életmódra fókuszáló történeti-antropológiai megközelítés számos kérdésre nem adhat választ, elsősorban a források hiánya és töredékessége miatt. A szeriális források korlátozott volta, valamint a naplók és önéletrajzok csekély száma arra kényszeríti a kutatókat, hogy az egyes, tartósan fennálló élethelyzeteket rövid időszakokra vonatkozó, többnyire cselekvési szituációkat rögzítő dokumentumok alapján értelmezzék. További gondot jelent, hogy legtöbbször csupán külső – világi vagy egyházi hatalmi szempontból közvetített – képet kapunk a közösségekről. A kutatók rendszeresen szembesülnek azzal a nehézséggel, hogy egy adott időmetszethez egy vagy csak néhány intézmény (például vármegye, uradalom, egyházmegye) iratanyagát tudják felhasználni, illetve hogy az intézményektől vagy személyektől származó források eltérő időpontokban keletkeztek, és ezekből csak töredékesen rekonstruálható a vizsgálni kívánt jelenség. Ennek ellenére az utóbbi években több kutató is igyekszik megoldást találni a 18. század lokális miliőjének feltárására. Innovatív, jól szervezett kutatási projekteknek, valamint a szeriális források publikálásának köszönhetően ma már lehetőség nyílik a történelem- és a néprajztudomány metszetében születő, perspektivikus és interdiszciplináris koncepciók kidolgozására is.

A korszerű megközelítéseket követő munkák közé sorolhatjuk Ament-Kovács Bence 2025 nyarán megjelent kötetét is, amely a szerző 2023-ban megvédett doktori disszertációjának átdolgozott, bővített változata. A könyv tudományos jelentőségét jelzi, hogy a szerző ezért 2026-ban Akadémiai Ifjúsági Díjban részesült. A doktori kutatás egy 18. századi, dél-dunántúli multietnikus és multikonfesszionális (német, magyar, délszláv; katolikus, evangélikus, ortodox) közösség, Szakadát történeti-néprajzi vizsgálatát, az ott lakó egyének és közösségek életvilágainak feltárását tűzte ki célul, amelynek során a szerző a lakosság vallási életét, gazdálkodását, demográfiai viszonyait, társadalmi kapcsolatait elemezte. A szakadáti viszonyok

feltárása a Mercy-uradalom és a katolikus plébánia történetének kontextusában egyaránt elvégezhető.

Ament-Kovács Bence kutatása olyan komplex forrásbázisra épül, amely alkalmat kínál arra, hogy a Tolna vármegyei település egyházi és világi viszonyait, valamint a plébániai és az uradalmi kereteket egyaránt láttassa. A fennmaradt források szerencsés konstellációja lehetővé teszi egyfelől a „történeti életvilágok" kutatását, amelynek keretében a plébánia mint egyházi intézmény működése mellett a mindennapi vallásosság elemezhető; másfelől a „lokális életvilágok" vizsgálatát, ahol a helyi közösség tapasztalatai, szokásai, valamint a társadalmi gyakorlatok kerülnek fókuszba.

A 18. századi szakadáti forrásviszonyok az átlagos dél-dunántúli helyzethez képest kedvezőbbnek tűnhetnek, ugyanakkor világosan látszik a forrásszűke is. A szakadáti elöljáróságtól nem maradtak fenn írásos emlékek, így az ő álláspontjukat csak közvetetten lehet megragadni. A közösség tagjai sem hagytak hátra olyan dokumentumokat, amelyekben vallási vagy társadalmi igényeiket saját szavaikkal fejezték volna ki. Ezekről leginkább a plébános feljegyzései és az egyházlátogatási jegyzőkönyvek révén értesülhetünk. Még a legígéretesebb forráscsoport, a panaszlevelek és a kérvények is a világi vagy egyházi hatóságok közreműködésével keletkeztek, így a „közösség hangja" ezekben is a hatalmi struktúrák szűrőin keresztül maradt fenn.

Ament-Kovács Bence mindazonáltal az átlagosnál gazdagabb forrásbázis révén rendkívüli lehetőséghez jutott, amelyet szisztematikus és kreatív feldolgozással sikeresen hasznosított. Ennek eredményeként egy olyan mikrotörténeti munkát vehetünk kézbe, amely több nézőpontból is képes bemutatni egy 18. századi uradalmi közegben élő paraszti közösség mindennapjait. Ez a típusú vizsgálat azonban komoly felelősséget is ró a kutatóra. A közösséget ugyanis nem lehet önmagában, elszigetelten szemlélni: helyét a társadalmi struktúrában, mindennapjait pedig abban a tágabb cselekvési környezetben kell értelmezni, amely meghatározta mozgásterét és kapcsolatrendszerét.

A potenciális iratképzőktől – uradalmi, egyházi vagy vármegyei hivataloktól – fennmaradt dokumentumok azonban aszimmetrikussá tehetik a rekonstrukció folyamatát és a rekonstruált képet is. A magisztrátus által lejegyzett események csak akkor nyernek valódi értelmet, ha a kutató azokat intézményi és hatalmi kontextusukba helyezi. A források feldolgozása így kettős kihívást jelent: egyrészt egyensúlyt kell találni a különböző dokumentumtípusok felhasználása során, másrészt elengedhetetlen a forrásokban rejlő értelmező és önértelmező diskurzus dekódolása. Csak ezzel a kettős vállalással lehetséges a közösség tapasztalatvilágának árnyalt és megbízható rekonstruálása.

A forráskritikai megközelítés különösen érvényes jelen esetben, amikor egyedülálló minőségű és jelentős mennyiségű plébánosi egodokumentum áll a kutató rendelkezésére. Winkler Mihály (1729–1810) pécsi egyházmegyés plébános személyében Ament-Kovács Bence olyan katolikus papot állít vizsgálata középpontjába, aki egyszerre tipikus és mégis egyedi alakja a 18. század második felének. Működése szervesen illeszkedik a teréziánus és a jozefinista korszak papjainak világába, ugyanakkor sajátos személyisége és írásbelisége révén jól elkülönül kortársaitól. A pesti egyetemnek kódexeket és éremgyűjteményt adományozó, templomok és ispotályok létesítését patronáló, a teológia, a régészet és a jiddis nyelvészet iránt egyaránt érdeklődő plébános saját bevallása szerint egész életében a közjó érdekében kívánt munkálkodni. Szerencsénkre mintegy 4000 oldalnyi feljegyzést hagyott hátra. Adminisztrációs igényessége és önigazoló attitűdje miatt tevékenysége írásban is részletesen nyomon követhető, ami ritka és értékes lehetőséget kínál a korszak plébánosi szerepének és a közösséghez való viszonyának mélyebb megértéséhez. Ament-Kovács Bence érdemeit emeli, hogy egyrészt új, kiaknázatlan forrásokat is hasznosított kutatása során (a plébános eddig nem ismert életrajzának példányait is bevonta a vizsgálatba), másrészt a forrásbázist professzionálisan kezelte, vizsgálta és értelmez-

te, harmadrészt a korábban német fordításban kiadott szövegeket forráskritikai szempontból újraértékelte és javította. Mindez nemcsak Winkler életútjának pontosabb megrajzolását teszi lehetővé, hanem a 18. századi plébánosi tevékenység, valamint az egyház és közösség kapcsolatának árnyaltabb feltárásához és megértéséhez is hozzájárul.

Egyházi szempontból azért különösen izgalmas Winkler pályájának és reflexióinak nyomon követése, mert megfogalmazott elvárásokra és a lokális egyházi infrastruktúra fejlesztésére építő következetes plébánosi tevékenysége makroszintű egyháztörténeti cezúrákon ível át. Példája nyomán kirajzolódik a 18. század második felének papságára jellemző felvilágosító szerepfelfogás és identitás. A szerző érzékletesen mutatja be, hogy az általa „kultúr-konfesszionális reformként" aposztrofált jelenség egy plébános önálló döntése és tudatos vallási-kulturális megújító tevékenysége is lehet, a késő barokk egyházreform, valamint a korai katolikus felvilágosodás helyi megnyilvánulásaként. A feltárt források révén Ament-Kovács Bence meggyőzően tárja az olvasó elé a lelkész és a hívek összetett, szerteágazó viszonyát. Elemzéséből kibontakozik Winkler irányító, normaközvetítő szerepe, a hívek világát formáló ereje, a hívekhez fűződő részben konfliktusos, de alapvetően integráló viszonya, valamint a közösségi gyakorlatok és ellenállás hatása a lelkész tevékenységére. A főbb polémiák a vallási fegyelem kikényszerítése (a misék és szentségek elmulasztása, a böjt be nem tartása, a rendszeres gyónás és áldozás hiánya), a házassági és erkölcsi ügyek, a babonaság és népi vallásosság (például amulettek, mágikus gyógyító praktikák használata), illetve a templomi és liturgikus fegyelem kérdései köré csoportosultak.

A szerző egyik legnagyobb érdeme, hogy párhuzamosan vizsgálja a két alapvető hatalmi és társadalomszervező tényezőt: a világi uradalmat és az egyházi plébániát, a szakadátiak mindennapjait pedig a világi és az egyházi hatalom metszéspontjában, az uradalmi és egyházi struktúrák kölcsönhatásán keresztül mutatja be. A kutatás értékét tovább növeli a következetesen érvényesített alulnézeti szemlélet, valamint a mezoszintű (vármegyei, egyházmegyei, uradalmi) és a mikroszintű (plébániai, közösségi) jelenségek összehangolt és a makroszintű folyamatokba ágyazott vizsgálata.

A kötet a plébániai viszonyok mellett részletesen bemutatja a Mercy-uradalom működését is. Az uradalom gazdasági igazgatása, a földesúri hatalomgyakorlás és a jobbágyokkal szembeni elvárások ugyanis közvetlenül meghatározták a szakadáti közösség mindennapjait. A szerző érzékletesen elemzi, miként fonódtak össze a földesúri utasítások, a gazdálkodási kényszerek, a vármegyei szabályozások a helyi társadalom életével, és hogyan kapcsolódott mindez az egyházi normarendszerhez. Az uradalmi iratok így nem pusztán gazdaságtörténeti források, hanem a közösség társadalmi kapcsolatrendszerének és konfliktusainak alapvető dokumentumai is.

A szerző interdiszciplináris megközelítést alkalmaz, amely a történeti néprajz, a társadalom-, gazdaság-, mentalitástörténet, valamint az egyháztörténet összekapcsolásán alapul, lehetővé téve a helyi közösségek gazdag és árnyalt elemzését. Különös hangsúlyt kap a konfliktus és a reform, hiszen a plébániai fejezetben részletesen vizsgálja, miként ütköztek a pap reformtörekvései a helyi vallási gyakorlatokkal, miközben a mikroregionális elemzés a konkrét lokális sajátosságokat, az etnikai és vallási mintázatokat is feltárja.

A kötet a szerző figyelemre méltó „kutatói evolúciójának" eredménye: Ament-Kovács Bence kötetébe már rutinosan építette be az új hazai és nemzetközi módszertani eljárásokat és forrásokat, sikeresen kezeli a terminológiát, és koherens rendszerré integrálja a diszciplináris megközelítéseket és fogalmakat. A bővülő tapasztalatok eredményeként a szerző logikusan és áttekinthetően fejti ki mondanivalóját, és fejezetvégi összegzésekkel is könnyít az olvasó dolgán.

Ament-Kovács Bence munkája megmutatja, mennyire termékeny lehet az uradalmak és a plébániák együttes vizsgálata. Ugyanakkor a kötet arra is rávilágít, hogy a forrásokban rejlő aszimmetria óhatatlanul korlátozza a közösség életvilágának megragadását. A kötet egyik legnagyobb erénye, hogy mikroszintű témára – a „helyi életvilágokra" – fókuszálva tágabb társa-

dalmi és egyháztörténeti összefüggéseket is feltár. A szerző érzékletesen mutatja be, miként fonódik össze a közösség mindennapi tapasztalatvilága a hatalmi struktúrákkal, és hogyan válhat egy plébános reformtevékenysége a korszak egyházi és társadalmi átalakulásainak lenyomatává. A könyv így nem csupán egy lokális közösség működésének rekonstrukciója, hanem annak példája is, hogyan lehet a „mikrovilágokból" kiindulva a 18. századi magyarországi társadalom jobb megértéséhez hozzájárulni.

Gőzsy Zoltán

Gyimesi Emese

SZENDREY JÚLIA ÉS PETŐFI SÁNDOR SZERELMI SZABADSÁGHARCA

Szendrey Júlia-kutatás, Bp. 2024. 208 oldal

„Szendrey Júlia és Petőfi Sándor szerelmi szabadságharca." Valószínűleg nem véletlen, hogy a kötet címében elöl áll Szendrey Júlia neve. A főhős ez a szerelmespár, benne a nagy Petőfivel, mégis elsősorban a nő, a menyasszony, a feleség Júlia alakja a lényeges. A címet ihlető, s a kötetben legtöbbet hivatkozott Kerényi Ferenc kifejezése, a „szerelmi szabadságharc" hangsúlyosan kidomborított háromféle jelentésrétege közül kettő ennek megfelelően e nőhöz kapcsolódik: a lelki vívódás, a belső küzdelem, a Petőfit mint élettársat övező vonzások és taszítások szabadságharca; illetve a társadalmi szabadságharc értelmében a vidéki középnemesség kontra pesti polgárság dilemmája. Nem meglepő ez a részrehajlás attól a már most neves fiatal kutatótól, aki a Szendrey pályafutását elemző monográfiájáért Artisjus Irodalmi Díjat kapott, és aki sajtó alá rendezte annak összes versét, elbeszélését és meséjét, gyermekeinek levelezését, s egyéb családi dokumentumaikat is.

A kötet vizsgálati fókusza és metodikája igen körültekintően végiggondolt és meggyőző. Azzal a különleges és speciális szituativitással együtt, hogy missziója a kritikai, vagyis tudományos igényű témafeltárás mellett a közérthető és párbeszédre csábító ismeretterjesztés. Ennek köszönhető a könyv külső megjelenésének rikítóan provokatív mássága is, a színekkel markerezett forrásközlések, a magazinszerű oldalpárok, az illusztrációkkal dúsított laptükrök. A kilencvenes évek második felében megjelenő, máig példaértékű *Matúra Klasszikusok* sorozat szakszerű, ám közérthető informativitása, gondoskodó olvasóbarát igényessége juthat jó esélyel eszünkbe. A szerzői magánkiadást illető döntésről, illetve e szándékolt „popularizálásról" Gyimesi több interjújában is beszél, markánsan védve azt a vékony és kényes köztes teret, amely a tudományosság és a nagyközönség igényeinek egyaránt hiteles terepe lehet a legjobb értelemben vett szakmai *infotainment*, egyfajta szaktudományos *midcult* jegyében. Az olyan társvállalkozások, mint például az *Irodalmi Magazin* hosszú évek óta eredményesen működő tematikus konferencia- és lapszámprojektjei, látványos alátámasztásai lehetnek ennek az álláspontnak, a különböző kutatói blogok disszeminatív erejű pozitívumairól nem is beszélve.

A fülszöveg szerint a munka legfőbb kontextusa, amely bevezet a korabeli Szatmár vármegye világában kibontakozó szerelem kulisszái közé, a reformkor „grandiózus" társadalmi változásainak univerzuma, melyben „kevesen feszegették olyan vad erővel és olyan megalkuvást nem tűrő határozottsággal személyes mozgásterük kereteit, mint ez a huszonhárom éves fiú és ez a tizennyolc éves lány". A könyv lényege tehát a változás feltárása, két szubjektum sors- és identitásalakulása egy „gyökeres átalakulások előtt álló, forrongó korban". Kissé hatásvadász poentírozásnak hat így mindez, hisz talán lényegesebb, hogy ez a két figura (mint ágens és mint

reagens) az átmenetet is felmutatja, nem „pusztán" az innovációt; tehát egyfajta episztemikus rianás jellemzi őket inkább, semmint a nagybetűs paradigmaváltás.

A szerzőt a társadalmi közeg sajátosságai érdeklik, mivel leginkább ez a távlat képes felmutatni a rendi társadalomból a polgári társadalomba történő alakulásfolyamat mintázatát, bár talán túlontúl is summás pozíció úgy beszélni Petőfiről és Szendreyről, mint akik a késő rendi társadalomba születtek, mégis már egy egészen új világkép bűvöletében éltek. Az átmenetiséget éppen Júlia belső vívódásai érzékeltethetik, bár nem teljesen bizonyos, hogy a merev rendiségből a reformkor dinamizálódó polgári kultúrájába lép át e pár, hiszen egyrészt polgári kultúráról még bajos beszélni ekkor, másrészt inkább a művészlét, a korabeli „szellemi szabadfoglalkozás" útját választják ők, semmint a decens polgári világot, mely maga is felettébb normakövető. „Esküvőnk középkori regényességgel ment végbe" – fogalmaz Petőfi (159.), akinél láthatóan a románcosság felszabadító, utópisztikus romantikája áll mindenekfelett, s aki jól rekonstruálhatóan élvezte ezt a végső soron mégiscsak bizarr és lehetetlen lakodalmat. Petőfi szenvedélyelmélete progresszív, tesz a civilizált önkontrollra, vagyis ebből a szempontból sem éppen polgári, amit csinál, sokkal inkább egyfajta harsány dandyzmusra hasonlít. A „rendiből polgáriba" perspektíva tehát igen összetetté tud itt válni, melynek felmutatása és további elemzése ugyanakkor egyáltalán nem a tárgyalt kötet feladata, ezért nem is róható fel mulasztásként e reflexiós műveletek kibontásának elmaradása.

Nem vagyok egészen biztos benne, hogy ez a szerelmespár megélte azt a kort, amikor egyértelműen az válik fontossá, hogy az egyénnek joga van a saját ambíciókhoz, a véleményformáláshoz és a szerelemhez. Hogy többé nem a család engedelmes láncszemeként tekint magára, hanem önálló személyiségként, aki éppen egyéni törekvései és kreativitása által járul hozzá a modern társadalom formálódásához. Ez a kristálytiszta és világos séma (már nem beleszületünk a rendi struktúrába annak egyik fogaskerekeként, hanem életünk nagyszabású feladata lesz kialakítani, kik is vagyunk valójában a társadalom hatalmas ökoszisztémájában) ugyanis a magyar viszonyok között meglehetősen bajos, de semmiképp sem ilyen vegytiszta. A vidéki középnemesség, a táblabíró-biedermeier és a pesti (magyar) polgárság között még vékonyka a jég a negyvenes években, ugyanakkor ezen a ponton lesz újra fontos, hogy a szerző ismeretterjesztő könyvet ír, mert így nem válik problémává a dolog néminemű leegyszerűsítése, hisz a séma makroszinten voltaképpen igaz.

Gyimesi jó érzékkel az édesapáktól kezdi két főhősének identitásrekonstrukcióját, miközben gondosan ügyel a két család történetéből adódó meghatározó különbségek felmutatására, illetve az idők során megképződő Petőfi- és Szendrey-mitémák leleplezésére is. Figyel az indokolatlan és megalapozatlan pszichologizáló műveletek felülvizsgálatára, a velük kapcsolatos, jócskán kiszínezett memoárdömpingre, miközben szakmai szemmel kicsit talán szájbarágósan, ám az ismeretterjesztés ideális olvasójának szempontjából optimális módon beszél az egodokumentumok szerepéről, az érzelemtörténet-írás metodikájáról, ügyes összefoglalását adja az autobiográfia-olvasás problematikájának, kötetvégi köszönetnyilvánítása pedig szépen lajstromozza az interdiszciplinaritás bizonyságait az egyházjogtól a nászútkutatásokon át a divattörténészetig vagy éppen az útleírás-interpretációkig.

Fontos, hogy nem csupán a lelki vívódás aspektusa jelent „szabadságharcot" a kötetkoncepcióban, hanem a jószágigazgató édesapával, Szendrey Ignáccal felvállalt nyílt konfliktus szakítópróbája is, mely mintázat, a konvenciók elleni lázadás imázsa e pár tudatos identitásalkatrészévé is válik a korabeli nyilvánosságban. A szerző ugyanakkor a könyv egyik legnagyobb teljesítményeként hangsúlyosan és helyesen láttatja: e jószágigazgató nem feltétlenül volt kegyetlen *pater familias*, hanem rendszeresen publikáló komoly gazdasági szakember, aki sok tekintetben kifejezetten reformgondolkodónak tekinthető, aki monetáris szempontból érvelt a köztehervisélés és a jobbágyfelszabadítás mellett. Vagyis, mint a szerző kiemeli, ha

Sándor és Ignác elbeszélgettek volna, bizony meglepően sokszor közös nevezőre juthattak volna ideológiailag és politikailag egyaránt. A gonosz apa mítosza Szendrey Júlia, de például Csokonai Vajda Juliannája kapcsán is szívósan velünk él, ennek lebontása, de legalábbis árnyalása tehát fontos eredménye a kiadványnak. Merthogy a hivatal, a kenyérkereset, vagyis a tisztes és derék (*bieder*) polgári lét kívánalmai – a német *Bildungsbürgertum* nyelvén beszélve az úgynevezett *Büro* fedezete – a polgári társadalom egyik fontos alappillére, melyet ezek az apák számon is kérnek a lányaikat feleségül kérő leendő műkedvelő vejeiken, akik ebben az értelemben bizony sokkal inkább kétes bonitású, mintsem „számlaképes" *Bürger*ek. Szendrey Ignác és Petőfi Sándor tehát egyszerre álltak jóval közelebb egymáshoz, mint ahogy látszik, s álltak egyben túlságosan messze is egymástól, amit az apa mint célracionális gazda (s nem mint démon) felmér, és – a szokásjogot követve kétségtelenül a lánya helyett – dönt a biztonságosan megalapozhatatlan kapcsolat jövőjéről. Miként nem sokkal később, már a vesztes meccs után úgy határoz, hogy a fiatalok háta mögött bebútorozza azok pesti szállását. Ezekben a nyilván kétes húzásokban pedig azért több a mégoly zsarnoki féltő gondoskodás, mint amit a gonosz apák mitémája látni enged, ahogy több a józan ész polgári erénye is: merthogy valóban az a helyzet ezekben az esetekben, hogy egészen egyszerűen nincs mire házasodni. Az pedig mindehhez képest már egy másik kérdés, hogy történetesen mégsem az atyai akarat érvényesül, mert lényegesnek itt és most az mutatkozik tehát, hogy legalább annyi „polgári" töltet tud lenni egy-egy ilyen korabeli apa habitusában, mint amennyi érzelemtörténetileg a szerelmes ifjú párében.

Mindehhez hozzácsatolható ugyanakkor az a kontextus is, hogy a házasság még a 18. század legvégén sem számít intim kapcsolatnak, házasság és szerelem egész egyszerűen még nem korrelálnak úgy egymásssal, mint ahogy számunkra evidens, a házasságot a számító monetáris logika, a mikrogazdasági szempontok uralják, tulajdonképpen érzelemdeficites szövetségi viszonyként, „*Geschäft*ként" gyakorlatiasítva. A szerelem ugyanakkor nagyon közel tud kerülni a barátsághoz az intimitás szempontjából, mert a szexualitás ekkor még nem minősül elengedhetetlen tényezőnek a szerelemben, Luhmann szavaival szólva még nem a szerelmi kód része, pusztán egyfajta alantas (bűnös) biológiai ösztön megnyilvánulása. Szendrey Júlia és Petőfi Sándor története tehát annak a transzformációnak az elbeszélése is egyszersmind, melyben a szexualitás kulturalizálódik, a szerelem és a barátság végérvényesen differenciálódik, a házasság és a szerelem pedig funkcionálisan integrálódik az intimitás egy-egy társadalmi alrendszereként.

A nyelvkezelés és az érvvezetések olyan pontosak és világosak a kiadvány egészében, hogy az átlagolvasó is egészen nyugodt lehet: végig megbízhat a mondatok szakmai fedezetében. Egészen ritkán adódhat egy-egy képzavar (például amikor „szoborrá merevedett történet"-ről ír a szerző [14.]) vagy egy-egy szerencsétlenebb megfogalmazás (például amikor arról van szó, hogy Pap Endre a kor „szokásai szerint" költői tevékenysége mellé civil foglalkozást is választott [16.], hiszen nem „szokás" kérdése volt ez, hanem lehetőségfeltétel és kényszerpálya: muszáj volt valamilyen civil foglalkozásból megélni a költészet mellett). A mélyebb szakmaiság tekintetében pedig meggondolandó az is, hogy az „ész és szív küzdelmének" motívuma valóban romantikus toposz-e (46.), hiszen ez a dilemma bőven ott van már az érzékenység 18. századi diskurzusaiban is, sőt még a Baumgarten előtti protoesztétikában is. Külső és belső világ radikális szétválasztása, illetve elvi egyeztetésének tétje (54.) leginkább az érzékenység diskurzusaiban gyökerezik; a romantika (rekontextualizálva) „csupán" revitalizálja és hiperbolizálja e tételeket – de persze nem várható el egy ilyen kötettől, hogy minden indokoltabb helyen hosszas esztétikatörténeti, vagy eszmetörténeti fejtegetésekbe kezdjen.

Gyimesi az a kutató, aki tanulmányozta az Aranyszarvas szálló alaprajzát, s modellezte, hol volt Petőfi emeleti sarokszobája a bálteremhez képest, ahol a fiatalok Rómeó és Júliát idéző megismerkedése zajlott. Ő az a kutató, aki a tárgyi emlékezet komolyan vételének jegyében a bálterem faragott gyertyatartós csillárairól is izgalmasan beszél. Az erdődi vár tornyából készí-

tett magánfotója Júlia kedvenc rejtekhelyéről, a kert kis tavacskájáról képi metaforája is lehetne annak a fajta egyszerre beleélő és kritikus, egyszerre rajongó és analizáló éthosznak, amit a szerző e kötetében végig érvényesít rendkívül tiszteletreméltó és szimpatikus módon. Gyimesi kiváló munkája műfajt teremthet, további hasonló és üdvözlendő vállalkozásokat ösztönözhet, szakmai és kiadáspolitikai bátorsága pedig a bölcsészettudományok jövője szempontjából is reménykeltő. Persze fanyalogva felvethető lenne, hogy az elemzett naplók, egodokumentumok mennyire őszinték valójában (hiszen az ember még a tükörnek is pózol, s a naplóíró sem más, mint diskurzusok terméke), vagy hogy a naplópublikálásnak van-e komolyan vehető köze bármiféle érdemi intimitáshoz. Ám a kötet tud ezekről az anomáliákról, kellő fokon problematizálja is ezeket, s az átlagolvasó szintjén adekvát és élvezetes módon adja elő azt a fordulatalapú történetet, melyben előáll egy mai értelemben is modern celebházaspár. Az immár asszonnyá vált Júlia 160–161. oldalon idézett levélrészlete édesapjához gyönyörű bizonysága ennek a modernitásnak. Mert Petőfiéknek valóban sikerült az, ami Csokonai nemzedékének, de még Kisfaludy Károly generációjának sem. A Szendrey uradalmi központ erdődi várának egyetlen ma is létező tornya a Petőfi-torony nevet viseli. Ez nemcsak ironikus, hanem szimbolikus is.

Bodrogi Ferenc Máté

M. Lovas Krisztina

MÁRCIUSOK FERENC JÓZSEF MAGYARORSZÁGÁN

Egy 1848-as ünnep anatómiája

Martin Opitz, Bp. 2025. 368 oldal

A Martin Opitz Kiadó gondos előkészítő munkálatok után szép kiállítású kötetben tette közé M. Lovas Krisztina történész-muzeológus munkáját, amely 2017-ben megvédett PhD-értekezésén alapul. Már írásom elején sietek leszögezni, hogy a kötet témájához illeszkedő reprezentatív külső komoly kutatómunkán alapuló érdemi elemzést takar. Személyesen is tanúsíthatom, hogy a szerző hosszú évekig búvta a könyvtárakban a dualizmus korának politikai sajtóját: döntően még az online sajtóadatbázisok kiépülése előtti időszakban rontotta a szemét a sokszor gyenge minőségű mikrofilmtekercsek olvasásával és jegyzetelésével. Könyvének forrásjegyzékében ugyan nem sorolja fel tételesen az átnézett újságokat, az összesen 2050 (!) lábjegyzetből képet kaphatunk a vizsgálat széles merítéséről. A sajtókutatást és az országgyűlési naplók böngészését néhány vonatkozásban levéltári kútfők áttanulmányozásával egészítette ki: mindenekelőtt a fővárosi rendőrség tüntetésekre vonatkozó irataival, valamint az áprilisi törvények ötvenedik évfordulója kapcsán keletkezett kormányzati dokumentumokkal. A kötet meggyőzően tanúsítja a szerző jártasságát a dualizmus kori Magyarország politikatörténetében, valamint a kultusz- és emlékezetkutatás módszertani kérdéseiben, továbbá kellőképpen bizonyítja forrásfeltáró és elemző készségét is.

A témaválasztás nem szorul különösebb indoklásra. Az 1848-as forradalom és szabadságharc szimbólumai és emlékezete a magyar nemzeti identitás megkérdőjelezhetetlen részét képezik. Mint ismeretes, már a történelmi események közepette, 1849 márciusában megünnepelték az egy évvel korábbi sorsfordulót, sőt köztéri emlékmű felállítását is tervezték. Ugyan már Lovas Krisztina munkájának megjelenése előtt is születtek áttekintő művek (például Gerő András, Gyarmati György és újabban Farkas Gyöngyi tollából a Kádár-korszak vonatkozásában), valamint lokális elemzések (lásd például Bea Csaba könyvét) március 15. emlékezetéről,

a most tárgyalt kötet elolvasása után válik igazán nyilvánvalóvá az ünnephez kapcsolódó értelmezések összetettsége. Valójában egyfajta belpolitikai barométerről beszélhetünk, hiszen az elhangzó szónoklatok, az utcára vonuló tömeg magatartása és az államhatalom reakciói pontosan jelezték a dualizmus korában és később is a közhangulat alakulását, a feszültséggel teli viharosabb és a szélcsendesebb időszakokat. Március 15. ünnepnapja egy olyan jegecesedési pontként fogható fel, mely körül egyértelműen kiütköztek a politika világának konfliktusai és a közjogi rendszer megoldatlan problémái. Gondolok itt elsősorban a dualizmus legitimációs deficitjére, a választójog és egyéb szabadságjogok bővítésének elmaradására vagy éppen a közös hadsereggel kapcsolatos alkotmányos aggályokra.

A mű számos, a szakirodalomban eddig nem ismert adattal és nem kellően kiaknázott szemponttal gazdagítja a március 15. megünneplése körüli politikai csatározások ábrázolását az 1848-at követő hét évtizedben. A neoabszolutizmus idején az ünnep a nemzeti ellenállással fonódott össze, és ily módon hatalomellenes értelmezést nyert. A dualizmus korában pedig a Ferenc József iránti lojalitást szem előtt tartó kormánypárt kényszerűen átengedte az ünnepet az ellenzék számára (ide értve a századfordulón jelentkező szociáldemokráciát is), amely aktuális üzenetek hangoztatására és erődemonstrációra használta fel a kínálkozó alkalmat. A márciusi 12 pont például mint eszményi kormányprogram jelent meg beszédeikben, az abban megfogalmazott beteljesítetlen célkitűzésekkel (például önálló nemzeti bank és hadsereg) mindig szembesíteni lehetett a kormányzó Szabadelvű Pártot. Ugyancsak érdekes elemzési szempont az egyetemi ifjúság szerepe az események alakításában. A szerző különösen azt igyekszik feltárni, hogy miként alakult a könnyen mozgósítható diákság viszonya a parlamenti ellenzékkel. Igaz ugyan, hogy több diákvezetőből később ellenzéki képviselő lett, ám a kötetből kiderül, hogy a Függetlenségi és 48-as Párt és a diákszervezetek kapcsolata korántsem volt mindig harmonikus. Széll Kálmán és Tisza István például miniszterelnökségük idején komoly lépéseket tettek az ünnep ellenzéki jellegének lebontására. A kormány tagjai nyilvános szerepléseket vállaltak ezen a napon, kapcsolatokat kerestek az ifjúsággal, és beszédeikben méltatták 1848 vívmányait. Tisza a kormánypárt vezéreként még egy aradi megemlékezésen is részt vett október 6-án. Hosszú időtávon vizsgálva azonban e „szabadságünnep" kétségtelenül az ellenzék terrénuma maradt.

Lovas Krisztina a kronologikus tárgyalás mellett hangsúlyt helyez az események térbeli (például a tüntetések fővárosi helyszíneinek) elemzésére, valamint az ünnepi rítusok alakulásának nyomon követésére. A szerző tudatosan törekszik a budapesti történések bemutatásán túl a fontosabb vidéki megmozdulások feltérképezésére is – csupán a nem magyar ajkú közösségek magatartása jelenik meg halványabb színekkel a könyv lapjain. Alaposságát bizonyítja, hogy április 11. és augusztus 20. ünnepét, valamint az október 6-i megemlékezéseket is bevonja elemzésébe. De nem kerülik el a figyelmét egyes jelentős történelmi személyek (Kossuth, Petőfi és Rákóczi) kultuszának elemei és a demonstrációk során felhangzó zeneművek (*Himnusz, Szózat, Marseillaise, Királyhimnusz,* kurucnóták) sem. A rivális ünnepekkel való összevetés és a kapcsolódó szimbolikus elemek együttes tárgyalása révén valósul meg a kötet címében jelzett anatómiai vizsgálódás.

Érthető módon a legnagyobb figyelmet a szerzőtől április 11. nemzeti ünneppé nyilvánítása kapja – mintegy hatvan oldalon keresztül tárgyalja a kérdést. Hanák Péter 1984-ben megjelent tanulmánya hívta fel először a figyelmet arra a „párhuzamakcióra", amelybe 1898-ban a kormány kezdett a márciusi forradalom és Ferenc József trónra lépésének ötvenedik évfordulója kapcsán. Bánffy Dezső miniszterelnök lépéskényszerbe került abban a régóta halogatott kérdésben, hogy mi legyen a magyar nemzet hivatalos ünnepe (augusztus 20. mellett). A magyar közjogi felfogás szerint Ferenc József uralkodásának kezdetét (december 2.) képtelenség, a hazai ellenzék által szorgalmazott március 15-ét pedig a király érzékenységére tekintettel

lehetetlenség lett volna keresztülvinni. A kormány végül azzal vágta át a gordiuszi csomót, hogy az áprilisi törvények szentesítésének napját (április 11.) iktatta törvénybe ünnepként. Lovas Krisztina ezt a döntést könyve terjedelmes összefoglalásában nemzetállami megfontolásokkal magyarázza: „A hatalom szándéka nyilvánvalóan arra irányult, hogy a soknemzetiségű országban legyen egy olyan ünnepnap, amely az ország minden lakójára kiterjed, a nemzetiségi hovatartozás figyelembevétele nélkül." (321.) Ezzel az értékeléssel – kivételesen – nem értek egyet, véleményem szerint e megállapítás a szerző által felvonultatott adatokból sem következik. Április 11. kiválasztása sokkal inkább tűnik kényszer szülte hirtelen ötletnek, semmint tudatosan eltervezett államépítő akciónak, amellyel a nem magyar ajkú etnikai közösségeket is meg kívánták szólítani. A szerzőnek épp azt sikerült kinyomoznia, hogy egy hónappal az ötvenedik évforduló előtt még maga a kormányzat sem tudta pontosan, mikor került sor az áprilisi törvények szentesítésére, az ötlet pedig nem is a miniszterelnöktől, hanem gyaníthatóan Tisza Kálmántól eredt.

A kötet utolsó fejezetéből pedig az derül ki, hogy az áprilisi dátum eleve alkalmatlan volt arra, hogy közösségi ünneppé váljon. Az iskolákban, templomokban és a hivatalokban kötelezően megemlékeztek róla, de a társadalom zömében nem váltott ki érzelmi azonosulást, így nem volt képes kiszorítani március 15. tiszteletét, melynek ünneplése felett szemet hunyt az államhatalom. Tehát míg április 11. törvénybe iktatásával a kormányzat el akarta vonni a figyelmet március idusáról, ezáltal tompítva az 1848-as ünnepségek élét, sok helyen – paradox módon – megkettőződtek a megemlékezések, ami tovább mélyítette 1848 mítoszát a közösségi tudatban.

A gördülékeny stílusú kötet életrajzi függelékkel zárul, amely az ünnepi eseményekben és 1848 kultuszának alakításában fontosabb szerepet játszott személyek életútjáról ad rövid áttekintést.

Cieger András

Ujváry Gábor

ANTISZEMITA ZSIDÓMENTŐK?

Hóman Bálint, Zsindely Ferenc, Makkai János, Mester Miklós és Kemény Gábor 1944-es szerepének előzményei

(VERITAS Füzetek 14.)

VERITAS – Magyar Napló, Bp. 2024. 166 oldal

Antiszemitizmus és zsidómentés – első látásra meglehetősen provokatív fogalomtársításról van szó. Ujváry Gábor történész épp e két összeférhetetlennek tűnő jelenség sajátos összekapcsolódására világít rá legújabb kötetében, amelynek címében aligha szerepel véletlenül kérdőjel: *Antiszemita zsidómentők?* A tanulmány öt olyan, 1944-ben fontos szerepet betöltő magyar közéleti figura életpályáját vázolja fel – anélkül, hogy mentegetni akarná őket –, akik nyíltan antiszemita nézeteket képviseltek, majd a német megszállás, a vészkorszak idején megrettenve a következményektől, legalábbis részlegesen revideálták zsidóellenes álláspontjukat, sőt zsidók megmentésében is szerepet vállaltak. Az öt személy – a tudós-politikus Hóman Bálint (1885–1951); a Kállay-kormány kereskedelmi és közlekedésügyi minisztere, Zsindely Ferenc (1891–1963); Makkai János (1905–1994) újságíró, politikus; Mester Miklós (1906–1989), a Sztójay- és a Lakatos-kormány vallás- és közoktatásügyi államtitkára és végül Kemény Gábor

(1910–1946) nyilas politikus, a Szálasi-kormány külügyminisztere – sorsának a szerző különkülön fejezetet szentel. Ez adja a kötet gerincét.

Az öt, különböző társadalmi közegből érkező politikus fordulatokban gazdag sorsa valóban alkalmasnak tűnik annak demonstrálására, hogy a történelmi események leegyszerűsítő láttatása, a szereplők egysíkú megítélése nem segíti a múlt mélyebb megértését és árnyalt értelmezését. A német megszállás ellen fellépők és a nyilasterror idején zsidókat mentők hátterét közelebbről megvizsgálva a legkülönbözőbb ideológiai, szociológiai, pártbéli kötődésekkel, az életpályák egészét tekintve pedig a legváratlanabb cikcakkokkal, pálfordulásokkal találkozhatunk. Az öt közéleti figura nemcsak lelkes antiszemita volt, de tevőlegesen is részt vettek a túlzottnak tartott zsidó befolyás visszaszorításában, a „zsidókérdés" megoldásában, sőt elégedetlenségüket fejezték ki a zsidótörvények lassú és következetlen végrehajtása miatt. Hóman például szerepet vállalt az első két zsidótörvény kidolgozásában, a kultusztárca vezetőjeként pedig számos súlyosan kirekesztő intézkedést kezdeményezett, illetve rendelt el. A „zsidókérdés" megoldását ugyanakkor a törvényesség keretein belül, erőszakos, radikális jogfosztás nélkül képzelte el. 1944 augusztusában ő is megkapta az auschwitzi jegyzőkönyvet, ám az abban foglaltaknak nem adott hitelt, Németország elleni propagandának tekintette azokat. Tény ugyanakkor, hogy mentesítések beszerzésével számos, zsidónak minősített értelmiségi és ezek zsidónak minősített házastársai életét megmentette.

A fentiekre tekintettel okkal vetődik fel a kérdés az olvasóban, hogy mennyiben állja meg a helyét az érintett személyek önfelmentő argumentálása, miszerint német nyomásra cselekedtek, a szelet akarták kifogni a szélsőjobb vitorlájából, el akarták kerülni a német megszállást, mindvégig a „törvényességet" tartották szem előtt, a kirekesztő törvények bevezetésével pedig voltaképpen a zsidókat is védelmezték. Zsindely visszaemlékezése szerint 1945 júliusától az aktuális politikai széljáráshoz igazodva még a legvadabb jobboldaliak és antiszemiták is elkezdték hangoztatni, hogy mindig is baloldaliak és zsidóbarátok voltak.

Hajlamosak vagyunk arra – gyakran történészként is –, hogy a múltat a következmények felől próbáljuk visszafejteni és értelmezni, ami a holokauszt ismeretében ráadásul morálisan aligha kerülhető meg. A zsidósággal szembeni népirtás megtörténte ugyanis olyan súllyal nehezedik az utókorra, hogy az óhatatlanul más megvilágításba helyezi a két világháború közötti magyar antiszemita diskurzust, illetve a zsidóellenes rendelkezéseket is. A kötetet olvasva számos kérdés fogalmazódhat meg bennünk: lehet-e különbséget tenni – és ha igen, miként? – antiszemitizmus és antiszemitizmus között a holokauszt nézőpontjából? Hogyan értelmezhető a szelektív vagy az úri antiszemitizmus fogalma? A törvényekkel elősegített jogfosztás vajon kevésbé számít-e jogfosztásnak? Annak ténye pedig, hogy a kötet főszereplői az utolsó pillanatban megijedtek a következményektől, sőt – ki-ki a maga módján – a zsidók megmentésében is igyekeztek részt vállalni, felmenti-e őket annak felelőssége alól, hogy az antiszemita diskurzusban való részvételükkel, a zsidótörvények előkészítésével és támogatásával hozzájárultak egy olyan mentális miliő kialakulásához, amely magától értetődővé tette a kirekesztést és a jogfosztást, az empátia és a szolidaritás hiányának kultúráját, valamint annak gyakorlatát, hogy a zsidók által betöltött állások jogszerűen elfoglalhatók, és a zsidó lakások, vagyontárgyak eltulajdoníthatók. Megágyazva ezzel annak is, hogy a magyar társadalom döntő többsége passzivitással, közönyösen szemlélte a magyarországi zsidóság összegyűjtését, kifosztását, majd deportálását. A zsidótörvények végrehajtásában szerzett praxis pedig az államigazgatást és a csendőrséget olyan rutinnal és hatékonysággal ruházta fel, aminek eredményeként rekordgyorsasággal, érdemi ellenállás nélkül szolgáltattak ki majd' félmillió magyar állampolgárt Németországnak, a halálba küldve őket ezzel. Ezt a felelősséget az sem halványítja el, hogy evidenciának tekinthetjük: a magyar zsidóság kiirtására, a holokausztra a német megszállás nélkül valóban nem került volna sor.

Hóman Bálint a 20. századi magyar történelem egyik legellentmondásosabb alakja. Történészként értékes, ma is referenciának számító műveket hagyott hátra, a kultusztárca vezetőjeként pedig az oktatási rendszer reformjával szerzett érdemeket. Székesfehérvár országgyűlési képviselőjeként vitathatatlanul sokat tett a város gazdasági és kulturális felvirágoztatásáért. Ugyanakkor tény, hogy az 1944-es kiugrási kísérlet kudarcát, majd Szálasi hatalomra kerülését követően is a parlament tagja maradt. A Hóman megítélése körüli viták máig sem csitultak el, ami azt a dilemmát is érzékelteti, hogy mennyiben különíthető el az alkotói, tudományos életpálya a közéleti, politikai szerepvállalástól, illetve ki lehet-e tüntetni valakit helyi politikai, közéleti érdemeiért úgy, hogy közben figyelmen kívül hagyjuk pályájának árnyékos, kifejezetten elítélendő oldalát.

Fontos a kötet abból a szempontból is, hogy rávilágít a zsidómentés fogalmának összetettségére. Itt indokoltnak tartom megjegyezni, hogy a jeruzsálemi Jad Vasem Intézet a Világ Igaza címet olyan nem zsidó személyeknek adományozza, akik a vészkorszak legsötétebb pillanataiban életük kockáztatásával zsidó honfitársaik segítségére siettek és bújtatták őket. Ilyen elismerésben csak azok részesülhetnek, akiknek az előétele sem vitatott, legalábbis abban az értelemben, hogy nem vettek részt korábban semmiféle zsidóellenes akcióban vagy diskurzusban. A gyermekeket mentő evangélikus lelkész, Sztehlo Gábor és a nyilasok által meggyilkolt Salkaházi Sára szerzetesnő esete biztosan ilyen. A szerző ugyanakkor rámutat arra, hogy az ember- és zsidómentők között nemcsak „makulátlanok", hanem antiszemiták, sőt nemzetiszocialisták és nyilasok is akadnak. Az életutak, elköteleződések, morális pálfordulások váratlan bonyolultságát illusztrálja, hogy a kommunista Apró Antalék intézték el, hogy a világháborút követően Zsindely Ferenc – Hómannal ellentétben – ne kerüljön népbíróság elé, sőt nyugdíjat szereztek neki, majd halála után özvegyét lakáshoz juttatták. Ennek oka abban keresendő, hogy Zsindelyné Tüdős Klára a Református Nőszövetség elnökeként férje aktív támogatásával a nyilas uralom idején nemcsak zsidókat, de kommunista funkcionáriusokat is bújtatott, így Apró Antalnét és kisfiát is Zsindelyék fogadták be saját otthonukba. Hasonlóképpen meghökkentő, hogy Szálasi egyik leghűségesebb híve és bizalmasa, Kemény Gábor a Szálasi-kormány külügyminiszteréként feleségével zsidók ezreit mentette meg a budapesti „kis" és „nagy gettó" felállításával, illetve számos budapesti épület védetté nyilvánításával.

A recenzens szerint nehéz ugyanakkor egzakt választ adni arra a kérdésre, hogy milyen motivációk álltak a szóban forgó antiszemiták zsidóellenes nézeteinek felülvizsgálata mögött, mi késztette végül őket a zsidómentésre, mennyiben játszottak ebben meghatározó szerepet a belső, morális megfontolások, illetve a külső tényezők, a félelem az esetleges felelősségre vonástól. A háborús erőviszonyok átrendeződése, Németország várható veresége, a német megszállás tapasztalata, a zsidók erőszakos összegyűjtése, majd a deportálásokat kísérő brutális bánásmód egyaránt elbizonytalaníthatták őket.

Ujváry rámutat arra is, hogy az úgynevezett „őrségváltás" igénye a kötet mind az öt főszereplőjénél – kisebb-nagyobb hangsúllyal – összekapcsolódott a társadalmi reform szükségességének felismerésével. Ez leginkább az eredendően radikálisan antiszemita Makkai János írásaiban és megnyilvánulásaiban érhető tetten, aki a Darányi-kormány idején a zsidósággal foglalkozó parlamenti bizottság létrehozója, az első zsidótörvény kezdeményezője, valamint a második zsidótörvény szellemi atyja és parlamenti előadója volt. Makkai 1938-ban azt az álláspontot hangoztatta, hogy a „zsidókérdés" rendezése nem fogja megoldani a magyar társadalom nagy „strukturális betegségét", a 3–4 millió agrárproletár kiszolgáltatott helyzetét. Elodázhatatlannak tartotta a polgári, illetve a magyar középosztály megreformálását is.

A társadalmi reform szükségességét vallotta az 1944. április 30-tól a nyilas hatalomátvételig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium politikai államtitkáraként tevékenykedő Mester Miklós is. Bár a zsidókat asszimilálhatatlannak ítélte, a zsidótörvényeket csak részlegesen tar-

totta alkalmasnak a magyar társadalmi bajok kezelésére. Emellett azt is hangsúlyozta, hogy az antiszemitizmusnak is voltak haszonélvezői és parazitái, ami szerinte maguknál a zsidóknál is károsabb jelenségnek bizonyult. Zsindely Ferenc hasonló álláspontra helyezkedett: ő is elengedhetetlennek tartotta a magyar politikai elit erkölcsi megújulását. A szerző nem említi, mégis ide kapcsolható Szabó Dezső, majd a Márciusi Frontba tömörülő népi írók is, akik ezt a gondolatot jóval élesebben fogalmazták meg, hangsúlyozva, hogy az úgynevezett zsidókérdés voltaképpen annak elfedésére szolgál, hogy a magyar politikai elit elmulasztotta a társadalmi reformot, elsődlegesen az érdemi földosztást, amelynek eredményeként a parasztság beemelhetővé vált volna a nemzetbe. Szerintük a fő választóvonal nem a zsidó és a nem zsidó, hanem az úr és a paraszt között húzódott meg.

A kötet végül arra az összefüggésre is felhívja a figyelmet, hogy a cionista vezetők és egyes antiszemiták, szélsőjobboldali politikusok érvrendszere erősítette egymást. Ezt a kapcsolódást szemlélteti Makkai János és a Zsidó Munkaközösség vezetője, a radikális cionista Szilágyi Dénes kapcsolata. Mindketten úgy látták, hogy a zsidóság asszimilációja kudarcot vallott, és a jövőben sem lesz megvalósítható, így a magyar–zsidó együttélésnek véget kell vetni. A megoldást a zsidóság kivándorlásában, a zsidó haza megteremtésében látták. Hasonló következtetésre jutott Mester Miklós is. Bár Mester a zsidók megkülönböztetésének és a jogkorlátozások lelkes híve volt, az 1944 tavaszi események hatására a zsidók védelmére kelt: a júniusi minisztertanácsi üléseken felszólalt a deportálások ellen, és a kormányzói mentesítési jog megszerzésével 1944. október 15-ig több ezer ember túléléséhez járult hozzá.

A szerzőre jellemző nagy alaposággal megírt kötet a gazdag forrásanyag és a bőséges jegyzetapparátus ellenére is olvasmányos. Olyan, a korszak iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség figyelmébe is bátran ajánlható munka, amely egy sajátosan összetett, vitára sarkalló probléma megvilágításán keresztül enged bepillantást a magyar történelem egy rendkívül tragikus korszakába. A tanulmány további erénye, hogy ezt élettörténetekbe, személyes életsorsokba ágyazva teszi, miközben számos gondolatébresztő összefüggésre is rávilágít.

Hammerstein Judit

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bodrogi Ferenc Máté PhD, hab. egyetemi docens
DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Debrecen

Buzgó Gábor PhD, segédmuzeológus
Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest

Cieger András az MTA doktora, tudományos tanácsadó
ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet, Budapest

Csermelyi József PhD, főlevéltáros
Evangélikus Országos Gyűjtemény, Evangélikus Országos Levéltár, Budapest

Gőzsy Zoltán PhD, hab. egyetemi docens, levéltár-igazgató
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs
MNL Baranya Vármegyei Levéltár, Pécs

Hammerstein Judit PhD, tudományos főmunkatárs, egyetemi adjunktus
VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest
KRE BTK Társadalom- és Kommunikációtudományi Intézet, Budapest

Hoffmann István az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor
DE BTK Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen

Horváth Gergely Krisztián PhD, tudományos főmunkatárs
ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet, Budapest

Mátyás Zoltán, főosztályvezető, főlevéltáros
Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Póczos Rita PhD, egyetemi adjunktus
DE BTK Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen

Rácz Anita az MTA doktora, intézetigazgató egyetemi docens
DE BTK Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen

Szilágyi Zsolt PhD, hab. egyetemi docens
DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Tompa László PhD, főlevéltáros
Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Tóth Valéria az MTA doktora, egyetemi tanár
DE BTK Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

HISTORICAL LINGUISTICS AND HISTORY

István Hoffmann: Introduction 403

István Hoffmann: Toponymic Reconstruction and the Chronological Layers of Toponyms 405

Anita Rácz: The Historical and Archaeological Ramifications of Toponymic Patterns 417

Valéria Tóth: Anonymous and Historical Toponymic Reconstruction 433

Rita Póczos: Eleventh-Century Written Sources in Toponymic and Historical Linguistic Research 445

ARTICLES

Zsolt Szilágyi: The Genesis of Market Centers in Hungary between 1720 and 1828 453

Gábor Buzgó: Fragmenting Lands, Flourishing Farmers. The Transformation of Landowning Structures at Nagyléta, Bihar County between 1864 and 1910 501

Gergely Krisztián Horváth – László Tompa: The Establishment of the Concepts of Grundherrschaft and Gutsherrschaft in Hungarian Social and Economic History in the Interwar Period 541

PAPER

Zoltán Mátyás: Capital City and Spa Town. Budapest's Role in the Development of Tourism in Szováta (1940–1944) 565

BOOK REVIEWS

Lakatos Bálint (ed.): Habsburg-diplomaták Magyarországon (1521–1526) I–II. (*József Csermelyi*) 591

Ament-Kovács Bence: Uradalom és plébánia. Helyi életvilágok a multietnikus Dél-Dunántúlon (1699–1767) (*Zoltán Gőzsy*) 594

Gyimesi Emese: Szendrey Júlia és Petőfi Sándor szerelmi szabadságharca (*Ferenc Máté Bodrogi*) 597

M. Lovas Krisztina: Márciusok Ferenc József Magyarországán. Egy 1848-as ünnep anatómiája (*András Cieger*) 600

Ujváry Gábor: Antiszemita zsidómentők? Hóman Bálint, Zsindely Ferenc, Makkai János, Mester Miklós és Kemény Gábor 1944-es szerepének előzményei (*Judit Hammerstein*) 602

AUTHORS OF THIS ISSUE 607